

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ անվան ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ
ՄԵԹՈԴԻԿԱՅԻ ԱՄԲԻՈՆ

Ավոյան Սաթենիկ Մամիկոնի

ՌԻՍՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՎՐԱՑ ՈՒՂՂԱՓԱՌ, ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԵՎ
ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ
1903 - 1914թթ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Է.00.02. «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝
Պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Վ. Գ. Թունյան

ԵՐԵՎԱՆ 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն.....	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԷԿԶԱՐԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՌԻՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱԶՄՈՒՄ (1903-1914 թթ.).....	20
1.1 Վրացական Էկզարխության կարգավիճակը XXդ. սկզբին: Վրաց եկեղեցական ինքնավարության շարժման առաջացման նախադրյալները.....	20
1.2 Պայքար վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման համար (1906-1907 թթ.).....	41
1.3 Վրացական Էկզարխությունը 1908-1914 թթ.	61
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1903-1914 թթ.	75
2.1 Ռուսական կառավարության բռնաճնշումները Մայր Աթոռ Էջմիածնի նկատմամբ XX դարի սկզբին.....	75
2.2 Կառավարության զսպիչ միջոցառումները և Էջմիածնի կարգավիճակի հարցը 1906-1910 թթ.	92
2.3 Ռուսական կառավարության և Մայր Աթոռ Էջմիածնի հարաբերությունների կարգավորումը միջազգային լարված պայմանների համատեքստում (1911- 1914 թթ.).....	113
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ (1903-1914 թթ.).....	131
3.1 Շիա և սուննի մուսուլմանների հոգևոր կառավարման համակարգը Այսրկովկասում: Մուսուլմանական շարժումը XX դարի սկզբին.....	131
3.2 Ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցությունն Այսրկովկասի մուսուլմանական համայնքի վրա.....	146
3.3 Այսրկովկասյան թաթարների պայքարը կրոնական բարեփոխումների համար: Մուսուլմանական հարցը 1908-1914թթ.	166
Եզրակացություն.....	187

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XX դարի սկզբին մեծ փոփոխություններ տեղի ունեցան Ռուսական կայսրության հասարակական-քաղաքական կյանքում, որոնք ուղղակիորեն ազդեցին պետության կրոնական քաղաքականության վրա: Կայսերական վարչակազմը ստիպված էր արդիականացնելու կրոնական օրենսդրությունը, որը կտրուկ փոխեց կայսրության դավանաբանական կարգավիճակը: Միաժամանակ պահպանելով Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու արտոնյալ դիրքը՝ կառավարությունը դանդաղ քայլերով սկսեց ընթանալ կրոնական ազատությունների սահմանման ուղիով:

Ռուսական կայսրությունում առաջնային և տիրապետող կրոնը ուղղափառությունն էր: Ընդհուպ մինչև 1905 թվականի ապրիլի 17-ը կառավարության կողմից խստիվ արգելված էր ուղղափառությունից ցանկացած այլ կրոնի անցումը: Ուղղափառությունից հրաժարումը համարվում էր քրեական հանցագործություն: Սակայն 1905թ. Ռուսական առաջին հեղափոխության ճնշման ներքո կառավարող շրջանները ստիպված էին հայտարարելու ոչ ուղղափառ դավանանքներին զիջումների գնալու իրենց պատրաստակամության մասին: 1905թ. ապրիլի 17-ի «Հանդուրժողականության հիմքերի ամրապնդման մասին» Հրովարտակն արմատապես փոխեց կրոնական իրադրությունը Ռուսական կայսրությունում՝ մյուս կրոնների իրավունքները հավասարեցնելով ուղղափառության հետ: Ապրիլյան Հրովարտակի հրապարակումը իրական խթան հանդիսացավ օրենսդրության ամբողջական վերանայման համար, որի վառ արտացոլումը դարձավ 1905թ. հոկտեմբերի 17-ի «Պետական կարգի կատարելագործման մասին» Հրովարտակի հռչակումը:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Ռուսական կայսրությունում գործում էին բազմաթիվ կրոնական համայնքներ: Կրոնական այդ բարդ համակարգը ղեկավարելու համար անհրաժեշտ էր մշակել արդյունավետ քաղաքականություն: Կայսրության շատ շրջաններում գերակշռում էր այլադավան և այլահավատ հասարակությունը: Այդ շրջաններից էր նաև Այսրկովկասը: Թեմայի ուսումնասիրության տարածաշրջանային և դավանաբանական ուղղվածությունը թույլ է տալիս պատմական տվյալ երևույթը

գնահատել Ռուսական կայսրության մասշտաբով, բացահայտել նրա տեղային առանձնահատկությունը, հիմնավորել կայսրությունում Հայ առաքելական եկեղեցու առանձնահատուկ կարգավիճակը ուղղափառ և այլափառ կրոնական կազմակերպությունների նկատմամբ:

Թեմայի արդիականությունը: Կրոնական քաղաքականության պատմության ուսումնասիրությունը ներկայումս ունի ինչպես գիտական, այնպես էլ կիրառական կարևոր նշանակություն: Խորհրդային Միության փլուզումը արմատական փոփոխությունների ենթարկեց նախկին խորհրդային հանրապետությունների պետական և քաղաքական համակարգը: Այդ փոփոխությունները շոշափելի ազդեցություն ունեցան նաև եկեղեցա-պետական հարաբերությունների վրա: Հետխորհրդային երկրներում ձևավորվեց կրոնական նոր իրադրություն, որը բնութագրվում է եկեղեցա-պետական հարաբերությունների կանոնավորությամբ, կրոնի դերի շեշտակի բարձրացմամբ: Աճեց կրոնական գործոնի դերը պետության ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության մեջ:

Սոցիալիստական հասարակարգի փլուզումը նկատելի ազդեցություն ունեցավ նաև հասարակական գիտակցության վրա: Բարձրացավ կրոնի դերը և նշանակությունը հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների վրա: Կրոնի դավանման ազատությունը իրավական ձևակերպում ստացավ: Դա նպաստեց կրոնական նոր համայնքների ի հայտ գալուն, ինչպես նաև կրոնական կազմակերպությունների գործունեության ակտիվացմանը: Նման պայմաններում կրոնական հանդուրժողականության սահմանումը հանդիսացավ սոցիալական և քաղաքական կայունության երաշխիքներից մեկը: Հետևաբար կրոնական կազմակերպությունների հետ արդյունավետ փոխգործակցություն կառուցելու ռուսական կառավարության փորձը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Աշխարհիկ իշխանության և կրոնական համակարգերի փոխգործակցության պատմական փորձի վերլուծությունը թույլ է տալիս հասկանալ կրոնական միավորների նկատմամբ պետության վարած քաղաքականությունը:

Քննարկելով եկեղեցու առանձնահատուկ դերը՝ մենք նախ և առաջ դիտարկել ենք այն պետության հետ փոխհարաբերությունների տեսանկյունից՝ ընդգծելով նրա

երկակի բնույթը. որպես կրոնա-քարոյական և որպես իրավաբանական միություն, որն արդիական է նաև ներկա ժամանակներում:

Ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները: Սույն ատենախոսությունում նպատակ ենք հետապնդել հետազոտել տվյալ ժամանակահատվածում Այսրկովկասում Վրացական էկզարխության, Հայ առաքելական եկեղեցու և մուսուլմանական հոգևոր կազմակերպությունների նկատմամբ ռուսական կառավարության իրականացրած կրոնական քաղաքականության պատմությունը, լուսաբանել քաղաքական այն իրողությունները, որոնք ազդեցին կրոնական քաղաքականության փոփոխման վրա:

Ելնելով նպատակից՝ առաջադրել ենք հետևյալ խնդիրները.

- Ներկայացնել Այսրկովկասում՝ Վրացական էկզարխության, Հայ առաքելական եկեղեցու և մուսուլմանական (շիա և սուննի) հոգևոր կազմակերպությունների իրավական կարգավիճակը:
- Դիտարկել տարածաշրջանի հոգևորականության դերն ու նշանակությունը իրենց համայնքների հոգևոր կյանքում:
- Լուսաբանել Ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցությունն ու հետևանքները Այսրկովկասի հոգևորականության գործունեության վրա:
- Հետազոտել տարածաշրջանի վերոհիշյալ կրոնական կազմակերպությունների փոխհարաբերությունները կայսերական իշխանության հետ:
- Ներկայացնել Ռուսական կայսրության օրենսդրության ազատականացման գործընթացի ազդեցությունը Այսրկովկասի Վրաց ուղղափառ, Հայ առաքելական եկեղեցիների և մուսուլմանական հոգևոր կազմակերպությունների վրա:
- Լուսաբանել վերոհիշյալ կրոնական կազմակերպությունների գործունեությունը կայսրությունում ձևավորված իրավական նոր պայմաններում:
- Վերլուծել տարածաշրջանում ռուսական կառավարության վարած կրոնական քաղաքականության ընդհանուր և առանձնահատուկ կողմերը:
- Հիմնավորել կոնկրետ պայմաններում այդ քաղաքականության փոփոխության պատճառները:

Ատենախոսության գիտական նորույթը:

- Սույն ատենախոսության մեջ՝ արխիվային փաստաթղթերի, ժամանակի մամուլի և գրականության հիման վրա քննարկվող թեման ներկայացվում է նորովի: Թեև ինքնակալության հետ Վրացական էկզարխության, Հայ առաքելական եկեղեցու ինչպես նաև մուսուլմանական հոգևոր կազմակերպությունների առանձին փոխհարաբերությունների մասին գրվել են աշխատություններ և հոդվածներ, սակայն առկա գրականության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պնդելու, որ այս թեման պատմագիտական ընդհանուր հետազոտության առարկա չի դարձել: Թեմայի մշակվածության տեսանկյունից պատմագիտության մեջ բացակայում է ուսումնասիրվող տարածաշրջանում և ժամանակահատվածում վերոհիշյալ խնդիրները լուսաբանող որևէ ամբողջական ուսումնասիրություն:

- Ատենախոսության մեջ քննության առնված խնդիրներն իրենց ժամանակագրական ընդգրկմամբ և քննության առնվող հարցերի ամբողջականությամբ առաջին անգամ է ուսումնասիրվում:

- Առաջին անգամ համեմատական կարգով ցույց է տրվել, թե 1903թ. փետրվարի 26-ի, 1905թ. ապրիլի 17-ի և հոկտեմբերի 17-ի կայսերական բարձրագույն Հրովարտականները ինչ ազդեցություն են ունեցել տարածաշրջանի վերոհիշյալ կրոնական կազմակերպություններից յուրաքանչյուրի վրա:

- Ատենախոսության մեջ օգտագործվել է փաստաթղթերի լայն շրջանակ: Գիտական շրջանառության մեջ է դրվել հիմնախնդրի վերաբերյալ արխիվային նոր փաստաթղթեր: Դրանք նամակներ են, հաղորդագրություններ, որոնք հնարավորություն են ընձեռել նորովի մեկնաբանել առանձին իրադարձությունները և հանգել նոր եզրակացության:

- Հիմնավորվել է ուղղափառ և այլափառ եկեղեցիների համեմատ Հայ առաքելական եկեղեցու առանձնահատուկ կարգավիճակը:

- Առաջին անգամ համեմատական կարգով ներկայացվել է Այսրկովկասի վերոհիշյալ կրոնական կազմակերպություններում ընտրական սկզբունքի համակարգված պատմությունը: Եկել ենք այն եզրակացության, որ տարածաշրջանի կրոնական կազմակերպություններից միայն Հայ առաքելական եկեղեցին

փաստացիորեն պահպանեց ընտրական սկզբունքը, իսկ հարցի իրավական կարգավորումը միայն ժամանակի խնդիր էր, որի ձգձգումը պայմանավորված էր միջազգային լարված իրավիճակով (Բալկանյան պատերազմ, Առաջին աշխարհամարտ): Թեև ընտրական սկզբունքն այս ժամանակահատվածում չամրագրվեց կայսրության ընդհանուր օրենսդրության մեջ, բայց և չիրապարակվեց որևէ նոր կոնդակ 1906, 1910 թվականների կոնդակները չեղարկելու մասին:

- Վերագնահատվել է կաթողիկոս Մ. Իզմիրլյանի գործունեությունը, որը արդի հայ պատմագրության մեջ ներկայացվել է որպես «կարգ ու կանոնի և քաղաքական գործերին հոգևորականության չմիջամտելու կողմնակից»¹: «Երկաթյա պատրիարքը», որն իր հուժկու ձայնը բարձրացրել էր սուլթան Աբդուլ Համիդի կոտորածների դեմ չէր կարող իր գործողություններում լինել սահմանափակ և հեշտությամբ հնազանդվել ռուսական կառավարության պահանջներին: Դրա վառ օրինակը «Թեմական ժողովների մասին ժամանակավոր հրահանգն» էր, որը փաստացիորեն օրինականացնում էր ընտրական սկզբունքը Հայ առաքելական եկեղեցում:

- Կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանցի ակտիվ գործունեությունը Հայկական հարցի վերաբացման հարցում ստվերում է թողել նրա եկեղեցական քաղաքականությունը, որին էլ անդրադարձել ենք ատենախոսությունում:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը: Ատենախոսության հիմքում ընկած պատմահամեմատական և վերլուծական մեթոդների համադրությամբ բազմակողմանի հետազոտության ենք ենթարկել քննարկվող հիմնահարցերը: Ատենախոսությունը գրված է անկողմնակալ մոտեցմամբ՝ առանց քաղաքական և կրոնական նախասիրությունների:

Ատենախոսության ժամանակագրական շրջանը: Ուսումնասիրության ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են 1903-ից մինչև 1914 թվականը: Այս ժամանակահատվածը խնդրի նման դրվածքով դեռևս հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել: Ժամանակագրության սկզբի ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ 1903թ. փետրվարի 26-ին հռչակվեց «Պետական կարգի կատարելագործման նախասահմանումների մասին» կայսերական բարձրագույն հրովարտակը, որով հռչակվում էր կրոնահանդուրժողականության սկզբունքը: Ռուսական կայսրության

¹ Тунян В. Г., Правление католика М. Измирляна 1908-1910 гг., Ер., 2004 г., с.183.

կրոնական օրենսդրության ազատականացման գործընթացը սկիզբ առավ հենց փետրվարի 26-ի Հրովարտակի հրապարակումով: Այն իր խոր հետքը թողեց նաև Վրացական էկզարխության, Հայ առաքելական եկեղեցու և Այսրկովկասի մուսուլմանական հոգևոր կազմակերպությունների նկատմամբ իրականացվող կրոնական քաղաքականության վրա, երբ կրոնական այդ կազմակերպությունները աստիճանաբար սկսեցին ձգտել ինքնավարության:

Ատենախոսությունն ընդգրկում է մինչև 1914թ. հուլիսը՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը ուսումնասիրության շրջանակներից բացառելու համար: Այդ ժամանակաշրջանը առանձին ուսումնասիրության նյութ է, քանի որ պատերազմական պայմանները զգալի փոփոխություններ բերեցին Ռուսական կայսրության ներքին՝ այդ թվում նաև կրոնական քաղաքականության մեջ:

Ելնելով հիմնախնդիրն ամբողջական ներկայացնելու անհրաժեշտությունից՝ անդրադարձել ենք հայկական եկեղեցապատկան գույքի բռնագրավման, ինչպես նաև Վրացական էկզարխության ու Այսրկովկասի մուսուլմանների հոգևոր-կրոնական վարչությունների կազմավորման նախապատմությանը:

Սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսություն: Ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հիմք են հանդիսացել Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ), Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի և Ռուսաստանի պետական պատմական արխիվի (РГИА) պահոցների փաստաթղթերը: Օգտագործված սկզբնաղբյուրների տեսակներն են՝ կառավարական գործավարություն, նամակագրություն, պարբերական մամուլ և թեմատիկ հետազոտություններ: Կառավարական գործավարությունն իր մեջ ընդգրկում է շրջաբերականներ, գերատեսչական գրություններ, հաշվետվություններ, նամակագրություններ:

Հայաստանի ազգային արխիվի ֆոնդերից առանձնապես կարևորել ենք Էջմիածնի Սուրբ Լուսավորչական Սինոդի², Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվանի³ և Կովկասի փոխարքայի գրասենյակի⁴ փաստաթղթերը. դրանք կաթողիկոսական կոնդակներ են, գրություններ, զեկուցագրեր, դիմում խնդրանքներ, նամակագրություններ ուսական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ: Այս փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռել լուսաբանել

² Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 56, ց. 14, գ. 84 բ, 234, ց. 16, գ. 133, ց. 19, գ. 785:

³ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 226, ց. 5, գ. 26:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1262, ց. 2, գ. 433, 437, ց. 3, գ. 67, գ. 100:

Ռուսական կայսրության կառավարող շրջանների դիրքորոշումը Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ:

Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի պահոցներից օգտվել ենք Կաթողիկոսական դիվանի⁵, կաթողիկոս Իզմիրլյանի⁶ ֆոնդերից, որոնք նամակագրությունների, պաշտոնական գրությունների միջոցով լուսաբանում են Հայ առաքելական եկեղեցու առաջնորդների գործունեությունը:

Հետազոտության համար մեծ արժեք են ներկայացնում Ռուսաստանի պետական պատմական արխիվի (РГИА) նյութերը: Այստեղ հատկապես կարևորել ենք ներքին գործերի նախարարության օտար դավանությունների կրոնական գործերի դեպարտամենտի⁷ փաստաթղթերը, որոնք իրենց մեջ ներառում են օրենսդրական հրամանագրեր, գործնական նամակագրություններ, զեկույցներ, հաշվետվություններ ոչ ուղղափառ և այլահավատ դավանանքների ղեկավարման հարցերի շուրջ, տեղեկություններ հոգևոր կառույցները ղեկավարող մարմինների մասին և այլն:

Ուղղափառ թեմերի և ծխերի, եկեղեցիների, հոգևոր ուսումնական հաստատությունների մասին տեղեկություններ են պարունակվում Սինոդի գրասենյակի⁸ գործերում: Այստեղ մեզ համար մեծ կարևորություն է ներկայացնում վրացական ազգային եկեղեցու ինքնավարության վերականգնման խնդիրը, որը Սրբազան Սինոդին կից ստեղծված Հատուկ խորհրդակցության նիստում բարձրացվել էր վրաց հոգևորականության կողմից:

Վրաց եկեղեցական ինքնավարության շարժումը լուսաբանվում է նաև Սրբազան Սինոդի օբեր-դատախազի գրասենյակի տնօրեն Վ. Ի. Յացկեվիչի անձնական ծագում ունեցող ֆոնդում⁹: Այստեղ տեղեկություններ են հաղորդվում ինքնավարության շարժման կազմավորման և նրա գործունեության մասին:

Ուսումնասիրությունում օգտագործել ենք փաստաթղթերի հայերեն և ռուսերեն հրատարակված մի շարք ժողովածուներ: Կարևոր նշանակություն ունեն Ս. Ա.

⁵ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 4, 49, թղթ. 238, վավ. 110:

⁶ Նույն տեղում, Անձնական դիվան կաթողիկոս Իզմիրլյանի, թղթ. 11, վավ. 236:

⁷ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 821, оп. 7, д. 294, 306, оп. 8, д. 633, оп. 133, д. 461, 469, 576.

⁸ Նույն տեղում, ф. 796, оп. 186, д. 413.

⁹ Նույն տեղում, ф. 1579, оп. 1, д. 157, 170:

Բէիբուդեանի «Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան»¹⁰ բազմահատորյակի նյութերը: Դրանք հարուստ տեղեկություններ են պարունակում հայոց կաթողիկոսներ՝ Մ. Խրիմյանի, Մ. Իզմիրլյանի և Գ. Սուրենյանցի գործունեության, նրանց նամակագրության, կոնդակների հրապարակման մասին:

Ռուսական կառավարության կրոնական քաղաքականության հարցերում առանձին գերատեսչությունների դիրքորոշումը հասկանալու համար կարևոր սկզբնաղբյուր են հանդիսանում Նախարարների խորհրդի Հատուկ մատյանները¹¹: Այստեղ ներկայացվում են քննարկվող հարցերի շուրջ տարբեր նախարարությունների ղեկավարների կարծիքները, դիրքորոշումը և Նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված որոշումները:

Վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերացման գործընթացի մասին կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Կովկասի հնագրագիտական հանձնաժողովի հավաքած փաստաթղթերը¹²:

Ռուսական կայսրության օրենսդրության ազատականացումը լուսաբանելու հարցում մեծ արժեք են ներկայացնում կայսրության օրենքների ամբողջական ժողովածուները¹³, ինչպես նաև անցումային շրջանի օրենսդրական փաստաթղթերը¹⁴: Նրանցում ժամանակագրական կարգով զետեղված են նախահեղափոխական Ռուսաստանի բոլոր հրովարտակները, շնորհագրերը, կանոնակարգերն ու կանոնադրությունները:

Կայսրությունում իրականացվող կրոնական քաղաքականության վերաբերյալ մեծ քանակությամբ նյութեր է հավաքել Վ. Դյակինը¹⁵, որոնք, սակայն հրատարակվել են գիտնականի մահից հետո: Նախ և առաջ դրանք Ռուսաստանի պատմական արխիվի

¹⁰ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան: Խրիմյան Հայրիկը և ցարական բռնապետությունը (1903-1907թթ.), կազմող՝ Ս. Ա. Բէիբուդեան, Ջանգալ-97, Եր., 2000, նույնի՝ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910թթ.), Հայաստան, Երևան, 2001, նույնի՝ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան: Գևորգ Ե Վշտալի Սուրենեանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1847-1930), Մուղնի, Երևան, 2005:

¹¹ Особые журналы Совета министров Российской империи 1908 года, под ред. Б. Д. Гальперина, РОССПЕН, М., 2011 г.

¹² Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Тифлис, т. I, 1866, նույնի՝ т. II, 1868, նույնի՝ т. IV, 1870.

¹³ Свод законов Российской империи, т. XI, часть 1, Уставы духовных дел иностранных исповеданий, СПб, 1857, Полное собрание законов Российской Империи, т. XXIII, 1903 г., Отделение I, СПб, 1905, նույնի՝ т. XXVI, 1906, Отделение I. СПб, 1909.

¹⁴ Законодательные акты переходного времени. 1904-1908гг., Право, СПб, 1909г.

¹⁵ Дякин В. С., Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-начало XX вв), ЛИСС, СПб, 1998 г.

նյութերն են, որտեղ մեզ համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացրել Վրաց ուղղափառ, Հայ առաքելական եկեղեցիներին և սուննի ու շիա մուսուլմանների հոգևոր կառավարմանը նվիրված բաժինները: Սակայն Վ. Դյակինի հաղորդած նյութերը կրում են քաղվածքային և հատվածային բնույթ, ինչը պահանջում է դրանց լրացումը արխիվային և այլ նյութերով: Չնայած դրան՝ այս ժողովածուն որոշակի արժեք է ներկայացնում, քանի որ թույլ է տալիս հետևելու իշխանության և վերոհիշյալ կրոնական համակարգերի փոխհարաբերությունների զարգացման ընթացքին:

Այսրկովկասում Ռուսաստանի կրոնական քաղաքականության լիարժեք լուսաբանման համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն ժամանակաշրջանի պարբերական մամուլում հրատարակված նյութերը: Լայնորեն օգտվել ենք ռուսալեզու և հայալեզու հրատարակություններից. "Тифлисский листок", "Закавказье", "Закавказская речь", "Каспий", "Баку", "Кавказ", "Русское слово", "Сотрудник закавказской миссии", «Արարատ», «Մշակ», «Հորիզոն», «Մուրճ», «Հովիվ» և այլն: Այս հրատարակություններից օգտվելիս ցուցաբերել ենք քննադատական և ընտրողական մոտեցում:

Բացի արխիվային փաստաթղթերից և մամուլից, կարևորել ենք նաև ժամանակաշրջանի պետական, հասարակական և քաղաքական մի շարք գործիչների հաշվետվությունները, փաստագրությունները, հուշերը, որոնք լրացնում ու հարստացնում են իրադարձությունների պատմական նկարագիրը, օգնում ավելի ճիշտ և ամբողջական ընկալել դեպքերի զարգացման տրամաբանությունը, պատճառահետևանքային կապը: Այս առումով մեծ արժեք են ներկայացնում Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հաշվետվությունները, որոնցում մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդվում Այսրկովկասի ժողովուրդների կրոնական կյանքի, կրթական մակարդակի, տարածաշրջանում հեղափոխական տրամադրությունների մասին¹⁶:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ռուսական կայսրության ականավոր քաղաքական գործիչ՝ Ս. Վիտտեի հուշերը¹⁷, որտեղ արտացոլված է նրա

¹⁶ Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова, Государственная тип., Тифлис, 1907, Всеподданнейший отчет за пятилетие управления Кавказом генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова, СПб, 1910, Всеподданнейший отчет за 8 лет управления Кавказом, генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова, СПб, 1913.

¹⁷ Витте С. Ю., Воспоминания, Царствование Николая II, Том I, 2-е издание, Ленинград, 1924г., նույնի՝ Воспоминания, Царствование Николая II, Том II, 2-е издание, Ленинград, 1924г.

վերաբերմունքը կայսրության քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող գործընթացների նկատմամբ: Հատկապես կարևորել ենք հայկական եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման հարցի շուրջ, ինչպես նաև կայսրության մուսուլմանական համայնքի նկատմամբ Ս. Յու. Վիտտեի մոտեցումները: Ս. Վիտտեի հուշերում կարևոր տեղեկություններ են պարունակում նաև 1905-1906թթ. կրոնական բարեփոխումների նախապատրաստման պատմությունից:

Վրացական էկզարխության հոգևոր կյանքի, նրա կազմալուծման պատճառների, հոտի ներսում վրաց հոգևորականության դերի մասին մանրամասն տեղեկություններ են տրվում Սրբազան Սինոդի օբեր-դատախազներ Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևի¹⁸ և Ս. Դ. Օբոլենսկիի¹⁹ հաշվետվություններում:

Վրացական ուղղափառ եկեղեցու ինքնավարության վերականգնման համար պայքարը լուսաբանելիս օգտվել ենք Ի. Կիրիոնի, Ն. Պոկրովսկիի, Կ. Յինցաձեի, Ն. Մառի, Ն. Դուռնովոյի, Ա. Յագարելիի աշխատություններից²⁰, որոնցում ներկայացված է վրացական անկախ եկեղեցու պատմությունը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև էկզարխության կազմավորումը: Իրենց աշխատություններում հեղինակները փորձել են պատմական փաստերով հիմնավորել վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգնման արդարացի պահանջը:

Խորհրդային միության փլուզումից հետո Ռուսաստանի կրոնական քաղաքականության պատմության ուսումնասիրությունը նոր մակարդակի վրա է դրվել, կատարվել են կայսրության ուղղափառ, ոչ ուղղափառ և այլահավատ դավանանքներին

¹⁸ Всеподданнейший отчёт Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 года, Синодальная Типография, СПб, 1903г., Всеподданнейший отчёт Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1902 года, СПб, 1905г., Всеподданнейший отчёт Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1903-1904 годы, Синодальная Типография, СПб, 1909г.

¹⁹ Всеподданнейший отчёт Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905-1907 годы, Синодальная Типография, СПб, 1910г.

²⁰ Кирион И., Обзорение Карталинских церквей Высокопреосвященнейшему Владимиром, Экзархом Грузии с историко-археол замечаниями, 1901г, Покровский Н., Краткий очерк церковно-исторической жизни православной Грузии со времени появления в ней христианства и до вступления ее в подданство России, Электронпечатия газеты Тифлисский Листок, 1905, Цинцадзе К., Историческая справка по вопросу об автокефальности грузинской церкви, Ар. В. Кутателадзе, Тифлис, 1906г., Марр Н. Я., История Грузии, Культурно-исторический набросок. (По поводу слова прот. И. Восторгова о грузинском народе), СПб, 1906, Дурново Н. Н., Судьбы грузинской церкви: (По вопросу о грузинской церковной автокефали), Русский стяг, Москва, 1907г. նույնի՝ Исторический очерк автокефальных Церквей: Иверской и Имеретинской с списками 120 епархий и католиков Мцхетских и Имеретинско-Абхазских, «Русская Печатня», М., 1910г, Цагарели А. А., Статьи и заметки по грузинскому церковному вопросу к столетию (1811-1911) вдовства Груз. Церкви, тип. Гл. упр. Уделов, СПб, 1912.

վերաբերող մի շարք արժեքավոր հետազոտություններ: Արդի պատմագիտությունը՝ օգտվելով խնդիրն անկաշկանդ և անաչառ հետազոտելու հնարավորությունից, բազմակողմանի քննության է առել կայսերական Ռուսաստանի կրոնական քաղաքականությունը: Ամերիկյան պրոֆեսոր Պ. Վերտը իր ուսումնասիրությունում²¹ հիմնական շեշտը դնում է այն հանգամանքի վրա, որ Ռուսական կառավարության կրոնական քաղաքականությունը սերտորեն կապված էր արտաքին քաղաքականության հետ: Կայսրության դավանանքների նկատմամբ իշխանության վերահսկողության ուժեղացումն ու թուլացումը հեղինակը պայմանավորում է միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդմանը կամ թուլացմանը:

Հայկական պետական անկախության վերականգնումը մեծացրեց հետաքրքրությունը հայոց եկեղեցու քաղաքական պատմությանը նվիրված հետազոտությունների նկատմամբ: Թեմային առնչվող առանձին հարցեր լուսաբանվեցին հայ պատմաբանների մի շարք աշխատություններում: Պրոֆեսոր Վ. Թունյանը իր աշխատություններում²² հետազոտել է ինքնակալության եկեղեցական քաղաքականությունը, լուսաբանել հայոց կաթողիկոսներ՝ Մ. Խրիմյանի, Մ. Իզմիրլյանի գործունեությունը, անդրադարձել է հայկական դպրոցների խնդիրներին: Բոլոր այդ աշխատություններում ներկայացվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ռուսահայերի հոգևոր ղեկավարի վերածելու Ռուսական կայսրության ձգտումները:

Է. Կոստանդյանը իր՝ «Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը» ուսումնասիրությունում²³ արխիվային նյութերի, մամուլի հիման վրա վեր է հանել հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի ազգանվեր գործունեությունը, նրա պայքարը կայսերական գաղութացման և եկեղեցական ունեցվածքի բռնագանձման դեմ:

²¹ Верт П., Православие, инославие, иновение: очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи, НЛО, М., 2012 г.

²² Тунян В. Г., Эчмиадзинский престол XIX-начало XX вв, Изд.: ГИУА, Ер., 2001г., նույնի՝ Эчмиадзинский вопрос в политике России 1873-1903гг., Изд.: ГИУА, Ер., 2002г., նույնի՝ Последний период патриаршества Хримяна 1904-1907гг, Изд.: ГИУА, Ер., 2003г., նույնի՝ Правление католика М. Измирляна 1908-1910гг, Изд.: ЧАРТАРАГЕТ, Ер., 2004г., նույնի՝ Патриаршество Хримяна Айрика 1893-1907гг., Изд.: первопрестольный Св. Эчмиадзин, Св. Эчмиадзин, 2013г.

²³ Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Զանգակ-97 հրատ., Եր., 2000:

Կենտրոնական ժողովի գործունեությունը լուսաբանելու համար կարևորել ենք Հ. Սիմոնյանի և Հ. Վ. Հովհաննիսյանի աշխատությունները²⁴: Վերջինս իր աշխատությունում կրոնագիտական ընդարձակ վերլուծության է ենթարկել նաև Հայ առաքելական եկեղեցու բարենորոգության հիմնահարցերը 1901-1906 թվականներն ընկած ժամանակահատվածում:

Հայոց կաթողիկոսների գործունեության մասին անդրադարձ կա նաև Մ. Օրմանյանի, Մ. Աշճեանի, Ա. Նազարյանի, Յ. Մովսիսեանի, Ս. Շահ-Նազարեանցի, Ստեփան Կերտողի, Խ. Ղազարյանի, Գ. Մաիլյանի, աշխատություններում²⁵: Այս հեղինակները ընդհանուր տեղեկություններ են հաղորդել Հայ առաքելական եկեղեցու և նրա գործիչների մասին:

Եկեղեցու քաղաքական պատմության հարցերի լուսաբանումից անմասն չեն մնացել վրաց պատմաբանները: Վրաց եկեղեցական գործիչների և ինքնակալության փոխհարաբերությունների մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան Զ. Գամախարիայի աշխատությունում²⁶: Այստեղ հեղինակը հանգամանալից ներկայացրել է վրաց եպիսկոպոսներ՝ Կիրիոնի և Լեոնիդի գործունեությունը՝ մասնավորապես նրաց պայքարը վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման համար: Առանձապես հետաքրքրություն են ներկայացնում վրաց եպիսկոպոսներ՝ Կիրիոնի և Լեոնիդի ելույթները Նախախորհրդարանի նիստերի ժամանակ:

Վրացական էկզարխության կառուցվածքի, նրա թեմերի, ծխերի և ուղղափառ բնակչության հոգևոր-կրոնական կյանքի մասին կարևոր տեղեկություններ են

²⁴ Սիմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Հայագիտական, Եր., 2003, Հովհաննիսյան Հ. Վ., Հայ առաքելական եկեղեցու բարենորոգության հիմնահարցը 1901-1906թթ. (կրոնագիտական վերլուծություն), ԵՊՀ հրատ., Եր., 2008:

²⁵ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցիոյ անցքերը սկիզբէն մինչևի մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, հատոր Գ, Ս. Էջմիածին. 2001, Աշճեան Մ., Էջեր հայ եկեղեցիոյ պատմութենէն, Եր., 1994, Նազարյան Ա., Հայոց եկեղեցին որպես քաղաքական և կրոնական գործոն, Պետհրատ II-րդ տպարան, Երևան, 1924, Մովսիսեան Յ., Հայաստանեաց Առաքելական Ս. եկեղեցիոյ պատմութիին, Ս. Էջմիածին, Էջմիածին, 2008, Շահ-Նազարեանց Ս., Վեհափառ Իզմիրլեանը, Ե. Ավետիքեանի հրատ., Մոսկվա, 1910, Ստեփան Կերտող, Հայ հոգևորականության մասնակցությունը XX դարի պատերազմներին և հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Երևանի համալս. հրատ., Եր., 1999, Ղազարյան Խ., Բարենորոգչական նախաձեռնությունները Հայ առաքելական եկեղեցում 19-րդ դարի վերջին քառորդին և 20-րդ դարի առաջին կեսին, Սբ. Էջմիածին, 1999, Маилян Г., Архиепископ Магакия Орманян, Армянская церковь, «Анкюнакар», Ереван, 2006.

²⁶ Гамахория Джемал, Святой Священномученик Кирион II (Садзаглишвили) и Абхазия, Тбилиси, 2006г.

պարունակվում Կ. Ե. Սկուրատի, Լ. Ի. Սոֆիսկիի աշխատությունում²⁷:

Գիտամեթոդական առումով օգտակար են եղել պատմաբաններ՝ Դ. Ի. Իսմաիլ Ջադեի, Մ. Պ. Մչեդլովի, Ն. Վ. Պոտապովայի աշխատությունները²⁸: Այս հեղինակներն իրենց ուսումնասիրություններում բավականաչափ հարուստ նյութ են տվել Այսրկովկասի կրոնական կյանքի կառավարման վերաբերյալ:

Լինելով Ռուսաստանի այլահավատ կրոններից մեկը՝ իսլամը կարևոր տեղ էր զբաղեցնում ռուսական կառավարության կրոնական քաղաքականության մեջ: Կայսրության մուսուլմանական համայնքի նկատմամբ իրականացվող կրոնական քաղաքականությունը արտացոլվել է ռուսական հետազոտողների մի շարք աշխատություններում: Աղբյուրագիտական արժեք ունեն հատկապես Դ. Յու. Արապովի աշխատությունները²⁹: Կայսրության կյանքում կարևորելով իսլամի դերը՝ Դ. Յու. Արապովը իր հետազոտություններում հանգամանալից ներկայացրել է պետության բարձրաստիճան ղեկավարների վերաբերմունքը իսլամի նկատմամբ, կայսրության մուսուլմանական դաշտը վերահսկելու համար կայսրության քաղաքական գործիչների գործադրած ջանքերն ու առաջարկությունները:

Այսրկովկասի մուսուլմանական համայնքում կրոնական և առհասարակ հասարակական-քաղաքական կյանքի պասիվության և հետամնացության մասին է վկայում Ս. Մ. Իսխակովի արժեքավոր աշխատությունը, որտեղ առաջին անգամ հրատարակվել են այսրկովկասյան թաթար հասարակական, քաղաքական գործիչ Ա. Մ. Թոփչիբաշիի արխիվային փաստաթղթերն ու նամակագրությունները³⁰: Հեղինակի այս աշխատությունը վկայում է, որ Այսրկովկասի մուսուլմանական համայնքում

²⁷ Скурат К. Е., История Поместных православных церквей, Русские огни, М., 1994г, Софийский Л. И., Высокопреосвященный Никон, архиепископ Карталинский и Кахетинский, ексарх Грузии (1861-1908), Синодальная типография, СПб, 1909 г.

²⁸ Исмаил-Заде Д. И., Граф И. И. Воронцов-Дашков. Наместник Кавказский, ЗАО Центрполиграф, М., 2005, Мchedlov M. P., Религия в самосознании народа (религиозный фактор в идентификационных процессах), РАН, М., 2008г, Потапова Н. В., Вероисповедная политика Российской империи и религиозная жизнь Дальнего Востока во второй половине XIX-начале XX вв, СахГУ, Южно-Сахалинск, 2009г.

²⁹ Арапов Д. Ю., Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика), Академкнига, М., 2001г, նույնի՝ Система государственного регулирования ислама в российской империи (последняя треть XVIII- начало XXвв.), М., 2004г., նույնի՝ Императорская Россия и мусульманский мир (конец XVIII- начало XXвв): сборник материалов, Наталис, М., 2006г., նույնի՝ История религий в России, МГУ, М., 2006г.

³⁰ Исхаков С. М., Документы и письма из личных архивов А.М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли (1903-1934гг.), Социально-политическая Мысль, М., 2012г.

կրոնական, հասարակական կյանքի ակտիվության նշաններն ի հայտ են եկել միայն Ռուսական առաջին հեղափոխության ժամանակ:

Լեհ պատմաբան Թ. Սվենտոհովսկին իր աշխատությունում³¹ անդրադառնում է այսրկովկասյան թաթարների ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը՝ այն կապելով 1905թ. Ռուսական առաջին հեղափոխության հետ, երբ այսրկովկասյան թաթարների մոտ նոր-նոր սկսվում էին ձևավորվել ազգային ծգտումները:

Ինքնակալության և կայսրության մուսուլման հպատակների միջև կառուցված փոխհարաբերություններին է անդրադարձել նաև ամերիկյան պատմաբան Ռ. Դ.

Քրյուլը³²: Իր աշխատությունում նա վերլուծել է այն շարժառիթները, որոնք ստիպեցին կառավարությանը հրաժարվել կրոնական բռնաճնշումներից և հռչակել կրոնական հանդուրժողականության սկզբունքը:

Կայսրության մուսուլմանների վերաբերյալ ընդարձակ անդրադարձ կա Ա. Կ. Տիխոնովի աշխատությունում³³, որտեղ լուսաբանվում է կենտրոնական իշխանության և կայսրության մուսուլմանական համայնքների միջև եղած բարդ հարաբերությունները: Մեզ հատկապես հետաքրքրել է պետության վերաբերմունքը կովկասյան շրջանի մուսուլմանական համայնքի նկատմամբ:

Ընդհանրապես կայսրության և մասնավորապես Այսրկովկասի մուսուլմանական համայնքի կրոնական հիմնահարցերի լուսաբանման համար օգտակար են եղել Ա. Փաշայանի Դ. Բ. Սեիդզադեի, Ռ. Գ. Լանդայի, Ս. Մ. Պրոզորովի, Լ. Կլիմովիչի, Դ. Վ. Մուխետդինովի, Ս. Իսխակովի, Մ. Ա. Աբդուլակի, Ա. Ա. Գանիչի աշխատությունները³⁴: Այս աշխատությունների հեղինակները չեն անդրադարձել մեր հետազոտության

³¹ Swietochowski T., Russian Azerbaijan 1905-1920: The shaping of national identity in a muslim Community, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

³² Crews R. D., For prophet and tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia, Harvard University Press, Cambridge, 2006.

³³ Тихонов А. К., Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XXв., СПбГУ, СПб., 2007.

³⁴ Փաշայան Ա., Իսլամն Ադրբեջանում, անցյալը և ներկան, Նորավանք ԳԿՀ հրատ., Եր., 2014, Сеидзаде Д. Б., Азербайджанские депутаты в государственной Думе России, Изд.: государственное издательство, Баку, 1991г., Ланда Р. Г., Ислам в истории России, Изд.: Восточная литература, М., 1995г., Прозоров С. М., Ислам на территории бывшей Российской империи, выпуск 1, Восточная литература РАН, М., 1998, Климович Л., Ислам в царской России, Изд.: ИМАН, Казань, 2003г., Мухетдинов Д. В., Форумы российских мусульман на пороге нового тысячелетия, Махинур, Нижний Новгород, 2006г., Исхаков С. М., Перяая русская революция и мусульмане Российской империи, Социально-политическая Мисль, М., 2007, Абдуллаев М. А., Реформация ислама в конец XIX начале XXвв. и основные тенденции эволюции ислама в современных условиях, Эпоха, Махачкала, 2010г, Ганич А. А., Духовные правления мусульман Закавказья в Российской империи (XIX-начало XX в), Изд. дом Марджани, М., 2013.

թեմային, սակայն տեղեկություններ են հաղորդել Այսրկովկասում մուսուլմանական հոգևոր կառավարման համակարգերի, նրանց ենթակառուցվածքների մասին:

Վերը նշված աղբյուրների և գրականության համալիր ուսումնասիրությունն ու քննությունը լայն հնարավորություն են ընձեռել լուսաբանելու Այսրկովկասում Ռուսական կայսրության իրականացրած կրոնական քաղաքականության համակարգված պատմությունը:

Աշխատանքի կառուցվածքն ու բովանդակությունը: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացությունից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից:

Ներածության մեջ հիմնավորել ենք թեմայի արդիականությունը, ուսումնասիրության նպատակներն ու խնդիրները, աշխատանքի գիտական նորույթը, ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը, ժամանակագրական սահմանները, սկզբնաղբյուրների և գրականության համառոտ տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ «Վրացական էկզարխությունը Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու կազմում (1903-1914թթ.)» բաղկացած է երեք ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլխում՝ «Վրացական էկզարխության կարգավիճակը XXդ. սկզբին: Վրաստանի եկեղեցական ինքնավարության շարժման առաջացման նախադրյալները» ներկայացրել ենք Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու կազմում գտնվող Վրացական էկզարխության կախյալ գոյավիճակը և այն իրադարձությունները, որոնք ծնունդ տվեցին վրացական եկեղեցական ինքնավարության շարժման առաջացմանը: Երկրորդ՝ «Պայքար վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման համար (1906-1907թթ.)» ենթագլխում, լուսաբանել ենք (Սրբազան Սինոդին կից ստեղծված Հատուկ խորհրդակցությունում, Նախախորհրդարանի նիստերում, ինչպես նաև մամուլում) վրաց առաջադեմ հոգևորականության և մտավորականության պայքարը վրացական ազգային եկեղեցու ինքնավարության վերականգնման համար: Հաջորդ՝ «Վրացական էկզարխությունը 1908-1914թթ.» ենթագլխում ուսումնասիրել ենք էկզարխ Նիկոնի եկեղեցական քաղաքականությունը, որն առաջացրել էր վրաց եկեղեցական ինքնավարության շարժման առաջնորդների դժգոհությունը: Արդյունքում էկզարխը դառնում է ահաբեկչության զոհ, իսկ վրացական եկեղեցու ինքնավարության հարցը աստիճանաբար կորցնում է իր նշանակությունը:

Երկրորդ գլուխը՝ «Ռուսական կառավարության և Մայր Աթոռ Էջմիածնի փոխհարաբերությունները 1903-1914թթ.» կազմված է երեք ենթագլուխներից: Առաջին՝ «Ռուսական կառավարության բռնաճնշումները Մայր Աթոռ Էջմիածնի նկատմամբ XXդ. սկզբին» ենթագլխում հանգամանալից ներկայացվում է նշված ժամանակահատվածում Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ ինքնակալության վարած հետադիմական քաղաքականությունը, որն իր գագաթնակետին է հասնում 1903թ. հունիսի 12-ի՝ «Եկեղեցական գույքի բռնագրավման մասին» օրենքի հրապարակումով: Անդրադարձել ենք օրենքի կիրառման դեմ՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի գլխավորությամբ հայ ժողովրդի մղած պայքարին, որը կառավարող շրջանների կողմից ընկալվել էր որպես անհնազանդություն: Երկրորդ ենթագլխում, որը վերնագրել ենք «Կառավարության զսպիչ միջոցառումները և Էջմիածնի կարգավիճակի հարցը 1906-1910թթ.» ներկայացրել ենք Էջմիածնի Կենտրոնական ժողովում ծավալված իրադարձությունները, որոնք լուրջ անհանգստանալու տեղիք տվեցին կայսրության վարչապետ Պ. Ա. Ստոլիպինին, ինչն էլ դրդեց նրան միջոցներ ձեռնարկել հայոց կաթողիկոսին հատուկ կարգավիճակից զրկելու և նրա իրավունքները սահմանափակելու ուղղությամբ: Քննարկվել են կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքական այն իրողությունները, որոնք ստիպեցին Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին և արտաքին գործերի նախարար Ա. Պ. Իզվոլսկին հանդես գալու հայոց կաթողիկոսի իրավունքների ամենաջերմ պաշտպանի դերում: Լուսաբանել ենք կաթողիկոս Մ. Իզմիրլյանի գործունեությունը, որը փորձեց կանոնակարգել ընտրական սկզբունքը Հայ առաքելական եկեղեցում: Երրորդ ենթագլխում՝ «Ռուսական կառավարության և Մայր Աթոռ Էջմիածնի հարաբերությունների կարգավորումը միջազգային լարված պայմանների համատեքստում (1911-1914թթ.)», ներկայացրել ենք Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրության գործընթացը, որը բնորոշվեց քաղաքական սուր պայքարով, և այն հանգամանքները, որոնք ստիպեցին ռուսական կառավարությանը օրինականացնելու ընտրությունների արդյունքները: Ցույց են տրվում միջազգային այն իրադարձությունները, որոնք նպաստեցին ռուսական իշխանության և Մայր Աթոռ Էջմիածնի հարաբերությունների կարգավորմանը:

Երրորդ գլուխը՝ «Ռուսական կառավարության կրոնական քաղաքականությունը

Այսրկովկասի մուսուլմանական հոգևոր կազմակերպությունների նկատմամբ 1903-1914թթ.» բաղկացած է երեք ենթագլուխներից: Առաջին՝ «Շիա և սուննի մուսուլմանների հոգևոր կառավարման համակարգը Այսրկովկասում: Մուսուլմանական շարժումը XX դարի սկզբին» ենթագլխում ներկայացվել են Այսրկովկասի շիա և սուննի մուսուլմանների հոգևոր-կրոնական կառավարման համակարգերի կառուցվածքը: Լուսաբանվել է մուսուլմանական շարժումը և նրա ազդեցությունը այսրկովկասյան մուսուլմանների վրա: Հաջորդ ենթագլխում՝ «Ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցությունն Այսրկովկասի մուսուլմանական համայնքի վրա» ներկայացրել ենք հեղափոխության նկատմամբ մուսուլման հոգևորականության վերաբերմունքը, ինչպես նաև՝ հեղափոխության նշանակությունը այսրկովկասյան թաթարների կյանքում: Վերջիններս առաջին անգամ հետաքրքրություն դրսևորեցին կրոնական, քաղաքական և հասարակական հարցերի նկատմամբ: Երրորդ՝ «Մուսուլմանական հարցը ռուսական կառավարության կրոնական քաղաքականությունում 1908-1914թթ.» ենթագլխում անդրադարձել ենք կառավարող շրջանների ուշադրության կենտրոնում գտնվող մուսուլմանության խնդրին: Ներկայացվել են կառավարության ձեռնարկած միջոցառումները նրանց շրջանում պանիսլամական և պանթյուրքական գաղափարների տարածումը կանխարգելելու համար:

Եզրակացության մեջ համագումարի ենք բերել հետազոտության հիմնական արդյունքները, կատարել եզրահանգումներ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԷԿԶԱՐԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՌԻԴՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱԶՄՈՒՄ (1903-1914թթ.)

1.1 Վրացական Էկզարխության կարգավիճակը XXդ. սկզբին: Վրաց եկեղեցական ինքնավարության շարժման առաջացման նախադրյալները

XX դարի սկզբին ռուսական կառավարության կրոնական քաղաքականության մեջ հստակ ուրվագծվում էր նրա գլխավոր սկզբունքը՝ կայսրության բոլոր դավանանքների նկատմամբ պետության լիակատար վերահսկողության ապահովումը: Մինչև Ռուսական կայսրության անկումը (1917թ.) ինքնակալությունը համառորեն պաշտպանում էր այլադավանների և այլահավատների նկատմամբ ուղղափառության առաջնային դերը: Կայսրության բոլոր հպատակների դավանական պատկանելությունը որոշիչ հատկանիշ էր համարվում. այս կամ այն կրոնին պատկանելը հատուկ իրավունք կամ սահմանափակում էր նշանակում: Դավանանքը տարանջատված հասարակությանը վերահսկելու գլխավոր գործոններից մեկն էր³⁵: Այս իմաստով Վրացական Էկզարխությունը հատուկ կարգավիճակ ուներ ողջ Կովկասում: Ստեղծելով եկեղեցական այդ հզոր կենտրոնացված կազմակերպությունը՝ ինքնակալությունը ցանկանում էր Կովկասում ստեղծել Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու իրական տիրապետություն և դրանով առավել ամրապնդել իր գերակայությունն այդ տարածաշրջանում: Էկզարխությունը պետք է տարածաշրջանում ներկայացներ կայսրության քաղաքական շահերը, ինչի համար կառավարությունը Վրացական Էկզարխությունը դիտում էր որպես միապետության հուսալի հիմք: Նրա պարտականությունների մեջ մտնում էին եկեղեցական, քաղաքական և տնտեսական խնդիրների լուծումները: Սակայն Էկզարխությանը բնորոշ էր կայսերական բյուրոկրատական կարգը, ինչի պատճառով էլ եկեղեցական այդ կառույցը չկարողացավ լուրջ ազդեցություն ունենալ տարածաշրջանի հասարակական-

³⁵ Верт П., Православие, инославие, иновение: очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи, НЛО, М., 2012 г. с. 43-44.

քաղաքական կյանքի վրա: Վրացական էկզարխությունում ռուսական կառավարության իրականացրած միջոցառումների արդյունքում վրացական եկեղեցին աստիճանաբար սկսեց կորցնել իր ազգային դիմագիծը:

Դեռևս 1801թ. Արևելյան Վրաստանը բռնակցվել էր Ռուսական կայսրությանը, որտեղ եկեղեցին (Պետրոս I-ի ժամանակներից սկսած) պետության մաս էր կազմում և ղեկավարվում էր կայսրին ենթակա Սրբազան Սինոդի կողմից: Բնական է, որ գտնվելով Ռուսական կայսրության կազմում՝ Վրաց ուղղափառ եկեղեցին չէր կարող պահպանել կաթողիկոսական կառավարման համակարգը: Վրաստանի նկատմամբ ունեցած քաղաքական նպատակները պարզորոշ երևում են Վրաստանի գլխավոր կառավարիչ գեներալ Կ. Ֆ. Կնորինգին ուղղված կայսր Պավել I-ի (1796-1801թթ.) շնորհագրից. «Ուզում եմ, որ Վրաստանը լինի նահանգ: Անմիջապես կապակցե՛ք նրան Սենատին, իսկ հոգևոր մասով՝ Սինոդի հետ: Նահանգապետը թող լինի թագավորական ընտանիքից ինչ-որ մեկը, բայց ձեր ենթակայության ներքո»:³⁶

1802թ. Կ. Ֆ. Կնորինգին փոխարինեց Պ. Դ. Յիցիանովը, ով ավելի ակտիվ սկսեց միջամտել վրացական եկեղեցական գործերին: Վերջինիս առջև խնդիր էր դրվել վերացնել վրացական եկեղեցու անկախությունը և այն ենթարկել Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու Սրբազան Սինոդին: Քանի որ անհնար էր միաժամանակ վերացնել վրացական բոլոր թեմերը, որոշվեց դրանք աստիճանաբար միավորել հարևան թեմերի հետ՝ հոգևոր թեմը ղեկավարող վրաց եպիսկոպոսի մահից կամ հանգստի գնալուց հետո: Հարցի կապակցությամբ 1804թ. մայիսի 29-ին գեներալ Պ. Դ. Յիցիանովը զեկուցում է կայսրին, որ Վրաստանում իր լինելու ընթացքում Քարթլիում վերացվել է երեք թեմ, իսկ երեքը դեռ մնացել են: Գեներալը նպատակահարմար չէր գտնում Քարթլիում մեկից ավելի թեմ թողնելը, սակայն կարծում էր, որ այդ թեմերի միանգամից վերացումը վտանգավոր հետևանքներ կարող էր ունենալ³⁷:

Արևելյան Վրաստանում ուղղափառ եկեղեցու ինքնավարությունը վերացնելու համար 1809թ. Սրբազան Սինոդը վրաց վերջին կաթողիկոս Անտոնիո II-ին հրավիրում

³⁶ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: (այսուհետև АКАК), Т. I, N 520, Тифлис, 1866, с. 413.

³⁷ АКАК, Т. II, N 525, Тифлис, 1868, с. 269.

է Ռուսաստան՝ վրաց եկեղեցական հարցերը տեղում քննարկելու համար: Պետերբուրգ ժամանելու անհրաժեշտությունը բացատրվում էր նրանով, որ գրությունների միջոցով հարցերի քննարկումը դժվար և երկարատև կլիներ³⁸: Սակայն Անտոնիո II-ը ձգձգեց իր այցը՝ վատառողջ լինելու պատճառաբանությամբ: Նա Պետերբուրգ մեկնեց հրավերը ստանալուց միայն մեկ տարի անց: Վրաց ուղղափառ եկեղեցու ղեկավարումը ժամանակավոր հանձնվեց արքեպիսկոպոս Վառլամին (Էրիստավի):

Արևելյան Վրաստանում ուղղափառ եկեղեցու ինքնավարությունը վերացնելու համար ակտիվ գործունեություն ծավալեց Վրաստանի նոր գլխավոր կառավարիչ Ա. Պ. Տորմասովը: Վերջինս 1810թ. դեկտեմբերի 13-ին արքեպիսկոպոս Վառլամին հայտնում է Սրբազան Սինոդի օբեր-դատախազ Ա. Ն. Գոլիցինի մտահոգությունն այն մասին, որ «մինչև հիմա Սրբազան Սինոդը չունի ո՛չ ազդեցություն և ո՛չ էլ տեղեկություններ վրաց հոգևորականության գործերի մասին: Օբեր-դատախազը հանձնարարել է տեղեկություններ տրամադրել այն մասին, թե ինչպես պետք է կազմակերպել վրաց հոգևորականության ղեկավարումը, որպեսզի նա կախվածության մեջ ընկնի Սրբազան Սինոդից»: Արքեպիսկոպոս Վառլամին հանձնարարվում է նախագիծ կազմել վրացական ուղղափառ եկեղեցու կառուցվածքի մասին³⁹, ինչը փաստացի նշանակում էր Վրաց ուղղափառ եկեղեցու ինքնավարության վերացում:

Վառլամը շատ արագ հավաքելով անհրաժեշտ բոլոր տեղեկությունները՝ դրանք ներկայացնում է գեներալ Ա. Պ. Տորմասովին: Վերջինս իր հերթին այդ տվյալները 1811թ. փետրվարի 18-ին ներկայացնում է օբեր-դատախազին: Կցվում է նաև Վառլամի առաջարկը «գոյություն ունեցող վրացական տասներեք թեմերից կազմել երկու թեմ՝ Մցխեթիի և Քարթլիի, Ալավերդիի և Կախեթիի»: Հունիսի 21-ին Սրբազան Սինոդը կայսրին է ներկայացնում Վրացական էկզարխության կազմավորման մասին նախագիծը⁴⁰: Հունիսի 30-ին Ալեքսանդր I-ը (1801-1825թթ.) ստորագրում է այն: Այսպես վրաց ազգային ուղղափառ եկեղեցին կորցրեց իր ինքնավարությունը և անմիջական կախվածության մեջ ընկավ Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու Սրբազան Սինոդից:

³⁸ АКАК, Т. IV, N 221, Тифлис, 1870, с. 143.

³⁹ Նույն տեղում, էջ 161:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 162, 166:

XXդ. սկզբին էկզարխությունը իր մեջ ներառում էր ռուսական վեց նահանգների՝ Թիֆլիսի, Բաքվի, Ելիզավետապոլի, Քութայիսի, Երևանի, Սևծովյան տարածքները, Կարսի մարզն ու Զաքաթալայի շրջանը: Վրացական էկզարխությունում կար վեց հոգևոր թեմ՝ Վրաստանի, Իմերեթիայի, Գուրիա-Մեգրելիայի, Սուխումի, Ստավրոպոլի և Վլադիկավկազի⁴¹: Ըստ վիճակագրական տվյալների 1901թ. դրությամբ էկզարխությունը ներառում էր մեկ միլիոն 278397 ուղղափառ բնակչություն, 2354 գործող եկեղեցի, տղամարդկանց 26 և կանանց 5 մենաստան, 1716 քահանա, 231 սարկավագ, 526 վանական, 100 միանձնուհի, 179 եկեղեցական գրադարան, 590 եկեղեցա-ծխական դպրոց (23070 սովորող) և 13 վանքային ուսումնարան (546 աշակերտներով)⁴²: Վրացական էկզարխությունը ֆինասավորվում էր Սրբազան Սինոդի կողմից: Էկզարխության եկամուտների հիմնական աղբյուրը մոմերի գործարաններն էին: Այդ իսկ պատճառով Սրբազան Սինոդի հրահանգով մոմերի արտադրությունը ապահովելու համար Կովկասում սկսեց զարգանալ մեղվաբուծությունը: Եկամուտների կարևոր աղբյուր էր նաև անշարժ գույքից ստացված եկամուտը (հյուրանոցներ, ձկնորսության վայրեր, վարելահողեր), որն օգտագործվում էր եկեղեցիների, վանքերի հոգևորականության, ինչպես նաև Վրացական էկզարխության գրասենյակի կարիքների համար⁴³: Վրացական էկզարխությունում կրոնական կյանքն ակտիվացնելու համար Սրբազան Սինոդը միջոցներ չէր խնայում: Պարբերաբար մշակվում էին միջոցառումներ, որոնք պետք է ծառայեին գործին. նոր եկեղեցիների կառուցում այն վայրերում, որտեղ դրանց կարիքը կար, դպրոցական հաստատությունների կառուցում և վերակառուցում, նոր ծխերի և դպրոցների բացում, հոգևորականության նյութական վիճակի բարելավում⁴⁴: Սակայն այս ամենով հանդերձ՝ էկզարխության ներքին, հոգևոր զարգացումը սահմանփակվում էր Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու Սինոդի կառավարման պայմաններով: Աշխարհիկ իշխանությունների կողմից բյուրոկրատական «խնամքը», եկեղեցական գործերին

⁴¹ Духовное ведомство православного исповедания. – Кавказский календарь на 1900 год, Тифлис, 1899г., с. 419-438.

⁴² Скурат К. Е., История Поместных Православных церквей, М., 1994 г., с. 29.

⁴³ Дурново Н. Н., Судьбы грузинской церкви: (По вопросу о грузинской церковной автокефали), М., 1907г., с. 13.

⁴⁴ Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 года, СПб, 1903г., с. 176-177.

նրանց անմիջական միջամտությունը, եկեղեցին ռուսական պետականության նպատակներին օգտագործելու ձգտումները և՛ տխուր իրողություն էր, և՛ իրական խոչընդոտ վրացական եկեղեցու նորմալ կենսագործունեության համար:

Արդեն XXդ. սկզբին դրվել էր նաև վրացական դպրոցների վերակազմավորման հարցը: Նոր նախագիծը՝ Կովկասի գլխավոր կառավարչապետ Գ. Ս. Գոլիցինի (1896-1905թթ.) հանձնարարությամբ կազմել էր Էկզարխ (ուղղափառ եկեղեցում առանձին եկեղեցական մարզի արքեպիսկոպոս) Ֆլավիանը (Գորոդեցկի 1898-1901թթ.)⁴⁵: Մատնանշելով եկեղեցա-ծխական դպրոցներում ուսուցման միատիպության բացակայությունը՝ Ֆլավիանը առաջարկում էր Էկզարխի նախագահությամբ ստեղծել ուսումնական խորհուրդ: Ուսումնական խորհուրդը «բացառելու էր այն երկյուղը, որ եկեղեցական-դպրոցական հարցերը կլուծվեն տեղական նեղ ազգային ձգտումների ոգով, որոնք օտար էին պետականության ընդհանուր հիմքերին»⁴⁶: Սակայն Ֆլավիանի նախագիծը Սրբազան Սինոդում ամբողջովին չքննարկվեց: Հաստատվեց միայն եկեղեցական-ծխական դպրոցների շրջանային տեսուչի պաշտոնը, որը վստահվեց ավագ երեց Իոհան Իվանովիչ Վոստորգովին⁴⁷: Գ. Ս. Գոլիցինը, գտնում էր, որ ժամանակավոր այդ միջոցը չէր կարող հարցին լուծում տալ, ուստի նա պահանջում էր շուտափույթ իրականացնել Էկզարխ Ֆլավիանի նախագիծը: Քննարկումների արդյունքում Սրբազան Սինոդը ի վերջո հաստատեց ուսումնական խորհրդի ստեղծումը, սակայն ոչ թե Էկզարխի, այլ նրա տեղապահի նախագահությամբ:

XX դարի սկզբում ակնառու դարձավ նաև կայսրությունում առկա հիվանդագին ազգային հարցերի սրումը: Եկեղեցական ազգայնականության պաշտպանության հրապարակախոսությամբ հանդես եկավ Ն. Ն. Դուռնովոն: Նա անարդարացի էր համարում կառավարող շրջանների դիրքորոշումը վրաց ժողովրդի նկատմամբ, որը բազմիցս ապացուցել էր իր նվիրվածությունը Ռուսական կայսրությանը. «Ազգերից և ոչ մեկը այնպիսի հավատարմություն ցույց չի տվել կայսրությանը, ինչպես վրացիները: Այժմ ի՞նչու են նրանց նկատմամբ անվստահություն դրսևորում... Հիմա վրացական եկեղեցա-ծխական դպրոցները վերցրել են վրացի տեսուչի ձեռքից և վստահել են Ի.

⁴⁵ Грузинский экзархат. – Кавказский календарь на 1901 год, Тифлис, 1900 г., с. 429.

⁴⁶ Дякин В. С., Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-начало XX вв), СПб, 1998 г, с. 686.

⁴⁷ Стогов Д., Черносотенцы: Жизнь и смерть за великую Россию, М., 2012г., с.245.

Վոստորգովին, որի հակակրանքը վրացական հոգևորականության հանդեպ հայտնի է էկզարխին: Չիմանալով վրացերեն՝ նա օգտակար չի լինի դասավանդումը վերահսկելու համար... էկզարխը հաստատեց՝ ռուսներից կազմված ուսումնական խորհրդի որոշումը, որը նախատեսում էր այսուհետ վրացիներին չհաստատել հոգևոր ուսումնարանների պաշտոններում»⁴⁸: Ակնհայտ է, որ ռուսական կառավարության ռուսականացման քաղաքականությունը աստիճանաբար ընդգրկում էր նորանոր ոլորտներ:

Եվ իրոք, հաստատվելով տեսուչի պաշտոնում Ի. Վոստորգովը ակտիվ աշխատանքներ տարավ ռուսերենի տարածման համար: Նա գործողության մեջ դրեց Վրացական էկզարխության հոգևոր և աշխարհիկ խորհրդի որոշումը, համաձայն որի, քաղաքային եկեղեցա-ծխական դպրոցներում վրացերենը արգելվում էր, առաջին դասարանից ուսուցումը անց էր կացվում ռուսերենով, իսկ գյուղական եկեղեցական դպրոցներում միայն առաջին երեք տարիներին էր թույլատրվում ուսուցումը անցկացնել վրացերենով: 1900-1903թթ. հոգևոր ուսումնական հաստատություններում ռուսաց լեզվի դասավանդումը խորացնելու համար գանձարանից դուրս գրվեց 17 300 ռուբլի: Հոգևոր ուսումնական հաստատությունների մանկավարժական կազմը հիմնականում համալրվեցին ռուսներով, որոնք էլ զբաղեցնում էին ղեկավար պաշտոններ⁴⁹: Ակնհայտ է, որ կայսերական պաշտոնյաների բյուրոկրատիան դիպչում էր անգամ ծխական դպրոցների կառավարմանը:

Վրացական եկեղեցա-ծխական դպրոցներում խիստ վերահսկողություն սահմանելու Գ. Գոլիցինի քայլերը միանշանակ չէին ընդունվում կառավարող շրջանների կողմից: Այդ միջոցներին դեմ հանդես եկավ Սրբազան Սինոդի օբեր-դատախազ Կոնստանտին Պետրովիչ Պոբեդոնոսցևը (1880-1905թթ.): Ընդ որում նա գտնում էր, որ ոչ մի համեմատություն չկա հայկական և վրացական դպրոցների միջև: «Նրանք այլադավան են, իսկ սրանք ուղղափառներ: Դժվար է պատկերացնել, որ մեզ նույնահավատ հոգևորականությունը կարող է դպրոցում ինչ-որ այլ բան դասավանդել, բացի վրացիների և ռուսների հոգևոր միասնությունից: Հայկական եկեղեցա-ծխական դպրոցները անվերահսկելի են, իսկ վրացականը ենթարկվում է ուսումնական

⁴⁸ Ст'я Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 681:

⁴⁹ Дурново Н. Н., Судьбы грузинской церкви, նշվ. աշխ., էջ 63:

խորհրդին՝ ռուս ներկայացուցչի գլխավորությամբ»⁵⁰: Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևը գտնում էր, որ հավատարիմ հպատակ լինելու համար բավարար չէ միայն ռուսաց լեզվի իմացությունը, այլ կարևոր է նաև դաստիարակչական կողմը: Այդ իմաստով նա առանձնացնում էր եկեղեցական դպրոցների կարևորությունը, որոնք վրաց ժողովրդին կրոնական ոգով դաստիարակելու նպատակ էին հետապնդում:

Ռուսերենի գերակայությունը կիրառվում էր նաև եկեղեցական արարողությունների ժամանակ: Ուստի եկեղեցական լեզվի անհասկանալի լինելը դարձավ եկեղեցուց՝ ծխական բնակչության օտարացման հիմնական պատճառներից մեկը: XXդ. սկզբին հոգևոր ուսումնարաններում վրացերեն երգեցողության ժամերը նախ կրճատվեցին, իսկ հետո փոխարինվեցին ռուսերենով: Այսպիսով, կայսերական պաշտոնյաները, նախ և առաջ հենվելով եկեղեցու վրա, ձգտում էին լիովին ռուսականացնել երկրամասը:

Սրբազան Սինոդը, որի անմիջական ենթակայության ներքո էր գտնվում Էկզարխը, իր «հոգաձության» ներքո էր առել վերջինիս գործունեության բոլոր բնագավառները: Եկեղեցա-ծխական դպրոցներում իր անմիջական վերահսկողության հաստատումից հետո Սրբազան Սինոդը ձեռնամուխ եղավ վրացական եկեղեցական արժեքները «կողոպուտից պաշտպանելու» խնդրին: Այդ նպատակով 1901թ. Վրաստան է ուղարկվում մոսկովյան հնագիտական կազմակերպության նախագահ Պ. Ս. Ուվարովան: Նրա ղեկավարությամբ պետք է կազմվեր եկեղեցական արժեք ներկայացնող իրերի՝ սրբապատկերների, ձեռագրերի, գրքերի ցուցակը: Էկզարխին հանձնարարվել էր այդ հարցում աջակցել նրան: Արժեքավոր իրերի ցանկը կազմելուց հետո Պ. Ս. Ուվարովան Էկզարխին հաշվետվություն ներկայացնելու ժամանակ ընդգծում է, որ Վրաստանում եկեղեցական արժեքների պահպանման համար պայմաններ չկան, ինչի պատճառով անհրաժեշտ է դրանք տեղափոխել Ռուսաստան: Դա առաջացնում է վրաց հասարակության և հոգևորականության վրդովմունքը: 1902թ. դեկտեմբերի 12-ին Գուրիա-Մեգրելիայի եպիսկոպոս Ալեքսանդրը (Օկրոպիրիձե) Գուրիա-Մեգրելիայի սինոդական գրասենյակ է ուղարկում իր առարկությունը: Եպիսկոպոս Կիրիոնը (Սաձագլիշվիլի) Թիֆլիսի մոմի գործարանի

⁵⁰ Ст'я Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 679-680:

պահեստում հատուկ պահեստարան է առանձնացնում՝ եկեղեցական ունեցվածքի պահպանության համար: Սակայն այս ամենն անտեսելով նոր էկզարխ Ալեքսիյը (Օպոցկի, 1901-1905թթ.)⁵¹ հատուկ խմբի միջոցով սկսում է եկեղեցական արժեքների հավաքագրումը:

Էկզարխի հետադիմական, հակաազգային քաղաքականությունը չէր կարող բացասական ազդեցություն չունենալ: Այն հատկապես ցայտուն դրսևորվեց XXդ. սկզբին, երբ Վրաստանում ուժեղացան ազգային-ազատագրական շարժումները: Ընդդիմությունը հանդես եկավ Այսրկովկասում ռուսական եկեղեցական քաղաքականության դեմ: Զգալիորեն աճեց վեճերի քանակը քահանաների և ծխականների միջև: Զտիրապետելով վրացերենին՝ հոգևորականությունը չէր կարողանում կենդանի և ուղղակի կապ հաստատել հավատացյալների հետ⁵²: Սրբազան Սինոդի կողմից ուղարկված եկեղեցական ծառայողները, չիմանալով վրացական մշակույթի առանձնահատկությունները, ոչ միշտ էին անհրաժեշտ հարգանք ցուցաբերում վրացիների էթնո-կրոնական զգացմունքների նկատմամբ: Արդյունքում վրաց ուղղափառ հասարակության շրջանում հոգևոր-կրոնական կյանքը գնալով անկում էր ապրում: Այդ տխուր իրողությունն իր հաշվետվություններում փաստում էր նաև Սրբազան Սինոդի օբեր-դատախազ Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևը. «Վրացական էկզարխությունը ընդգրկում է մեծ տարածություն... և ունի ազգությամբ տարբեր հասարակություն: Նրա կազմի մեջ մտնում են ռուսներ, վրացիներ, հույներ, արբազներ և այլն: Ազգերի տարաբնույթ լինելը համապատասխանում է իրենց կրոնական-եկեղեցական կյանքին... Այս ազգերից վրացիները գտնվում են կրոնա-բարոյական զարգացման ցածր մակարդակում»⁵³: Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևը վրացական թեմերում կրոնա-բարոյական կյանքի անբավարարության հիմնական պատճառ էր համարում հոգևորականությանը, որոնց միայն մեկ երրորդն ուներ ճեմարանական կրթություն: Նա հատկապես անմխիթար էր համարում գյուղական հոգևորականության վիճակը: Գյուղական հոգևորականության նյութական դրությունը բարելավելու և

⁵¹ Грузинский экзархат. - Кавказский календарь на 1903 год, Тифлис, 1902 г., с. 443.

⁵² Марр Н. Я., История Грузии, Культурно-исторический набросок. (По поводу слова прот. И. Восторгова о грузинском народе), СПб, 1906, с. 12.

⁵³ Всеподданнейший отчёт Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1902 года, СПб, 1905г., с. 188.

եկեղեցիների կարիքները հոգալու անհրաժեշտությունից ելնելով՝ էզարխ Ալեքսիյը միջնորդությամբ դիմեց Սրբազան Սինոդին՝ լրացուցիչ գումար տրամադրելու խնդրանքով: 1903թ. մարտի 17-ի բարձրագույն հրամանի համաձայն 1903-1904թթ. ընթացքում վրացական եկեղեցիների կառուցման համար պետական գանձարանից պետք է տրամադրվեր 20 հազար ռուբլի⁵⁴:

XXդ. սկզբին էկզարխության ղեկավար շրջաններում սկսեցին նախապատրաստել Կովկասում ուղղափառ եկեղեցու վերակազմավորման նախագիծը: Այն իրենից ներկայացնում էր տարածքային վերակազմավորում, որով Սուխումի շրջանը պետք է մտներ Կուբանի շրջանի, իսկ Սուխումի թեմը՝ Կուբանի կազմի մեջ: Սուխումի եպիսկոպոս Արսենին (Իզոտով) նման փոփոխությունների անհրաժեշտությունը բացատրում էր նրանով, որ երկրամասը կտրված էր Թիֆլիսից և դրա հետ կապված դժվարություններ էին առաջանում տարածաշրջանի ղեկավարման համար: 1902թ. էկզարխ Ալեքսիյ I-ը նույնպես ընդգծում է Թիֆլիսից Սուխումի շրջանի մեկուսացումը՝ մատնանշելով այդ թեմի անբնական միավորումը Վրաստանին, որի հետ նա չուներ ոչ մի ընդհանրություն, քանի որ ուղղափառների մեծամասնությունը ռուսներ և աբխազներ էին: Հակասություններ կային նաև վրաց և աբխազ ուղղափառ հասարակության միջև: Վրաց քահանաները, որոնք ծառայում էին Սուխումի վրացիներով բնակեցված ծխերում, փոխարինվեցին ռուսներով, իսկ մայր տաճարում սկսեցին նշանակվել ռուս բաժրաստիճանավորները:⁵⁵ Դրան հակառակ՝ Սուխումի վրաց բնակչությունը պահանջում էր եպիսկոպոսներին նշանակել վրացիներից և ժամերգությունը անցկացնել վրացերենով: Սակայն վերջիններիս պահանջը մերժվեց այն պատճառաբանությամբ, որ բոլորը պետք է իմանան եկեղեցասլավոնական լեզուն: Այսպիսով, նման վեճերի առկայության պայմաններում, Կովկասում եկեղեցական կառուցվածքի վերակազմավորման հարցի լուծումը հետաձգվեց՝ կրկին բարձրացվելով 1906թ. Սրբազան Սինոդի նիստերի ժամանակ:

Արդեն XIX դարի վերջում Ռուսական կայսրությունում կտրուկ բարձրացել էր հասարակական ինքնագիտակցությունը: Հասարակության ուշադրությունը գրաված

⁵⁴ Всеподданнейший отчёт Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1903-1904 годы, СПб, 1909 г., с. 80.

⁵⁵ Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова, Государственная тип., Тифлис, 1907, с. 21-22.

գլխավոր հարցերը սոցիալական և տնտեսական ուղղվածություն ունեին, սակայն չէին անտեսվում նաև կրոնական խնդիրները: Իրավաբանները սկսեցին համարձակ քննադատել գոյություն ունեցող օրենսդրությունը, որը կյանքի էր կոչվել բացառապես քաղաքական շահերի համար և շփոթեցրել էր ազգայնականություն և կրոն հասկացությունները: Մամուլի էջերում սկսեցին լույս տեսնել հոդվածներ, որոնք պահանջում էին ընդլայնել կրոնահանդուրժողականությունը⁵⁶: Իրավիճակը փրկելու համար ռուսական կառավարությունը ստիպված էր զիջումների գնալ և հրապարակել մի շարք օրենքներ: Հասարակական շարժման ճնշման արդյունքում 1903թ. փետրվարի 26-ին հրապարակ իջավ «Պետական կարգի կատարելագործման նախասահմանումների մասին» կայսերական բարձրագույն Հրովարտակը, որը եկեղեցու համար սկզբունքային նշանակություն ուներ: Հրովարտակում հռչակվում էր կայսր Նիկոլայ II-ի (1894-1917թթ.) կամքը, այն է՝ ամրապնդել հանդուրժողականության սկզբունքը, բարելավել առաջնային և տիրապետող ուղղափառ եկեղեցու դրությունը, ընդլայնել եկեղեցական ծառայողների մասնակցությունը իրենց հոտի հոգևոր և հասարակական կյանքին, բոլոր այլադավան և այլահավատ հպատակներին թույլատրել ազատորեն անցկացնել ժամերգությունը իրենց ծիսակատարությամբ⁵⁷:

Փետրվարի 26-ի Հրովարտակը բեկումնային դարձավ ռուսական կառավարության կրոնական քաղաքականության համար: Կայսրության կրոնական օրենսդրության ազատականացման գործընթացը սկիզբ առավ հենց փետրվարի 26-ի Հրովարտակի հրապարակումով: Պատահական չէ, որ Հրովարտակի հրապարակումը մեծ արձագանք ստացավ մամուլում: "Русский листок" թերթը այն գնահատեց որպես «հայրենիքի կյանքում նոր դարաշրջանի նշանավորում»⁵⁸:

Չնայած Հրովարտակի հռչակմանը՝ Ռուսական կայսրությունում հասարակական-քաղաքական դրությունը շարունակում էր լարված մնալ: 1904թ. հուլիսի 15-ին տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որը ցնցեց կայսրությունը: Էսէռ Ե. Ս. Սազոնովը սպանեց ներքին գործերի նախարար Վ. Կ. Պլեվեին (1902-1904թթ.) իր վարած հետադիմական

⁵⁶ Щеглов Г. Э., Степан Григорьевич Рункевич (1867-1924): Жизнь и служение на переломе эпох, Минск, 2008 г., с. 185.

⁵⁷ Полное собрание законов Российской Империи, Т. XXIII, 1903 г., Отделение I. Собрание Третье. Государственная типография, СПб, 1905, с. 114.

⁵⁸ Русский Листок, 13 марта, 1903.

քաղաքականության համար: Ներքին գործերի նախարար նշանակվեց Պ. Դ. Սվյատոպոլկ-Միրսկին (1904 օգոստոսի 26-1905 հունվարի 18), որը հայտնի էր իր ազատական հայացքներով: Նորանշանակ նախարարն իր ծրագրերում ներառել էր նաև կրոնահանդուրժողականության մասին օրենքի բարեփոխումը, կայսրության ծայրամասերի նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության վերանայումը: Նոյեմբերի սկզբին Պ. Դ. Սվյատոպոլկ-Միրսկին կայսրին է ներկայացնում բարեփոխումների իր ծրագիրը, որի առանցքային կետը ենթադրում էր ընտրված ներկայացուցիչների մասնակցությունը օրենսդրական գործունեությանը: Միրսկին այն համարում էր սահմանադրական կարգի անցնելու առաջին քայլը:

Կառավարական խորհրդակցությունում, որը կայացավ 1904թ. դեկտեմբերի 4-ին, Կ. Պ. Պրեբոդնոսցևը հանդես եկավ Սվյատոպոլկ-Միրսկիի առաջարկների սուր քննադատությամբ: Սրբազան Սինոդի օբեր-դատախազը ընդգծեց, որ ընտրված ներայացուցիչների իրավիրումը նշանակում է ինքնակալության սահմանափակում: Միևնույն ժամանակ նա հայտարարեց, որ ինքնակալությունն ունի ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև կրոնական բնույթ հետևաբար կայսրն իրավունք չունի սահմանափակել իր իշխանությունը, որը տրված է նրան ի վերուստ: Պրեբոդնոսցևի տեսակետը պաշտպանեց նաև արդարադատության նախարար Ն. Վ. Մուրավյովը: Վերջինս հայտարարեց, որ համաձայն գործող օրենքների կայսրն իրավունք չունի փոխել գոյություն ունեցող պետական կարգը: Այսպիսով, օրենսդրական գործունեությանը ընտրված ներկայացուցիչների մասնակցության մասին Միրսկիի առաջարկը գործնականում տապալվեց: Խորհրդակցությունում քննարկվում է նաև կայսրության ներքաղաքական լարված իրավիճակը, հեղափոխական տրամադրությունների աճը, որից հետո հարց է բարձրացվում. «ընդառաջ գնալ հասարակությանը, թե շարունակել Պլեվեի հետադիմական քաղաքականության կիրառումը»: Առաջինը վճռականորեն արտահայտվում է Նախարարների կոմիտեի ղեկավար Ս. Յու. Վիտտեն. «Անհնար է շարունակել նախկին հետադիմական քաղաքականության կիրառումը, դա կտանի մեզ մահվան»: Ի վերջո Նիկոլայ II-ը համաձայնվում է մեծամանության այն կարծիքի հետ, որ բարեփոխումները պարտադիր պայման են: Կայսրը Ս. Յու. Վիտտեին և Նախարարների կոմիտեի

գրասենյակի ղեկավար Նոլդեին հանձնարարում է հրամանագրի վերջնական տարբերակի մշակումը⁵⁹:

Խորհրդակցության նիստից հետո Վիտտեն և Նոլդեն ձեռնամուխ եղան «Պետական կարգի կատարելագործման նախասահմանների մասին» հայտնի պատմական հրամանագրի մշակմանը, որը հրապարակվեց 1904թ. դեկտեմբերի 12-ին: Հրամանագրում ամրակցված էին 1903թ. փետրվարի 26-ի Հրովարտակով հռչակված սկզբունքները: Կառավարությանը հրահանգվում էր համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել ոչ ուղղափառ և այլահավատ հասարակության կրոնական կյանքում բոլոր ճնշումները վերացնելու համար: Սահմանվում էին հավասարության և հանդուրժողականության սկզբունքները⁶⁰: Սակայն հարկ է նկատել, որ դեկտեմբերի 12-ի հրամանագիրը խոր հիասթափություն առաջացրեց հասարակության շրջանում: Ակնկալվող քաղաքացիական իրավունքներն ու ազատությունները կրկին իրավական ձևակերպում չստացան: Դեկտեմբերի 12-ի հրամանագրի հրապարակումից անմիջապես հետո Սվյատոպոլկ-Միրսկին հրաժարականի դիմում ներկայացրեց, սակայն կայսրն այն չընդունեց:

Ներքաղաքական լարված պայմաններում պետական շատ գործիչներ հասկանում էին, որ երկրում սկսվող վերափոխումները մեծապես կախված կլինեն կայսրության դավանաբանական կյանքի և կարգավիճակի որոշակի փոփոխություններից: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ Նախարարների կոմիտեի նախագահ Ս. Յու. Վիտտեն մասնագետների խմբին կարգադրեց զեկույց նախապատրաստել ուղղափառ եկեղեցու դրության մասին⁶¹, որը ներկայացվեց նախ Նախարարների կոմիտեին, իսկ հետո՝ Սրբազան Սինոդին: Հաշվետվությունում խիստ քննադատության ենթարկվեց սինոդական կառավարման բյուրոկրատիզմը՝ Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևի ղեկավարությամբ, ինչպես նաև քննարկվեց Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու ժողովրդականության հիմքերի վերականգման և պատրիարքի ընտրության անհրաժեշտությունը: Սրբազան Սինոդը, առանց օբեր-դատախազի մասնակցության, երեք նիստերից հետո կայսր

⁵⁹ Витте С. Ю., Воспоминания, Царствование Николая II, Т. I, 2-е издание, Ленинград, 1924г., с. 269, 271-272.

⁶⁰ Законодательные акты переходного времени. 1904-1908гг., под ред. Н.И. Лазаревского, СПб, ПРАВО, 1909 г., с. 4-6, Բարձրագույն ուկազ - Մշակ, 1904, 15 դեկտեմբերի:

⁶¹ Щеглов Г. Э., նշվ. աշխ., էջ 186:

Նիկոլայ II-ին ներկայացրեց եկեղեցական բարեփոխումների անցկացման անհրաժեշտության, պատրիարքի ընտրության և Տեղական ժողովի հրավիրման մասին հաշվետվությունը:

Նախարարների կոմիտեի կատարած աշխատանքի արդյունքը դարձավ 1905թ. ապրիլի 17-ի՝ «Հանդուրժողականության հիմքերի ամրապնդման մասին» Հրովարտակի հրապարակումը: Այն գործնականում ազատականացրեց կայսրության կրոնական համակարգը: Կայսերական բարձրագույն հրամանը արմատապես փոխեց ողջ միջդավանաբանական իրավիճակը Ռուսական կայսրությունում՝ մյուս դավանանքների իրավունքները հավասարեցնելով ուղղափառության հետ⁶²: Նրա գլխավոր դրույթը կայանում էր նրանում, որ ուղղափառությունից այլ քրիստոնեական կրոնի անցումը հետապնդման ենթակա չէր⁶³:

1905թ. ապրիլի 17-ի Հրովարտակին հետևեց 1905թ. հոկտեմբերի 17-ի՝ «Պետական կարգի կատարելագործման մասին» Հրովարտակի հռչակումը: Այն Նիկոլայ II-ի հանձնարարությամբ մշակել էր Ս. Յու. Վիտտեն: Հռչակագրով շնորհվում էր քաղաքացիական ազատություններ, խոսքի, խղճի, ժողովների և միությունների ազատություն, անձի անձեռնմխելիություն, Պետական դումայի ընտրություններին մասնակցելու իրավունք: Դուման ճանաչվում էր օրենսդիր մարմին, առանց որի հավանության չէր կարող ուժի մեջ մտնել և ոչ մի օրենք: Միևնույն ժամանակ կայսրին իրավունք էր վերապահում արձակելու Դուման և կասեցնելու նրա ընդունած օրենքները⁶⁴: Օրենսդիր դումայի հրավիրումը խանդավառությամբ ընդունվեց հասարակության կողմից:

«Պետական կարգի կատարելագործման մասին» Հրովարտակի հրապարակումը հարկադրված միջոց էր, որին Նիկոլայ II-ը գնաց երկրում իրավիճակը կայունացնելու համար: 1905թ. կրոնական բարեփոխումները քաղաքական ճգնաժամի հետևանք էին: Մինչև 1905թ. ապրիլի 17-ը ուղղափառությունից հրաժարումը համարվում էր քրեական հանցագործություն: Խստորեն արգելվում էր ցանկացած քրիստոնեական դավանանքից ոչ քրիստոնեականին անցնելը: Անգամ ոչ ուղղափառ կրոնից այլ ոչ ուղղափառ կրոնի

⁶² Тихонов А. К., Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVII-начале XXв., СПб, 2007 г., с. 11.

⁶³ Законодательные акты., նշվ. աշխ., էջ 34:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 163-167:

անցնելու համար անհրաժեշտ էր պետության թույլտվությունը: Արգելվում էր տարբեր դավանանքների ներկայացուցիչների ամուսնությունը: Այս ամենով հանդերձ, փաստորեն, պետությունը կրոնական հարցերում իրեն իրավունք էր վերապահում գործելու որպես բարձրագույն դատավոր:

1905թ. կայսրությունում բռնկված Ռուսական առաջին հեղափոխությունը (1905-1907թթ.) Վրաստանում ազգային-ազատագրական շարժման տեսք ընդունեց: Կովկասում վերականգնվեց փոխարքայության համակարգը: Կովկասի գլխավոր կառավարիչ հետադիմական գործիչ Գ. Ս. Գոլիցինին 1905թ. փետրվարին փոխարինեց ազատական հայացքներ ունեցող Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը (1905-1916թթ.): Կադրային փոփոխություններ իրականացվեցին նաև հոգևոր բնագավառում: Վրաստանի էկզարխ Ալեքսիյին (Օպոցկի) փոխարինեց Նիկոլայը (Նալիմով 1905-1906թթ.), իսկ ռուսականացման քաղաքականության կողմնակից Ի. Վոստորգովը տեղափոխվեց Վրաստանից⁶⁵:

Ռուսաստանում հեղափոխական շարժումների սկսվելուն պես Նիկոլայ II-ը դիմում է Սրբազան Սինոդին՝ հույս հայտնելով, որ հոգևորականությունը կգործադրի բոլոր ջանքերն իր հոտում խաղաղությունը վերականգնելու համար: Վրաց-իմերեթական սինոդական գրասենյակը հեղափոխական շարժումների մասին ընդունում է 24 որոշում՝ էկզարխության ծխերում հոգևորականության միջոցով հակահեղափոխական աշխատանքների ուժեղացման համար: 1905-1907թթ. ընթացքում Վրացական էկզարխությունում հրատարակվում են բազմաթիվ գրքեր, տարածվում են հազարավոր թռուցիկներ՝ հակահեղափոխական կոչերով: Պարբերաբար հրավիրում էին «հայրենասիրական երեկոներ», ուր կարդում էին հեղափոխական շարժումներին և աղանդավորությանը նվիրված դասախոսություններ: Չնայած այս միջոցառումներին՝ էկզարխին չի հաջողվում վրաց հավատացյալներին հեռու պահել կայսրությունը ցնցած հեղափոխական ալիքից:

1905թ. սկսված հեղափոխությունն իր խոր հետքը թողեց նաև վրաց ժողովրդի եկեղեցական գիտակցության վրա: Վրաց ուղղափառ եկեղեցու շարքերում սկսում են

⁶⁵ Гамахария Дж., Святой Священномученик Кирион II (Садзаглишвили) и Абхазия, Тбилиси, 2006 г., с. 69-70.

ուժեղանալ ազգային տարրերն ու միտումները: Եկեղեցին և նրա գործիչները դարձան վրաց ժողովրդի հասարակական կարծիքի ակնհայտ կարգավորողը՝ իրականացնելով հասարակության բոլոր շերտերի գաղափարական միավորումը: Վրաց հոգևոր գործիչների մեջ հասունացավ ազգային եկեղեցու ինքնավարության վերականգման անհրաժեշտության պահանջը, որոնք բացահայտորեն հակադրվեցին Վրացական Էկզարխությանը: Վրաց եկեղեցու ինքնավարության կողմնակիցների շրջանում կային այնպիսի վճռական հոգևոր առաջնորդներ ինչպիսիք էին Սուխումի եպիսկոպոս Կիրիոնը և Գուրիա-Մեգրելիայի եպիսկոպոս Լեոնիդը: Հոգևոր ակադեմիայի ուսանողներից ձևավորվեցին եկեղեցական պատմաբանների մի խումբ, որոնց մեջ ներգրավվեցին վրաց այնպիսի տաղանդավոր գիտնականներ, ինչպիսիք էին՝ Ս. Գորգաձեն, Ի. Զավախիշվիլին, Ա. Յագարելին, Կ. Ցինցաձեն և ուրիշներ: Այսպես, 1905թ. սկիզբ առավ եկեղեցական ինքնավարության շարժումը, որի ստեղծման նախաձեռնությունը պատկանում էր Գուրիա-Մեգրելիայի եպիսկոպոս Լեոնիդին (Օկրոպերիձե)⁶⁶:

1905թ. մարտի 6-ին վրաց հոգևորականները դիմում են Նախարարների կոմիտեին՝ ներկայացնելով վրաց ժողովրդի իրավագույրկ դրությունը: Նրանք վրաց ժողովրդի շրջանում թշնամական վերաբերմունքի առաջացումը կապում էին ռուսական հոգևոր-ոստիկանական վարչակազմի՝ ի դեմս Էկզարխներ Պավելի, Վլադիմիրի, Ալեքսիյի և ավագ երեց Ի. Վոստորգովի հակավրացական գործունեության հետ, որոնք վրաց ժողովրդի շրջանում անվստահություն էին սերմանել Կովկասի կառավարության հանդեպ: Վրաց հոգևորականությունը պահանջում էր՝ վերականգնել վրացական և իմերեթական կաթողիկոսությունը, Բաքվի, Ելիզավետապոլի, Երևանի, Թիֆլիսի նահանգների, ինչպես նաև Կարսի մարզի ու Բաթումի և Սուխումի շրջանների ոչ վրացի ուղղափառ հասարակությանը ենթարկեցնել ռուսական եպիսկոպոսին, հեռացնել ռուս քահանաներին, սարկավագներին՝ որպես հոտի լեզուն չիմացողների, իսկ եկեղեցա-ծխական դպրոցների ցածր դասարաններում ուսուցումը անցկացնել վրացերենով⁶⁷:

⁶⁶ РГИА, ф. 1579, оп. 1, д. 170, л. 3-4.

⁶⁷ Дякин В. С., նշվ., աշխ., էջ 656-657:

1905թ. մարտի 16-ին Քուբայիսի հոգևոր ճեմարանում սկսվեց Իմերեթիայի թեմի հոգևոր պատգամավորների համագումարը: Ներեկեղեցական հարցերի քննարկումից հետո համագումարը, Նախարարների կոմիտեին ներկայացնելու համար, կազմեց հանրագիր՝ եկեղեցական կառավարման մեջ արմատական փոփոխություններ մտցնելու պահանջով⁶⁸: Հանրագրում նշվում էր այն մեծ տարածայնության մասին, որն առկա էր հոգևորականության և ժողովրդի միջև: Դրա պատճառ էր համարվում վրաց ժողովրդական եկեղեցու կորուստը: Ճիշտ է հոգևոր ստորին պաշտոնյաները ծագումով վրացի էին, սակայն դաստիարակությամբ վրացության հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունեին: Այն դպրոցներում, որտեղ ուսում էին առել նրանք սովորել էին ամեն բան՝ բացի վրացերենից. «Դուրս գալով հոգևոր հաստատությունից՝ նրանք կարող են կարդալ հնագույն լեզվով, միայն ոչ վրացերենով: Նրանք յուրացնում են սլավոնական աստվածաշնչի զգալի մասը, այն դեպքում, երբ վրացականին չեն անդրադառնում»: Այնուհետև հանրագրի հեղինակները «կոծում են» կաթողիկոսի կորուստը, որն ինքնավարության ողջ շրջանի ընթացքում «ժողովրդի համար եղել էր անդավաճան ընկեր, հայր, սփոփիչ»⁶⁹: Վերջում հոգևոր պատգամավորները խնդրում էին՝ կաթողիկոսի գլխավորությամբ ճանաչել վրացական եկեղեցու կատարյալ անկախությունը: Կաթողիկոսը պիտի ընտրվեր տեղական եպիսկոպոսների, վրաց ժողովրդի և հոգևորականության ներկայացուցիչների ժողովի կողմից ու հաստատվեր բարձրագույն իշխանությամբ: Խնդրում էին նաև թույլատրել եկեղեցական ծառայողների ընտրությունը, բարեփոխել դպրոցական, կրթական և քահանանների պատրաստման համակարգը, շնորհել խոսքի, մամուլի հոգևորականների ժողովների ազատություն, եկեղեցին ազատել քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելուց⁷⁰: Սակայն հանրագրի այս դրույթները խիստ քննադատության ենթարկվեցին Սրբազան Սինոդի կողմից:

⁶⁸ Всеподданнейший отчёт Обер-прокурора Святейшего Синода за 1905-1907 гг., Синодальная типография, СПб, 1910, с 165.

⁶⁹ РГИА, ф. 821, оп. 10, д. 18, л 6-8, Պրավալավ եկեղեց – Արարատ, 1905, ապրիլ, էջ 329- 331:

⁷⁰ Кумпан Е. Н., Проблема религиозного самоопределения на Кавказе в начале XX в., «Парадигмы и оценки Кавказской политики в прошлом и настоящем, Краснодар», 2013, с. 151, տե՛ս նաև Материалы об убийстве Экзарха Грузии Никона (Софийский) и некоторые вопросы церковной истории (1908-1913), сост. ред. Гамахория Дж. и Ерохина Т., Тбилиси, 2016, с. 11.

1905թ. մայիսի 27-ին Էկզարխ Ալեքսիյ I-ի թույլտվությամբ Թիֆլիսում գումարվեց վրաց հոգևորականության համագումարը՝ «վրացիների նյութական վիճակի և անհետաձգելի կարիքների մասին հարցերը քննարկելու համար»: Սահմանվել էր, որ համագումարը իր աշխատանքները պետք է ավարտի հունիսի 3-ին: Սակայն նախանշված հարցերի քննարկման փոխարեն համագումարը անցավ այլ, չնախատեսված հարցերի քննարկմանը: Այն է՝ վրաց հոգևորականության ազատագրումը Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու կախվածությունից: Համագումարում ներկա հոգևորականությունը երդվում է՝ ինքնավարության համար պայքարում աջակցել միմյանց: Սակայն մայիսի 31-ին կազակների զինված ուժերի կողմից համագումարը ցրվեց: Տեղի ունեցած ընդհարման արդյունքում եղան վիրավորներ: Գիշերը վրաց հոգևորականությունը խուզարկվում է⁷¹: Այս իրադարձությունները մեծ վրդովմունք են առաջացնում վրաց հասարակության շրջանում:

Էկզարխության տարծքում վրաց հոգևորականության դրսևորած ակտիվությունը և նրանց առաջ քաշած պահանջները լուրջ անհանգստանալու առիթ են տալիս ռուսական իշխանավորներին: Այդ կապակցությամբ Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևն իր տեսակետն է հայտնում 1905թ. հունիսի 8-ին Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին հասցեագրված նամակում. «Եթե գործը հասնի նրան, որ Ռուսական կայսրության մեջ Թիֆլիսում լինի վրացական կառավարում և ազգային ինքնավար վրացական եկեղեցի, ապա այդ ժամանակ Էկզարխը կլինի վրացի և բոլորը կլինեն վրացիներ: Բայց մինչ դա կլինի, անհրաժեշտ է պարզել ինչու՞մն է բանը»: Անդրադառնալով Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի՝ Էկզարխ Ալեքսիյ I-ին փոխարինելու խնդրանքին, օբեր-դատախազը խոստանում է հարցը դնել Սինոդում, սակայն նշում է. «...դժվար թե Դուք այդ փոխարինումից շահեք: Ասում եք, թե Ալեքսիյը թույլ կամքի տեր մարդ է, բայց հիմա ո՞վ ունի ամուր կամք և ո՞վ գիտի ինչ անել ներկայիս պայմաններում: Իսկ Թիֆլիսում ով էլ լինի, եթե նա ռուս է՝ չի բավարարում վրացիներին»⁷²: Չնայած դրան Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը շարունակում էր պնդել Էկզարխին փոխելու անհրաժեշտությունը: Այդ մասին նա անգամ հեռագրում է կայսր

⁷¹ Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода за 1905-1907 гг., նշվ. աշխ. էջ 166, Rapp S. H., Georgian Christianity, Eastern Christianity, 2010, p. 151, տե՛ս նաև Պրավոսլավ եկեղեցի վրաց – Արարատ, 1905, հունիս, էջ 538-540:

⁷² Տե՛ս Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 682-683:

Նիկոլայ II-ին՝ առաջարկելով Ալեքսիյի փոխարեն Վրաստանի էկզարխ նշանակել Նիկոլային: 1905թ. հունիսի 16-ին Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևը փոխարքային հայտնում է, որ նրա պահանջները բավարարվել են, և էկզարխը ետ է կանչվել Պետերբուրգ:

Սակայն Վրաստանի նոր էկզարխ Նիկոլայի (Նալիմով 1905-1906թթ.) նշանակումը ավելի խորացրեց ռուս և վրաց հոգևորականության միջև եղած հակամարտությունը: Փոփոխությունների կողմնակիցները նրան ինքնավարության հակառակորդ էին համարում: Սրբազան Սինոդին ուղղված զեկույցում խոսելով Վրաց ուղղափառ եկեղեցու ինքնավարության մասին՝ էկզարխը պնդում է, որ «ինքնավարության հարցը միայն քողարկում է Վրաստանի ազգային ինքնորոշման ձգտումները»: Միաժամանակ նա գտնում էր, որ, եթե վրացական եղեկեցին ուզում է ինքնավար լինել, ապա նրան մերժելու կանոնական հիմքեր չկան: «Չկա նաև հնարավորություն վրացիներին համոզելու, որ իրենց եկեղեցու համար օգտակար է շարունակելու սերտ կապը ռուսական եկեղեցու հետ, քանի որ այդ համոզմունքներում միշտ կկասկածվեն եսասիրական հիմքերը»⁷³: Նիկոլայ Նալիմովը համոզված էր, որ ինքնավարությունը կվատթարացներ վրաց եկեղեցու դրությունը, քանի որ սեփական Սինոդ պահելը թանկ հաճույք էր: Սակայն դրանում վրացիները կարող էին համոզվել միայն սեփական փորձով:

Ռուսական առաջին հեղափոխությունն իրական հնարավորություն էր տվել վրաց հոգևորականությանը բարձրաձայնելու Վրացական էկզարխության կառավարման համակարգում առկա բազմաթիվ խնդիրների մասին: 1905թ. հուլիսի 12-ին Մեգրելիայի հոգևորականությունը հավաքվում է Նովո-Սենակիում՝ ներկա եկեղեցական կյանքի և Մեգրելիայի հոգևոր-եկեղեցական դպրոցների վերաբերյալ խնդիրները քննարկելու համար: Համաժողովը որոշում է Վրաստանի մյուս թեմերի հետ միջնորդություն ներկայացնել կառավարությանը՝ վրացական եկեղեցու կառավարման ներկա ձևը այլ եկեղեցական-կանոնական կյանքին համապատասխան ձևով փոխելու մասին (ինչպես կվճռեր հոգևորականության մեծամասնությունը): Համաժողովը որոշում է նաև միջնորդել, որ Վրաստանում ներկա հոգևոր դպրոցների փոխարեն բացվեն ժամանակի ոգուն և մանկավարժական պահանջներին համապատասխան զուտ

⁷³ Նույն տեղում, էջ 684-685:

ազգային դպրոցներ: Թույլատրել ամբողջ Վրաստանի համար վրացերենով եկեղեցական թերթի հրատարակումը⁷⁴: Բացի վերոհիշյալից համաժողովը խորհրդածության առավ նաև վրաց եկեղեցական կյանքին առնչվող մի շարք այլ խնդիրներ: Սակայն կառավարությունն այդպես էլ անպատասխան թողեց վրաց հոգևորականության միջնորդությունը:

Ռուսական առաջին հեղափոխությունն էլ ավելի կազմալուծեց Վրացական եկզարխության կրոնա-բարոյական կյանքը: Այս հանգամանքն իր 1905-1907թթ. հաշվետվությունում փաստում է նաև Սրբազան Սինոդի օբեր-դատախազ Ալեքսեյ Դմիտրևիչ Օբոլենսկին (1905թ. հոկտեմբերի 21-1906թ. ապրիլի 4): «Կրոնա-եկեղեցական կյանքը Վրացական եկզարխությունում» բաժնում նա առանձնացնում է եկզարխության վրաց ուղղափառ հոտի կրոնա-բարոյական վիճակը, որը «նախկինում էլ, համեմատած ռուսական թեմերի ուղղափառ հասարակության հոգևոր կյանքի հետ, բարձր չէր... տխուր էր»: Օբեր-դատախազը Վրացական և Իմերեթական թեմերում հոգևորականության և ծխականների միջև հարաբերությունների սրումը համարում էր հեղափոխական շարժումների հետևանք: Նա ցավով նշում էր, որ «հոգևորականությունը՝ հատկապես գյուղական, հասարակ ժողովրդի համար ծաղր ու ծանակ էր դարձել»⁷⁵: Վրացական թեմերում կրոնա-բարոյական վիճակի անմխիթար լինելը Ա. Դ. Օբոլենսկին բացատրում էր նրանով, որ «ծխական ծառայությունը, ո՛չ կրթական և ո՛չ էլ բարոյական իմաստով, բարձրության վրա չէր գտնվում»: Թիֆլիսի հոգևոր ճեմարանն ավարտածներից քչերն էին քահանա դառնում՝ գերադասելով աշխարհիկ ծառայությունը կամ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները, ինչով էլ բացատրվում էր թեմերում՝ ճեմարանական կրթությամբ քահանաների թվի անբավարարությունը: Խոսելով հոգևորականության բարոյական վիճակի մասին՝ օբեր-դատախազն այն ևս անմխիթար է գնահատում, քանի որ «բացակայում էր խստությունը, սերը վանքերի և ժամերգությունների նկատմամբ»⁷⁶: Ակնհայտ է, որ օբեր-դատախազի հաշվետվությունն ուներ սուբյեկտիվ եզրահանգում: Վրացական

⁷⁴ Արարատ, 1905, N է-ը, Հուլիսի և Սենակի գավառների հոգևորականների համաժողովը, էջ 633-634:

⁷⁵ Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905-1907 гг., նշվ. աշխ., էջ 161, 163:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 164, 165:

ծխերում կրոնա-բարոյական կյանքի կազմալուծումը միայն հեղափոխական շարժումների հետևանք չէր: Այն նաև ռուսական կառավարության իրականացրած ռուսականության քաղաքականության արդյունքն էր:

Այսպիսով, XX դարի սկզբին Վրացական էկզարխության կարգավիճակը ներկայացնելիս, պետք է նշել երկու էական հանգամանք: Նախ և առաջ այն ենթարկվում էր Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու Սրբազան Սինոդին, իսկ էկզարխության ղեկավար էկզարխը տարածաշրջանում անվերապահորեն իրականացնում էր Սրբազան Սինոդի կարգադրությունները: Վրաց եպիսկոպոսների իշխանությունը խիստ սահմանափակ էր: Երկրորդ առանձնահատկությունն այն էր, որ էկզարխությունը եկեղեցական մի ամբողջություն էր, որի տարածքները աստիճանաբար ընդլայնվեցին Այսրկովկասով, իսկ էկզարխի իշխանությունը տարածվում էր ո՛չ միայն վրացիների, այլև ողջ ուղղափառ հասարակության վրա: Էկզարխ էին նշանակվում միայն ռուսները, որոնք չգիտեին տեղի լեզուն: Արդյունքում վրացերենը ավելի ու ավելի էր դուրս մղվում գործավարությունից, հոգևոր կրթությունից և ժամերգությունից: Փոխարենը եկեղեցական ծառայողների համար պարտադիր էր դառնում ռուսերենի իմացությունը: Վերջիններս, չտիրապետելով վրացերենին, չէին կարողանում կենդանի և ուղղակի կապ հաստատել հավատացյալների հետ: Ստեղծվել էր այնպիսի իրավիճակ, որ ղեկավար պաշտոններին չէին առաջադրում վրաց հոգևորականության ներկայացուցիչներին, նրանց վճարում էին ավելի քիչ, քան ռուս գործընկերներին: Փաստորեն, վրացական եկեղեցական համակարգում անցկացվում էր ընդհանուր ռուսականացում, որը պետք է մերձեցներ տեղի եկեղեցուն և կենտրոնական իշխանությանը: Կովկասը համարելով վայրի տարածաշրջան՝ ռուս բարձրաստիճանավորները ձգտում էին հնարավորինս շուտ այն դարձնել Ռուսաստանի ներքին նահանգներից մեկը⁷⁷: Վրացական էկզարխության միջոցով ռուսական կառավարությունը կարողացավ լիովին վերահսկել Այսրկովկասի ուղղափառ համայնքին: Չնայած այս ամենին, այնուամենայնիվ, վրաց հոգևորականության կողմից եկեղեցական վարչակարգի քննադատությունը մինչև 1905թ. սահմանափակ բնույթ էր կրում: Մինչև 1905 թվականը վրացական եկեղեցու ինքնավարության մասին բաց

⁷⁷ Софийский Л. И. Высокопреосвященный Никон, архиепископ Карталинский и Кахетинский, Экзарх Грузии (1861-1908) СПб, 1909 г., с. 111-112.

խոսակցություններ չկային: Եպիսկոպոս Կիրիոնն անգամ 1901թ. Ռուսաստանին Արևելյան Վրաստանի միավորման հարյուրամյակի կապակցությամբ հրատարակեց էկզարխության պատմությունը, որում ոչ մի տեղ չէր արտահայտում Սրբազան Սինոդի կառավարումից իր դժգոհությունը: Ընդհակառակը, նա գրում էր, որ «վրացական եկեղեցին բարգավաճում է Ռուսաստանի հովանու ներքո»⁷⁸ և որ նրա կրոնական կյանքի տարբեր կողմերը բարելավվում էին: Այս հանգամանքը միայն փաստում է, որ ռուսական եկեղեցական վարչակազմից վրացական դժգոհությունների բացահայտ արտահայտումը ուղղակիորեն կապված էր կայսրության ներքին ճգնաժամի հետ:

⁷⁸ Берг П., նշվ. աշխ., էջ 77:

1.2 Պայքար վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման համար (1906 - 1907թթ.)

1905թ. վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման փորձից հետո Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու Սրբազան Սինոդը որոշեց այդ հարցը փոխանցել Համառուսական ժողովի քննարկմանը, որի որոշմանը պետք է սպասեին վրաց բարձրաստիճան հոգևորականները: Սինոդը հենվում էր եկեղեցական օրենքների վրա՝ հիշատակելով, որ եկեղեցին ինքնավար հոչակելու համար պահանջվում է այն եկեղեցու թույլտվությունը, որի իրավասության մեջ էր մտնում անկախություն խնդրող եկեղեցին⁷⁹: 1906թ. հունվարի 16-ին կայսերական բարձրագույն հրամանով, ստեղծվեց «Նախախորհրդարանի աշխատանքներ» հատուկ մարմինը, որը կոչված էր իրականացնելու աստվածաբանական և կանոնական բոլոր այն հարցերի նախնական մշակումը, որոնք պետք է ներկայացվեին առաջիկայում հրավիրվող Տեղական ժողովի քննարկմանը: Ենթադրվում էր ժողովը հրավիրել նույն տարում, այդ իսկ պատճառով նախագծերը պետք է ներկայացվեին մի քանի ամիսների, առավելագույնս մեկ տարվա ընթացքում: Նախախորհրդարանի նախագահ նշանակվեց Պետերբուրգի միտրոպոլիտ Անտոնին (Վադկովսկի)⁸⁰: Նախախորհրդարանի աշխատանքների կազմի մեջ մտան եկեղեցական բարձրաստիճանավորներ, աշխարհիկ անձիք, որոնք աստվածաբանության, եկեղեցու պատմության, կանոնական իրավունքի ասպարեզում հայտնի էին իրենց գիտական աշխատանքներով: Նախախորհրդարանը կազմված էր յոթ բաժիններից, որոնցից յուրաքանչյուրը մշակելու էր հարցերի որոշակի շրջանակ:

Երկրորդ բաժինը քննարկելու էր հարցեր՝ կապված թեմական կառավարման, դրանց բարեփոխման և թեմական բարձրաստիճանավորների իրավունքների ընդարձակման հետ: Միևնույն ժամանակ այս բաժինը քննարկելու էր շատ բարդ և բավականին հիվանդագին՝ Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու կազմում վրացական եկեղեցու կարգավիճակի հարցը: Երկրորդ բաժինը գլխավորում էր Լիտվիայի արքեպիսկոպոս Նիկանդրը: Հենց Նախախորհրդարանի աշխատանքների ընթացքում

⁷⁹ Скурат К. Е., նշվ. աշխ., էջ 31-32:

⁸⁰ Щеглов Г. Э., նշվ. աշխ., էջ 191-192:

էլ (1906-1907թթ.) ուժեղացան ուղղափառ վրացիների ինքնավարական ձգտումները: Այդ ժամանակից սկսած վրաց եկեղեցու ինքնավարության հարցն արդեն չէր իջնում օրակարգից: Պատմաբան Ն. Դուռնովոն և վրաց հոգևորականության ու հասարակության զգալի մասը հակված էին այն մտքին, որ ռուս հոգևորականությունը իրավունք չուներ քննարկելու հարցեր, որոնք վերաբերում էին Ռուսական ուղղափառ եկեղեցուց առավել հնագույն՝ Վրաց ուղղափառ եկեղեցու խնդիրների կարգավորմանը⁸¹:

Մինչ Նախախորհրդարանի գումարումը վրացական եկեղեցական հարցը, այլ հարցերի հետ մեկտեղ, 1906թ. հունվար-փետրվար ամիսներին քննարկվեց Սրբազան Սինոդում: Այդ նպատակով Սինոդին կից ստեղծվեց Հատուկ խորհրդակցությունը, որի նախագահ նշանակվեց նախկին էկզարխ միտրոպոլիտ Վլադիմիրը: Հատուկ խորհրդակցության կազմի մեջ մտան նախկին էկզարխ Ֆլավիանը, գործող էկզարխ Նիկոլայը (Նալիմով), օբեր-դատախազ Ա. Դ. Օբոլենսկին և նրա օգնականը, վրաց երկու եպիսկոպոսներ՝ Լեոնիդն ու Կիրիլոն⁸²: Խորհրդակցությունը քննարկեց էկզարխության եկեղեցական կառավարման մեջ առկա անկարգությունների հարցը: Հարց բարձրացվեց այն մասին, որ եպիսկոպոսները էկզարխությունում չունեն սեփական կոնսիստորիա (եկեղեցական վարչական հիմնարկ) և կախված են Վրաց-իմերեթական սինոդական գրասենյակից, որը ոչ կանոնական հաստատություն էր և գործելով որպես վարչական հաստատություն՝ սահմանափակում էր եպիսկոպոսների իրավունքները: Վրաց բարձրաստիճան հոգևորականների հաշվետվությունում նշվում էր, որ էկզարխության հոգևոր հաստատությունները չեն համապատասխանում իրենց նշանակությանը, դասավանդումը անցկացվում էր հնացած դասագրքերով, որոնցում բավականաչափ տեղ չէր հատկացվում վրացերենին, հոգևորականությունը պատրաստ չէր լինում իր հոտին ծառայելուն, քանի որ նրանք ավարտում էին ճեմարանական դասընթացը՝ առանց իմանալու վրաց եկեղեցական լեզուն: Հոգևորականները գտնվում էին նյութապես անապահով վիճակում: Հոտի ներսում զգացվում էր պատվի պակասը, երբեմն անհավատությունը, ինչը, ըստ վրաց եպիսկոպոսների, կապված էր կրոնական

⁸¹ Действия и распоряжения правительства. - Тифлисский листок. 1907, 3 января.

⁸² РГИА, ф. 796, оп. 186, д. 413, л. 25.

տրամադրությունների անկման և սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարների տարածման հետ⁸³:

Վրացական էկզարխության եկեղեցական կառավարման մեջ և եկեղեցական կյանքում առաջացած անկարգությունները քննարկելուց հետո խորհրդակցությունը անցավ այն միջոցների քննարկմանը, որոնք կարող էին հարթել այդ թերությունները և որոնք հետո պետք է տրվեին Համառուսական եկեղեցական ժողովի դիտարկմանը: Ընդունելով վրաց եպիսկոպոսներին լիարժեք իշխանություն շնորհելու անհրաժեշտությունը՝ խորհրդակցությունը առաջարկեց Վրացական թեմը բաժանել երկու ինքնուրույն թեմերի՝ Կարսի և Թիֆլիսի, էկզարխության բոլոր թեմերը դարձնել ինքնուրույն: Անդրադառնալով վրացերենի գործածման խնդրին՝ Հատուկ խորհրդակցությունը կանգ առավ այն հիմնական դրույթի վրա, որ եկեղեցական հովիվները պետք է իմանան տեղի եկեղեցական լեզուն, որպեսզի ժամերգությունները անցկացնեն մեծ ակնածանքով: Հատուկ խորհրդակցությունը ցանկալի համարեց նաև, հնարավորության սահմաններում, պետական գանձարանի հաշվին շարունակել հոգևորականների նյութական կարիքների բավարարումը: Ինչ վերաբերում էր հոտի ներսում արձանագրված անհավատության փաստին, ապա հույս հայտնեցին, որ հոգևորականների նյութական կարիքների աստիճանական բարելավումով, հոգևոր դպրոցների վերակազմավորումով «կվերականգնվի և կամրանա հավատը Աստծո և սերը սուրբ եկեղեցու նկատմամբ»: Սակայն Հատուկ խորհրդակցությանը մասնակցող վրաց եպիսկոպեսներ՝ Կիրիոնը և Լեոնիդը մերժեցին Վրացական էկզարխության վերակազմավորման այս նախագիծը, քանի որ այն չէր նախատեսում ինքնավարության վերականգնումը: Ինքնավարության վերականգման հարցը Հատուկ խորհրդակցությունում այդպես էլ չքննարկվեց⁸⁴:

Հանդես գալով էկզարխության վերակազմավորման նոր նախագծի դեմ՝ եպիսկոպոս Լեոնիդը (Օկրոպիրիձե) արտահայտվեց առավել քան վճռորոշ. «Առաջարկվող միջոցները ամոքիչ են, բայց չբուժող: Հանձնաժողովի կողմից հարցի բեմադրումը ցույց է տալիս, որ հավատքի, խղճի և եկեղեցական կառավարման ազատությանը, որոնց անխոչընդոտ վայելում են հարևանները՝ հայերը,

⁸³ Гамахария Дж., նշվ. աշխ., էջ 105-106:

⁸⁴ РГИА, ф. 796, оп. 186, д. 413, л. 27.

մուսուլմանները, կաթոլիկները, վրացական եկեղեցին կարող է հասնել միայն խզելով կապը ռուսական եկեղեցու հետ»⁸⁵:

Հատուկ խորհրդակցության նիստերին եպիսկոպոս Կիրիոնը (Սադգեւլաձե) ներկայացրեց չորս զեկույցներ՝ «Վրացական եկեղեցական հարցը», «Ի՞նչն է մղում վրացիներին հասնելու իրենց եկեղեցու ինքնավարությանը», «Ի՞նչպիսի ինքնավարություն է շնորհվել Իբերիային XI դարում», «Ազգային սկզբունքը եկեղեցում»:

«Վրացական եկեղեցական հարցը» խորագիրը կրող զեկույցում Կիրիոնը դեմ արտահայտվեց էկզարխության թեմերի վերակազմավորման նախագծին՝ հանգամանորեն բացատրելով դրա բացասական հետևանքները: «Վրաստանում եկեղեցական տրամադրությունները... չեն կարող վերացվել կիսատ միջոցներով, որը մշակվում է Սրբազան Սինոդին կից Հատուկ խորհրդակցության կողմից... վրացական եկեղեցին՝ առանձին ինքնուրույն միավորների մասնատելու նոր նախագիծը նրանց միջև կթուլացնի դարերով իրար կապող ազգային, բարեկամության հիմքերը, եկեղեցական ընդհանուր ավանդույթները... վերացնելով ապագայում նրանց միջև ցանկացած ընդհանուր եկեղեցական հարցերի քննարկման հնարավորությունը ինչպիսիք են՝ տեղական ժողովի հրավիրումը, թեմական ազատ ամբիոններում թեկնածուների ընտրությունը... ընդհանուր բնույթի բոլոր այն հարցերը, որոնց լուծումը վեր է յուրաքանչյուր մասնավոր թեմի ուժից և դուրս՝ իրավասությունից»: Վերջում Կիրիոնը տալիս է խնդրի լուծման իր մոտեցումը. «Միայն ժողովրդի կողմից ընտրված վրացական եկեղեցու առաջնորդ կաթողիկոսը... կարող է բուժել հարազատ եկեղեցու վերքերը, վերակենդանել նրան և հանդարտել իր բազմաչարչար հոտին»⁸⁶: Հարկ է նշել, որ Վրացական էկզարխությունը, որքան էլ բացասական կողմեր ունենար, այնուամենայնիվ, պահպանում էր վրացական եկեղեցու միասնականության գաղափարն ու փաստը, ինչը լավ էին հասկանում վրաց հոգևորականները: Ասել է թե, էկզարխությունը վրացական ինքնավար եկեղեցու կառուցման համար իրենից տրամաբանական հիմք էր ներկայացնում, և նրա ոչնչացումը լուրջ անհաջողություն կլիներ ինքնավարական գաղափարների համար:

⁸⁵ Նույն տեղում, թ. 30:

⁸⁶ Նույն տեղում, թ. 30 շրջ., 31:

Հատկանշական է, որ մինչ այս պահը հստակ չէր կառավարության դիրքորոշումը վրացական եկեղեցական հարցի հետ կապված: Անորոշ էր նաև Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի տեսակետը: Նա եկեղեցական ինքնավարության հարցը համարում էր կանոնական, որը դուրս էր փոխանորդի իրավասության սահմաններից և ենթակա էր Համառուսական եկեղեցական ժողովի քննարկմանը⁸⁷:

Ինքնավարության շարժման աստիճանական ընդլայնումը սկսեց Պետերբուրգին սպառնացող թվալ: Փոխարքային ուղղված նամակում Սրբազան Սինոդի օբեր-դատախազ Ա. Դ. Օբոլենսկին մատնանշում է Ռուսաստանում ուղղափառ եկեղեցու հատուկ կարգավիճակը, ընդգծելով, որ ինքնուրույն եկեղեցական միավորի կազմավորումը մի եկեղեցու լիովին տարանջատումն է մյուսից: Հետևաբար նա մտահոգվում էր, որ նման բաժանումը կայսրության տարբեր հատվածներում ուղղափառ եկեղեցական տարբեր վարչակարգեր կառաջացներ: Իր այս եզրահանգումները Ա. Դ. Օբոլենսկին 1906թ. ապրիլին ներկայացրեց նաև կայսր Նիկոլայ II-ին: Վերջինս հարցը հանձնեց Համառուսական ժողովի քննարկմանը⁸⁸: Դրանով ինքնավարության մասին հարցը միավորվեց ռուսական եկեղեցական բարեփոխումների գործընթացին և կախվածության մեջ ընկավ նրա ճակատագրից:

Հարցի քննարկումը չէր իջնում նաև մամուլի առաջին էջերից: Հենց սկզբից ընդդիմախոսները սկսեցին հայտարարել, որ ինքնավարները, անտեսելով իրենց հոգևոր պարտականությունները, զբաղվում են քաղաքականությամբ և, ըստ էության, անջատողականներ են, որոնք իրականում փորձում են հասնել Վրաստանի անկախությանը: Վրաց հոգևորականությունը հաճախ մեղադրվում էր այս կամ այն հեղափոխական ուժերի հետ կապված լինելու մեջ: Իրենք՝ ինքնավարության կողմնակիցները, անջատողականությունը համարում էին շատ լուրջ, բայց մշուշոտ մեղադրանք⁸⁹: «Նորից վրացիների հասցեին հնչում են մեղադրանքներ անջատողականության համար... և նորից մենք մեր կողմից կավելացնենք, որ ոչինչ դրանից դուրս չի գա: Անջատողականություն չկա... եթե իրականում այն չլինի էլ, ապա կլինի պարոնների պատկերացումներում, ովքեր սիրում են պղտոր ջրում ծուկ որսալ...

⁸⁷ Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем, նշվ. աշխ., էջ 22:

⁸⁸ Верт П., նշվ. աշխ., էջ 82:

⁸⁹ Цагарели А. А., Статьи и заметки по грузинскому церковному вопросу к столетию (1811-1911) вдовства Груз. Церкви, СПб, 1912, с. 6.

Եվ այսպես դեռ երկար կշարունակվի, մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ հին բյուրոկրատիզմը ապրում է Ռուսաստանում»⁹⁰:

Ինքնավարության կողմնակիցները հաճախ էին զուգահեռներ անցկացնում Ռուսաստանի և Վրաստանի եկեղեցական բարեփոխումների միջև, պնդելով, որ մեղադրել վրացիներին անջատողականության մեջ այն բանի համար, որ նրանք ցանկանում են ունենալ ընտրված կաթողիկոս, այնքան անհիմն կլինի, ինչպես մեղադրել ռուսներին՝ ընտրված պատրիարք ունենալու նույն ցանկության համար: Վրացական անջատողականության մեղադրանքներին պատասխանում է նաև եպիսկոպոս Կիրիոնը: Նա վրաց ժողովրդի ինքնավարության պահանջը զուտ եկեղեցական էր համարում, որում պետք չէր քաղաքական շարժառիթներ փնտրել. «Վերջապես հարկավոր է իրերին նայել ուղիղ և հասկանալ, որ վրաց ժողովրդի ցանկությունը բացառապես եկեղեցական բնույթ ունի, այլ ոչ թե քաղաքական: Պետական ընդհանուր բարեփոխումների շնորհիվ սկսվել է նաև եկեղեցական բարեփոխումները Վրաստանում: Այն չէր կարող չսկսվել: Ներկայումս՝ պետական կյանքի իրավական հարթեցման ժամանակ, Վրաց ուղղափառ եկեղեցին նույնպես ցանկանում է իր կանոնական իրավունքի վերականգնումը...»⁹¹: Փաստորեն, Ռուսական կայսրության ներքին ճգնաժամի պայմաններում, վրաց հոգևորականությունը ամեն կերպ ճգնում էր ազգային եկեղեցու ինքնավարության հարցը ներկայացնել որպես հոգևոր-եկեղեցական հարց՝ հասկանալով, որ հակառակ դեպքում այն դատապարտված էր ծախողման:

Իրականում իսկապես ակնհայտ էր, որ ընդդիմախոսները անգամ չէին կարողանում հաշտվել վրացական եկեղեցու ինքնավարության մասին հարցի քննարկաման փաստի հետ: 1906թ. հունվարի 26-ին պատմաբան Ն. Դուռնովը գրում է. «... Վրացական եկեղեցու կանոնական ինքնավարությունը վերադարձնելու մասին հարցը՝ ռուսացում իրականացնողների կողմից ծայրահեղ դժգոհություն է առաջացնում: Նրանց քիչ է այն... որ նրանք վրաց ժողովրդին դուրս են հանել Ռուսաստանի և ողջ ռուսականի դեմ, նրանք հիմա ողջ ուժերով փորձում են թույլ չտալ վրացական եկեղեցու վերածնունդը և երկու միահավատ ժողովուրդների միջև ընդմիջտ տատանել

⁹⁰ Сепаратизмъ и грузины. - Тифлисскій листок. 1906, 13 января.

⁹¹ Гамахариа Дж., նշվ. աշխ., էջ 400, 401:

եղբայրական զգացմունքները, որոնք գոյություն ունեին մինչև իշխան Գոլիցինի և ավագ երեց Ի. Վոստորգովի Կովկաս ժամանելը»: Ապա շարունակելով Ն. Դուռնովոն համոզմունք է հայտնում, որ Սրբազան Սինոդը չի ցանկանա խզել իր կապերը վրացական եկեղեցու հետ: Անդրադառնալով հարցի քննարկումը Համառուսական Ժողովին հանձնելու առաջարկին՝ նա տալիս է հետևյալ հարցադրումը. «...բայց միթե ռուս եպիսկոպոսները իրավունք ունեն դատելու մի եկեղեցու մասին, որը կանոնապես ենթակա չէ իրենց և խառնվելու նրա գործերին: Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե վրացական եկեղեցին մերժի ռուսական ժողովի որոշումը և բողոքով ու մերժմամբ դիմի բոլոր ինքնավար եկեղեցիներին»: Վերջում հոգվածագիրը հույս է հայտնում, որ Սրբազան Սինոդը կաշխատի մինչև եկեղեցական ժողովի հրավիրումը վերականգնել ռուսական և վրացական եկեղեցիների եղբայրական հարաբերությունները⁹²:

Ակնհայտ է, որ կայսրությունում բռնկված հեղափոխությունը տենդի նման վարակել էր հասարակության բոլոր շերտերին՝ այդ թվում հոգևորականությանը: Բարեփոխումների միջոցով փորձելով մեղմել իրավիճակը երկրում՝ Նիկոլայ II-ը ստիպված էր գնալ զիջումների: 1906թ. ապրիլի 23-ին կայսրը հաստատեց Պետական Հիմնական օրենքները, որը կարգավորում էր իշխանության տարանջատումը կայսեր և խորհրդարանի միջև: Բարձրագույն իշխանությունը պատկանում էր կայսրին: Դուռնայի կողմից ընդունված բոլոր օրենքները ենթակա էին վերջինիս հաստատմանը: Կայսրը նշանակում և ազատում էր բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, վարում էր արտաքին քաղաքականությունը, հայտարարում էր պատերազմ և կնքում հաշտություն: Ռուսական կայսրության հպատակներին երաշխավորվում էր անձի, սեփականության անձեռնմխելիության, խոսքի և մամուլի ազատության իրավունք⁹³:

Նման պայմաններում, երբ հասարակությունը չափազանց քաղաքականացված և բևեռացված էր ներքին գործերի նախարարի (1906թ. ապրիլի 26), իսկ մի քանի ամիս անց նաև վարչապետի պաշտոնը ստանձնեց Պյոտր Արկադևիչ Ստոլիպինը (1906թ. հուլիս-1911 սեպտեմբեր): Վերջինիս առջև դրված էին բավականին բարդ խնդիրներ, որոնք շուտափույթ լուծում էին պահանջում: Հասարակության «հանդարտումը» և

⁹² По поводу агитации против автокефалии грузинской церкви. – Тифлисский листок. 1906, 26-го января, Վրաց եկեղեցի – Հովիվ, 1906, 12 փետրվարի:

⁹³ Полное собрание законов Российской Империи, Т. XXVI, 1906, Отделение I. Собрание Третье. Государственная типография, СПб, 1909, с. 457-458.

բարեփոխումների հետագա շարունակությունը մեծապես կախված էին նրանից, թե որքանով կհաջողվեր գործադիր իշխանության և Պետական դումայի համագործակցությունը:

Վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգնման մասին հարցը պաշտոնապես բարձրացվեց Նախախորհրդարանի աշխատանքների երկրորդ բաժնի նիստերի ժամանակ: Այն իր աշխատանքը սկսեց 1906թ. հունիսի 2-ին արքեպիսկոպոս Նիկանդր Ֆենոմենովի նախագահությամբ: Բոլոր նիստերին ներկա էին Նիկանդրը, եպիսկոպոս Ստեֆանը, պրոֆեսորներ՝ Ի. Ս. Բերդիկովը, Ա. Ի. Ալմազովը, Ի. Ի. Սոկոլովը, իսկ վրացական կողմից՝ Սուխումի եպիսկոպոս Կիրիոնը, Իմերեթիայի եպիսկոպոս Լեոնիդը, վրաց պրոֆեսորներ՝ Ա. Խախանովը, Ա. Ցագարելին, Ա. Պ. Մալցևը և այլք, ընդհանուր թվով երեսուներկու մարդ: Նախախորհրդարանի նիստերում լսվեցին մի շարք զեկույցներ, որոնք նվիրված էին ինչպես վրացական եկեղեցու ինքնավարության պատմական հիմնավորմանը, այնպես էլ այդ հիմնավորումների հերքմանը: Մի քանի զեկույցներ էլ նվիրված էին Սրբազան Սինոդին վրացական եկեղեցու միավորման պատմությանն ու էկզարխության շրջանի գնահատմանը:

Ինչպես Հատուկ խորհրդակցության, այնպես էլ Նախախորհրդարանի աշխատանքների ժամանակ ակտիվ գործունեություն ծավալեց եպիսկոպոս Կիրիոնը: Նա անգամ հանդգնեց քննադատել Կովկասում ռուս ինքնակալների գործունեությունը: Կիրիոնը Ալեքսանդր I-ին մեղադրեց ոչ միայն վրաց կաթողիկոսության փաստացի ոչնչացման, այլև հոր՝ Պավել I-ի՝ «Վրաց եկեղեցու արտոնություններին չդիպչելու» պատվիրաններն անտեսելու մեջ: Իր ելույթում Կիրիոնը պնդում էր, «որ VIIIդ. կեսերից մինչև 1811 թվականը վրացական եկեղեցին լիովին անկախ է եղել, և կաթողիկոսները դատել ու ղեկավարել են անկախ որևէ արտաքին ուժի ազդեցության՝ Աստծո խոսքի, առաքելական օրենքների և եկեղեցական կանոնների հիման վրա... սակայն վրաց վերջին՝ Անտոնիո II-րդ կաթողիկոսը 1810թ. հրավիրվել է Սրբազան Սինոդ՝ վրաց եկեղեցական հարցերի քննարկմանը մասնակցելու համար, իսկ 1811թ. հունիսի 30-ին նրա փոխարեն, ի խախտումն Սրբազան Սինոդի 30 և 35-րդ կանոնների, Վրաստանի էկզարխ է նշանակվել Վառլամը: Նման կերպով խախտվել են եկեղեցական

կանոններն ու իրականացվել է անլսելի անարդարություն՝ եկեղեցական պատմության մեջ չունենալով ոչ մի նմանօրինակություն»⁹⁴:

Եթե քննարկման մասնակիցների մեծամասնությունը կենտրոնացել էր էկզարխների և նրա վարչակազմի նկատմամբ կոնկրետ բողոքների վրա, ապա Կիրիոնը ձգտում էր ինքնավարության հարցին տալ տեսական հիմնավորում՝ վրացական եկեղեցական հարցը լուսաբանելով նաև իրավական տեսանկյունից: Նա մատնանշում էր այն կարևոր փաստը, որ Վրաստանը մինչև 1811թ. ունեցել է ինքնուրույն եկեղեցական կառավարում, հետևաբար, նա իր ազգային անկախ եկեղեցու գոյության իրավունքն ուներ, որը հռչակվել էր քրիստոնեական դարաշրջանի սկզբում: Կիրիոնը իր՝ «Ազգային սկզբունքը եկեղեցում» զեկույցում տալիս է այն հստակ գաղափարը, որ եկեղեցական հարաբերություններում յուրաքանչյուր ազգ պետք է օգտվի ազատ ինքնորոշումից: «Քրիստոնեական եկեղեցում բոլոր ժողովուրդները իրավահավասար են, ուստի նրանցից ոչ մեկը չպետք է հավակնի բացառիկ արտոնությունների»: Կիրիոնը համոզմունք է հայտնում, որ եկեղեցիների և ազգերի միջև միավորումը պետք է տեղի ունենա հավասարության սկզբունքի հիման վրա: Փաստորեն, այս կերպ Կիրիոնը բացահայտորեն քննադատում է կայսրության եկեղեցական գաղութացման քաղաքականությունը. «Վրաց ժողովուրդը... ցանկանում է վերականգնել իր ազգային եկեղեցու ինքնավարությունը Վրաստանի նախկին կաթողիկոսության իրավասության սահմաններում: Վրաց ժողովրդի կանոնական նման պահանջի մերժումն առնվազն անօրինական է»⁹⁵:

Նախախորհրդարանի երկրորդ բաժինը մեծ ուշադրություն դարձրեց նաև եպիսկոպոս Լեոնիդի զեկույցին, որում հիմնական շեշտը դրվում էր այն հանգամանքի վրա, որ վրացական բոլոր էկզարխները, սկսած 1817 թվականից, ռուսներ էին և չէին տիրապետում իրենց հոտի լեզվին: Նրանք օտար էին մնում տեղի եկեղեցական սովորույթներին, ծանոթ չէին վրացական եկեղեցու առանձնահատկություններին և իրենց գրասենյակից այն կողմ ոչինչ չէին տեսնում: Լեոնիդը պնդում էր, որ էկզարխների կառավարումը դրսևորվում էր ողջ վրացականի վերացմամբ, ինչը ժողովրդի շրջանում նրանց նկատմամբ անվստահություն էր ծնել:

⁹⁴ Гамахария Дж., նշվ. աշխ., էջ 395 – 396, Цагарели А. А., նշվ. աշխ., էջ 17:

⁹⁵ Гамахария Дж., նշվ. աշխ., էջ 425, 429:

Ի պատասխան դրան՝ պահպանողական եկեղեցական ծառայող, ավագ երեց Իոհան Վոստորգովը, որը Կովկասում վարչական ծառայության տասնմեկ տարվա փորձ ուներ, հերքեց էկզարխության կառավարման դեմ հնչեցված բոլոր մեղադրանքները: Նա հայտարարեց, որ կարող է բերել բազմաթիվ օրինակներ և մատնանշել տասնյակ ծխեր, որոնցում բռնի արմատավորվել է վրացականը⁹⁶: Ուստի էկզարխության կառավարման դեմ վրացական կողմի մեղադրանքները չափազանցված համարվեցին:

Այսպիսով, Նախախորհրդարանի նիստերին միմյանց կտրուկ հակադրվեցին երկու կողմեր. վրացական կողմից եպիսկոպոսներ՝ Կիրիոնը, Լեոնիդը, պրոֆեսորներ՝ Ա. Ցագարելին և Ն. Մառը, որոնք պնդում էին, որ էկզարխությունը վրացական եկեղեցուն տարել է անկման, և ռուսական կողմը՝ ի դեմս եպիսկոպոս Ստեֆանի (Մոգիլսկի), Իոհան Վոստորգովի, պրոֆեսորներ՝ Ի. Բերդինկովի, Ա. Ալմազովի և Ն. Գլուբոկովսկու, որոնք տեղին էին համարում էկզարխության կառավարումը:

Հատկանշական է, որ վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման համար լարված պայքարն ընթանում էր ոչ միայն Նախախորհրդարանի նիստերի ժամանակ, այլև նրանից դուրս: Մի շարք վրաց եկեղեցական պատմաբաններ լույս ընծայեցին հոդվածներ, գրքեր, որոնցում ներկայացնում էին իրենց ազգային, հինավուրց եկեղեցու պատմությունը: Վրաստանի եկեղեցական պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից սկսած, ներկայացնում է քահանա Նիկանդր Պոկրովսկին: Խոսելով կրոնի մասին՝ նա գրում է. «Ընդհանրապես, հին վրացիների կրոնը որոշակի բնույթ չէր կրում, քանի որ շատ դեպքերում նրա վրա իր ազդեցությունն է թողել այն երկրի կրոնը, որն այս կամ այն պատմական պահին տիրել է Վրաստանին: Դեռևս IV դարում, մտնելով քրիստոնեական եկեղեցու կազմի մեջ, Իբերիան իրենից ներկայացնում էր մեկուսացված ամրություն Արևելքում, նախ և առաջ պարսկական կրակապաշտների դեմ, իսկ հետո արաբների, մոնղոլների, մուսուլմանների, թաթարների և մարդկության այլ բարբարոսների դեմ, որորնք սպառնում էին ողջ Եվրոպային: Երկար դարերի ընթացքում վրացիները՝ Ասիայի և Եվրոպայի միջև

⁹⁶ Берт П., նշվ. աշխ., էջ 84:

քնական կամուրջը պաշտպանել են այդ թշնամիներից...»⁹⁷: Ն. Պոկրովսկին, ներկայացնելով վրացական եկեղեցու պատմությունը քրիստոնեության մուտքից մինչև Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելը, ցանկանում է հիմնավորել գոյություն ունեցող այն անարդարությունը, որ դարերի պատմություն ունեցող եկեղեցին այժմ գտնվում էր Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու Սրբազան Սինոդի ենթակայության ներքո:

Վրացական եկեղեցու հնագույն պատմությունը հանգամանալից ներկայացնում է նաև Ն. Ն. Դուռնովոն: Իր՝ «Ինքնավար եկեղեցիների պատմական ակնարկ» աշխատության մեջ նա վերադառնում է կաթողիկոսության արմատներին, հիմնավորելով վրաց եկեղեցու ինքնավարության վերականգնման արդարացի պահանջը. «Իբերիայում քրիստոնեության սկիզբը դրել է Վրաստանի լուսավորչուհի սրբուհի Նինոն 318թ. ... մինչև երկրորդ Տիեզերական ժողովը, որը կայացել է 381թ., Իբերիան կազմում էր կոստանդնուպոլսյան պատրիարքության շրջան, սակայն այդ տարում, ժողովի որոշմամբ, անցել է Անտիոքի պատրիարքության տիրապետության տակ...»: Իր խոսքերը հիմնավորելու համար Դուռնովոն բերում է Անտիոքի պատրիարք Թեոդոր Վալսամոնի (1186-1203թթ.) վկայությունը, որը երկրորդ Տիեզերական ժողովի երկրորդ կանոնը մեկնաբանել էր այսպես. «Անտիոքի ժողովի որոշմամբ Իբերիայի կաթողիկոսը պատվվել է ինքնավարությամբ... որոշվել է, որ Իբերական եկեղեցին, որն այդ ժամանակ ենթարկվում էր Անտիոքի պատրիարքին, լինի ազատ և անկախ»: Իբերական եկեղեցու ինքնավարությունը հաստատել է նաև Հուստինիանոս կայսրը⁹⁸:

Վրաց ուղղափառ եկեղեցու բազմադարյան ուղին ընդգծելու համար Ն. Ն. Դուռնովոն մատնանշում է, որ Վրաստանում արքեպիսկոպոսությունը պատիրարք-կաթողիկոսի աստիճանի է բարձրացվել դեռևս 950թ.⁹⁹: Այնուհետև, փուլ առ փուլ շարունակելով ներկայացնել վրացական ինքնավար եկեղեցու ամբողջական պատմությունը՝ նկարագրում է նաև այն դառն իրողությունը, երբ Վրաստանի վերջին կաթողիկոս Անտոնիո II-ը 1810թ. հրավիրվում է Պետերբուրգ և այդպես էլ չի

⁹⁷ Покровский Н., Краткий очерк церковно-исторической жизни православной Грузии со времени появления в ней христианства и до вступления ее в подданство России, Тифлис, 1905г., с 6, 10 -12.

⁹⁸ Дурново Н. Н., Исторический очерк автокефальных церквей: Иверской и Имеретинской, с списками 120 епархий и католиков Мцхетских и Имеретинско-Абхазских, М., 1910г., с. 3 -4, Grdzeldze T., Georgia, patriarchal orthodox church of, The encyclopedia of Eastern orthodox christianity, 2 volume set, 2010, p. 272-273.

⁹⁹ Дурново Н. Н., Исторический очерк автокефальных церквей, նշվ. աշխ., էջ 8:

վերադառնում Վրաստան: 1811թ. հուլիսի 8-ին, Անտոնիո II-րդ կաթողիկոսի կենդանության ժամանակ, Սուրբ կանոնի խախտումով, Վրաստանում էկզարխ է նշանակվում Վառլամ Էրիստավին (1811-1817թթ.): Ն. Ն Դուռնովոն իր աշխատությունում շեշտում է այն միտքը, որ մի ինքնավար եկեղեցու կողմից մյուսի գրավումը դատապարտվում է բոլոր ինքնավար եկեղեցիների կողմից:

1906թ., ի պատասխան մամուլում պարբերաբար հրատարակվող Սրբազան Սինոդի օբեր-քարտուղար Վ. Սամուիլովի քննադատական հոդվածների, որոնք նպատակ ունեին ժխտելու վրացական եկեղեցու ինքնավարության պատմական հիմքերը, հանդես է գալիս Կ. Ցինցաձեն: Վերջինս գալիս է այն եզրահանգմանը, որ «Վ. Սամուիլովը հաշվի է նստել ինչ-որ կողմնակի դրության, այլ ոչ թե գիտության շահերի հետ»¹⁰⁰:

Վ. Սամուիլովի հոդվածների քննադատությամբ հանդես է գալիս նաև պրոֆեսոր Ա. Խախանովը՝ «Վրաց եկեղեցու ինքնավարության պաշտպանությամբ» հոդվածով: Ա. Խախանովը գտնում էր, որ «Ժամերգությունների ժամանակ անտիոքյան պատրիարքի հիշատակումը վրաց կաթողիկոսների կողմից ամենևին էլ չէր վկայում վերջիններիս՝ առաջիններից կախված լինելու մասին, քանզի հայտնի էր, որ ողջ Արևելքում յուրաքանչյուր պատրիարք հիշատակում էր մնացած բոլոր պատրիարքներին: Վրացական կաթողիկոսը հիշատակում էր արևելյան եկեղեցու պատրիարքներին, սակայն վրացական բարձրաստիճան հոգևորականները հիշատակում էին միայն վրաց կաթողիկոսին»¹⁰¹:

Այսպիսի լարված իրավիճակում էր ընթանում Նախախորհրդարանի աշխատանքների երկրորդ բաժնի հունիսյան նիստերը (2-ին և 8-ին): Չնայած դրան՝ այն ավարտվեց ոչ թե ինքնավարության ճանաչումով, այլ Վրաստանի նոր էկզարխի նշանակմանը: Նոր էկզարխ դարձավ արքեպիսկոպոս Նիկոնը (Սոֆիսկի 1906-1908թթ.): Նիկոնի նշանակումն էլ ավելի բորբոքեց վրաց հոգևորականության

¹⁰⁰ Цинцадзе К., Историческая справке по вопросу об автокефальности грузинской церкви, Тифлис, 1906 г., стр. 3.

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 16:

զայրույթը: Եպիսկոպոս Կիրիոնն արտահայտվեց առավել քան վճռորոշ. «Թվում է՝ Սինոդն այսպես է հասկանում ինքնավարության մասին հարցը»¹⁰²:

Նիկոնը (Սոֆիսկի) Վրաստանի էկզարխ նշանակվեց (1906թ. հունիսի 9-ին) այն ժամանակ, երբ վրացական ուղղափառ եկեղեցու ինքնավարության վերականգնման համար պայքարը հասել էր իր գագաթնակետին, և վրաց հոգևորականությունը բացահայտ կերպով արտահայտում էր իր դժգոհությունը: Նիկոնը, բնականաբար, լավ էր հասկանում վրացական տրամադրությունները: Նա նաև պատերազանում էր այն փորձությունները, որոնց միջով ստիպված էր անցնելու, մանավանդ որ նրա նշանակումից հետո, երբ դեռ չէր էլ ժամանել Վրաստան, վրաց հոգևորականության համագումարը հեռագիր ուղարկեց Պետերբուրգ, ուր բողքարկում էր Նիկոնի նշանակումը¹⁰³: Ե՛վ Նիկոնը, և՛ Սինոդը նախազգուշացվեցին նաև վրաց հոգևորականության կողմից, որպեսզի էկզարխը Կովկաս չժամանի: Նիկոնին ուղղված նամակում ակներև էր վրաց հոգևորականության վճռական տրամադրվածությունը. «Ձերդ վեհափառություն... Ձեզ, որպես ուղղափառ եկեղեցու հովվապետի, ծանոթ են սրբազան կանոնները, որոնք եպիսկոպոսին արգելում են խառնվելու օտար, իրեն չպատկանող թեմի գործերին... Ռուսական Սինոդն արդյոք իրավունք ունի՞ իր հայրապետներին ուղարկել շրջաններ, որոնք իրեն չեն ենթարկվում, որի լեզուն նա չգիտի: Եթե Դուք հանգում եք նրան, որ 1811թ. վրացական եկեղեցին ընդունել է ռուսական Սինոդի իշխանությունը, ապա դա հիմք չի ծառայում, որ Դուք լինեք վրացական եկեղեցու գլուխը, Դո՛ւք, որին չե՛ն ընտրել և չե՛ն ընդունել: Նկատի ունենալով այս ամենը՝ խնդրում ենք Ձեզ, Ձեր վրա չվերցնել եկեղեցու ղեկավարումը, չխախտել սուրբ կանոնները, որոնք մենք, ինչպես և Դուք պարտավոր եք պահպանել և պաշտպանել, և Ձեր դեմ չտրամադրել դեռևս ուղղափառությանը հավատարիմ վրաց ժողովրդին»¹⁰⁴: Այնուհետև վրաց հոգևորականությունը զգուշացնում է Նիկոնին, որ այս ամենի անտեսման դեպքում, եթե ծայր առնեն տխուր իրադարձություններ, ապա վրաց ժողովուրդը մեղավոր չի լինի:

¹⁰² Материалы об убийстве Экзарха Грузии Никона (Софийский), նշվ. աշխ., էջ 21:

¹⁰³ РГИА, ф. 1579, оп. 1, д. 157, л. 22 об.

¹⁰⁴ Всеподданнейший отчёт Обер-прокурора Святейшего Синода за 1905-1907 гг., նշվ. աշխ., էջ 167-168:

Չնայած այս բացահայտ սպառնալիքներին, այնուամենայնիվ, Նիկոնը՝ պաշտոնը ստանձնելու լուրջ մտադրությամբ, 1906թ. օգոստոսի 26-ին ժամանեց Թիֆլիս: Թիֆլիս ժամանելու նախօրեին ոստիկանությունը ձերբակալել էր ահաբեկչական խմբի, որը պատրաստվում էր պայթեցնել գնացքը: Անհաջողության դեպքում ահաբեկիչները ծրագրել էին ռումբ նետել ամբոխի մեջ, երբ եպիսկոպոսին կդիմավորեին «աղ ու հացով»: Երկաթուղային կայարանում նրան դիմավորեց ռուս հոգևորականության պատվիրակությունը՝ առանց վրաց հոգևորականության: Փաստորեն սկսվեց բացահայտ բոյկոտ Նիկոնի կառավարման դեմ: Սրբազան Սինոդի նոր օբեր-դատախազ Պյոտր Պետրովիչ Իզվոլսկին (1906-1909թթ.) վրաց հոգևորականության բոյկոտը բացատրում էր նրանով, որ Նիկոնը «ծագումով ռուս էր և ոչ թե վրացի»: Նա հանգել էր այն համոզմանը, որ շարժման իրական ոգեշնչողները նրանք էին, ովքեր ոչ մի ընդհանրություն չունեին եկեղեցու հետ, ուստի և ողջ շարժումը ուներ միայն անցումային նշանակություն, որպես քայլ և միջոց քաղաքացիա-վարչական ինքնավարության հասնելու համար¹⁰⁵:

Սինոնի տաճարում, պաշտոնական ընդունելության ժամանակ, էկզարխ Նիկոնին դիմավորեցին միայն ռուս քահանաները և մեկ վրացի՝ Գորիի եպիսկոպոս Պետրոսը (Կոնչոշվիլի), ով իր պաշտոնական ողջույնի խոսքում բացահայտորեն սպառնաց էկզարխին՝ կոչ անելով նրան «խաղախությամբ» ապրել վրացիների հետ, քանի որ Թբիլիսիում կա նաև Կուր գետը, ուր նետել են անգամ միտրոպոլիտներին: Իր պատասխան ելույթում Նիկոնը հանգիստ և հավասարակշռված շարադրեց Վրաստանում իր գործունեության ծրագիրը: Նա հայտարարեց, որ ինքնավարության մասին հարցի լուծումը կախված չէ իրենից, պատկանում է Ժողովի որոշմանը և որ անհրաժեշտ է բազմակողմանի ուսումնասիրել հարցը՝ նրա ճիշտ հանգուցալուծմանը նպաստելու համար¹⁰⁶: Նիկոնը ընդգծեց նաև, որ ինքնավարությունը անառարկելի պնդում «և Աստծո պատվիրան չէ», իսկ նրա հաստատումը չի տանում «հավերժ երջանկության»: Իր ելույթը նորանշանակ էկզարխը ավարտեց հետևյալ խոսքերով. «Փրկության գործում ամեն ինչ կախված է Աստծո պատվիրանների պահպանումից, այլ

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 167, 169:

¹⁰⁶ Софийский Л. И., նշվ. աշխ., էջ 115 -116:

ոչ թե այս կամ այն քրիստոնեական ազգի եկեղեցական անկախությունից»¹⁰⁷: Նրա իսկ խոսքերով ցանկացած միջոցով ձգտելով հասնել ինքնավարության՝ նրա կողմնակիցները, հանուն անհնարի, զոհաբերում էին նրանով, ինչը կարևոր էր փրկության համար:

Բնական է, որ նման հայտարարությունները, որքան էլ զուտ կանոնական տեսանկյունից ճիշտ լինեին, դժվար թե դուր գային վրաց եկեղեցական ծառայողներին: Բոյկոտ հայտարարելով նրան՝ վերջիններս փորձում էին անտեսել էկզարխին և վրացական թերթերում չեղած փաստեր հրապարակելով՝ նրա դեմ հանել վրաց ժողովրդին: Չնայած դրան, մամուլում գտնվեցին անկախ թերթեր, որոնք գնահատեցին Նիկոնի առաջին իսկ քայլից ցուցաբերած հեռատեսությունը և մեծ համբերությունը: "Голос Кавказа" թերթը խիստ քննադատեց վրացական հոգևորականությանը բոյկոտի համար հայտարարելով, «որ իրենց անտակտ պահվածքով, իրենց զուտ ցուցարարական որոշումներով հոգևորականությունը միայն ամրացնում է այն համոզմունքը, որ նրանց ղեկավարում է ոչ թե բարության ցանկությունը իրենց հոտին, այլ քաղաքական ձգտումները»¹⁰⁸:

Շարունակելով բացահայտ պայքարը վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման համար՝ 1906թ. հոկտեմբերի 12-14-ը Թիֆլիսում գումարվեց մասնավոր խորհրդակցություն եպիսկոպոսներ՝ Լեոնիդի (Իմերեթիա), Կիրիլոնի (Սուխում), Գեորգիի (Գուրիա-Մեգրելիա) և Պետրոսի (Ալավերդի) մասնակցությամբ, որոնք լիազորված էին իրենց թեմերի հոգևորականության կողմից: Խորհրդակցությունում որոշվեց՝ մինչև ինքնավարության մասին հարցին վերադառնալը նորանշանակ էկզարխի հետ ունենալ միայն վարչական հարաբերություններ: Մի քանի օր անց՝ հոկտեմբերի 17-ին, Թիֆլիսում եպիսկոպոս Կիրիլոնի գլխավորությամբ կազմվեց «Ինքնավարների միությունը»: Միևնույն ժամանակ Իմերեթիայում ինքնավարության շարժման ղեկավարման համար ստեղծվեց հատուկ բյուրո՝ կազմված տասը մարդուց:

1906թ. նոյեմբերին Պետերբուրգում վերսկսվեցին Նախախորհրդարանի երկրորդ բաժնի նիստերը, որոնց այս անգամ գիտակցաբար չհրավիրվեց Սուխումի եպիսկոպոս Կիրիլոնը: Վրաց հոգևորականությանը ներկայացնում էր Իմերեթիայի եպիսկոպոս

¹⁰⁷ Берт П., նշվ. աշխ., էջ 87:

¹⁰⁸ Նույն տեղում էջ 87, 88:

Լեոնիդը, ում պահանջով բաժնի աշխատանքներում ներգրավվեցին Պետերբուրգում աշխատող գիտնականներ՝ Ն. Մառը և Ա. Ցագարելին: Նիստերից երկուսին իր մասնակցությունն ունեցավ նաև պրոֆեսոր Ա. Խախանաշվիլին: Նոյեմբերի 17-ին կայացավ երկրորդ բաժնի երրորդ նիստը (առաջին երկու նիստերը, ինչպես վերը նշվեց տեղի էին ունեցել 1906թ. հունիսի 2-ին և 8-ին), իսկ նոյեմբերի 24-ին՝ չորրորդ նիստը, որի ժամանակ զեկույցով հանդես եկավ Ն. Մառը: Հաջորդ՝ հինգերորդ նիստում (1906թ. դեկտեմբեր 1) Ն. Մառը ներկայացրեց «Վրացական եկեղեցու պատմական ակնարկ հնագույն ժամանակներից» զեկույցը: 1906թ. դեկտեմբերի 5-ի վեցերորդ նիստում արտահայտվեցին Ա. Ցագարելին և Ա. Խախանովը¹⁰⁹: Իր կամքից անկախ եպիսկոպոս Կիրիոնը չմասնակցեց երրորդից վեցերորդ նիստերին: Սակայն, այնուամենայնիվ, նա հրավիրվեց Պետերբուրգ և այլևս Սուխումի չվերադարձավ: Կիրիոնը Լեոնիդի, Ն. Մառի և Ա. Ցագարելիի հետ մասնակցեց երկրորդ բաժնի յոթերորդ նիստին, որում քննարկվեց պրոֆեսոր Ի. Սոկոլովի զեկույցը. «Վրացական եկեղեցին XVIII դարում: Պատմական ակնարկ»¹¹⁰: Սակայն բոլոր այս քննարկումներն ապարդյուն էին անցնում, քանզի գնալով վրացական կողմի համար ակնառու էր դառնում այն միտումը, որ հնչող զեկույցները տարվում էին՝ Այսրկովկասում ընդհանուր եկեղեցական հարցերը գնահատելու ուղղությամբ: Լավ հասկանալով դա՝ վրաց հոգևորականները և գիտնականները, ի նշան բողոքի, հրաժարվեցին Նախախորհրդարանի հետագա աշխատանքներին մասնակցելուց: Վերջին երկու՝ ութերորդ (դեկտեմբերի 12) և իններորդ (դեկտեմբերի 13) նիստերում վրացական եկեղեցու ինքնավարության հարցը դիտարկվում էր զուտ տեսականորեն: Այդ նիստերի քննարկումներին վրացական կողմը ներկա չէր: 1906թ. դեկտեմբերի 13-ին Նախախորհրդարանի աշխատանքների երկրորդ բաժնի վերջին՝ իններորդ նիստում, որին մասնակցում էին ընդհամենը տասը հոգի, ավագ երեց Ի. Վոստորգովը քննարկման ներկայացրեց՝ Վրաստանում եկեղեցու վերակազմավորման երկու նախագիծ: Առաջին նախագծով առաջարկվում էր Վրացական էկզարխությունը պահպանել առանց փոփոխությունների: Միայն Սուխումի թեմը առանձնանալու էր

¹⁰⁹ Материалы об убийстве Экзарха Грузии Никона (Софийский), նշվ. աշխ., էջ 23:

¹¹⁰ Гамахрия Дж., նշվ. աշխ., էջ 78 -79:

էկզարխությունից՝ մնալով կա՛մ ինքնուրույն, կա՛մ ներգրավվելու էր Ստավրոպոլի թեմի կազմի մեջ: Ոչ վրացի ծխերի համար պետք է կազմվեր ռուսական թեմ՝ էկզարխ միտրոպոլիտի գլխավորությամբ: Նախագծով ենթադրվում էր երկու ճեմարանների գոյություն՝ վրացական և ռուսական: Երկրորդ նախագծով Վրացական էկզարխությունը վերացվում էր, և հիմնվում էին կովկասյան երկու միտրոպոլյան շրջաններ. մեկը զուտ վրացական, որի կազմի մեջ պետք է մտնեին Վրաստանի, Իմերեթիայի, Գուրիայի և Մեգրելիայի թեմերը: Ոչ վրաց հասարակության, հատկապես ռուսների համար, Այսրկովկասում ստեղծվելու էր ռուսական միտրոպոլյան շրջան, որը ղեկավարվելու էր ռուս միտրոպոլիտի կողմից, իսկ կենտրոնը պետք է լիներ Թիֆլիսը: Այս շրջանի կազմի մեջ մտնելու էր Սուխումի թեմը՝ Բաթում և Վլադիկավկազ քաղաքներով: Նախագծի լուծմից հետո տեղի ունեցավ քվեարկություն: Երկրորդ նախագիծը ընդունվեց 7 կողմ և 3 դեմ ձայներով: Վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման մասին նախագիծը մերժվեց: Պատմական փաստերով և եկեղեցական կանոններով ինքնավարության հիմնավորումը կասկածելի համարվեցին¹¹¹: Այսպես, ինքնավարության վերականգնման ծրագիրը այս անգամ էլ ձախողվեց: Շատերը կարծիք հայտնեցին, որ վրացիների ինքնավարությունը կվնասի քաղաքական միասնությանը և հակասում է Ռուսաստանի պետական շահերին: Վրացական եկեղեցական հարցը այդպես էլ լուծում չստացավ: Եպիկոպոս Կիրիոնը Սուխումի թեմ վերադառնալու սպասումով մնաց Պետերբուրգում: 1907թ. հունվարի 24-ին նա տեղեկացվեց Լիտվայում եպիսկոպոս նշանակվելու մասին:

Թեև նախախորհրդարանը ավարտեց իր աշխատանքները վրացական կողմի համար առանց որևէ արդյունքի, այնուամենայնիվ, ինքնավարության վերականգնման հարցը շարունակում էր օրհասական մնալ: 1907թ. ապրիլին Վրաստանի քաղաքական կուսակցությունների և եկեղեցական շրջանների ներկայացուցիչների ժողովը պաշտոնական դիմում հղեց Պետական դումային, որում պահանջում էր Վրաց ուղղափառ եկեղեցու ինքնավարության վերականգնումը: Սակայն, Վրացական էկզարխության հոգևոր իշխանությունները շարունակում էին մնալ այն համոզմանը, որ վրացական ուղղափառ եկեղեցու ենթակայությունը Սրբազան Սինոդին ամենևին էլ չի

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 81 - 82:

հակասում եկեղեցական կանոններին, իսկ ինքնավարների շարժման ետևում թաքնված են Կովկասի քաղաքական-հեղափոխական ուժերը:

Վրաց ուղղափառ եկեղեցու ինքնավարության վերականգնման հարցը մտահոգում էր ոչ միայն հոգևորականությանը, այլև քաղաքական ուժերին: Գրող, հրապարակախոս, ազգայնական Իլյա Ճավճավաձեն հանգամանալից ուսումնասիրեց հարցի պատմությունը՝ փորձելով պատմականորեն հիմնավորել վրաց եկեղեցու ինքնավարության իրավունքը: Խնդրի կապակցությամբ նա պաշտոնական հանդիպում ունեցավ Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հետ: Կայսրին փոխանցելու համար Ի. Ճավճավաձեն փոխարքային հանձնեց՝ վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգնման մասին խնդրագիրը: Եպիսկոպոսներ՝ Լեոնիդի ու Կիրիլոնի հետ Ճավճավաձեն 1905թ. հանդիպեց օբեր-դատախազ Ա. Դ. Օբոլենսկիին և կրկին անդրադարձավ վրացական եկեղեցու ինքնավարության իրավունքի պատմական հիմնավորմանը:

Որքան մոտենում էր Համառուսական եկեղեցական ժողովի հրավիրումը, այնքան մեծանում էր տագնապը վրաց հոգևորականության շրջանում: Վերջիններս տարակուսում էին. «Կարե՞լի է արդյոք հույս դնել ռուսական բարձրաստիճանավորների ժողովի վրա՝ հնագույն վրացական եկեղեցու ճակատագրի անաչառ որոշման համար, որոնց տրամադրությունները ակնհայտ էին Նախախորհրդարանի աշխատանքների ժամանակ... Երկրորդ բաժնի անդամների մեծամասնությունը դեմ արտահայտվեցին վրացական եկեղեցու ինքնավարությանը ո՛չ նրա համար, որ վրացական եկեղեցին չունեի բավական համոզիչ պատմական և կանոնական փաստեր՝ մոտավորապես հարյուր տարի առաջ կորցրած ինքնավարությունը վերականգնելու համար, այլ միայն նկատի ունենալով այն պատկերացումները, որ վրացական եկեղեցու ինքնավարությունը կապված էր Վրաստանի ինքնավարության հետ, հետևաբար այդ հարցը ոչ այնքան եկեղեցական էր, որքան քաղաքական, ինչը կարող էր սպառնալ Ռուսական կայսրության ամբողջականությանը»¹¹²: Կարծես կանխատեսելով Համառուսական ժողովի դիրքորոշումը՝ վրաց հոգևորականության մի մասը անհրաժեշտ գտավ հետաձգել հարցի լուծումը մինչև «առավել արդյունավետ պահը»,

¹¹² К вопросу об автокефалии грузинской церкви. – Закавказье. 1907, 8 августа.

հասկանալով, որ իրենք պետք է աշխատանքներ տանեն ռուս եկեղեցականներին համոզելու համար, որ «վրացիները անջատողականներ չեն և որ վրացիների ձգտումները ուղղված են բարեկեցիկ եկեղեցական կյանքի ստեղծմանը»¹¹³: Սակայն բոլոր այս քննարկումներն իզուր եղան: Հենց որ հեղափոխությունը կայսրությունում մարեց (1907թ. հունիս), և վարչապետ Պ. Ա. Ստոլիպինը հասկացավ, թե ինչպիսի կրքեր կարող են բորբոքվել, եթե հոգևորականությանը թույլատրեն հավաքվել, ժողովի հրավիրումը անհրաժեշտ դարձավ:

Իսկապես, կարելի է ենթադրել, որ այս ժամանակից սկսած ինքնավարության հարցը մասամբ կորցրեց իր հրատապությունը: Հենց այդպես էր Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը իր կառավարման երկու տարիների հաշվետվությունում գնահատում իրավիճակը Վրաստանում, որը 1907թ. հուլիսին ներկայացրեց կայսր Նիկոլայ II-ին: «Վրացական անջատողականությունը, եթե այդպիսին կա, առավել վառ արտահայտվել է վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման մասին հարցի բարձրացումով, բայց... այդ շարժումը իրենից խորը երևույթ չի ներկայացնում, հետաքրքիր է միայն հոգևորականության՝ այն էլ բարձրաստիճան հոգևորականության համար»: Փոխարքան ընդգծում է, որ հասարակ ժողովուրդը չէր մասնակցում այդ շարժմանը և ծայրահեղ անտարբեր էր իր հոգևորականության շահերին: Նա հաստատում է նաև, որ շարժումը «ծագել է բացառապես ընդհանուր հեղափոխական շարժումների ճնշման ներքո» և, շնորհիվ 1907թ. իրադրության կայունացմանը, «հարցը կարող էր ինքն իրեն չքանալ, եթե բավարարվեին վրաց հոգևորականության որոշակի պահանջները»: Ամփոփելով «Վրացական եկեղեցու ինքնավարության մասին» իր հաշվետվությունը՝ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը կայսրին հավաստիացնում է, որ վրաց հոգևորականությունը հարցին այլևս չէր վերագրում այնպիսի «այրող նշանակություն», ինչպես առաջ, և ի հակառակ իր նախկին հայտարարությունների պատրաստ էր գնալ զիջումների¹¹⁴:

Եվ այսպես, Վրաց ուղղափառ եկեղեցին ինքնավար հոչակելու պահանջները սերտորեն կապված էին 1905թ. կայսրությունում առաջացած քաղաքական իրավիճակի հետ, երբ կայսերական վարչակարգը հայտնվել էր ճգնաժամի եզրին, իսկ

¹¹³ Верт П., նշվ. աշխ., էջ 85:

¹¹⁴ Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем, նշվ. աշխ., էջ 22-23:

Ճայրամասերի ժողովուրդները սկսել էին ակտիվորեն հանդես գալ իշխանության դեմ: Այն նաև կապված էր Այսրկովկասում ստեղծված ուղղափառ եկեղեցական կազմակերպության բնույթի հետ: 1906-1907թթ. ընթացքում Վրաց ուղղափառ եկեղեցու ինքնավարության վերականգնման համար պայքարը թևակոխեց նոր փուլ: Վրաց հոգևորականության առաջադեմ ներկայացուցիչները, Սինոդին կից ստեղծված Հատուկ խորհրդակցությունում, բարձրաձայնեցին էկզարխության եկեղեցական կառավարման մեջ և հոգևոր կյանքում առկա բազմաթիվ խնդիրների մասին, որոնք նպաստել էին ուղղափառ հասարակության շրջանում անհավատության տարածմանը: Վրաց ուղղափառ եկեղեցու անկախության վերականգնման պահանջը առավել սուր դրսևորում ստացավ Նախախորհրդարանի երկրորդ բաժնի նիստերի ժամանակ: Ազգային եկեղեցու ճակատագիրը միավորել էր վրաց հոգևորականներին ու մտավորականներին: Եթե վրաց հոգևորականներն իրենց ելույթներում շեշտը հիմնականում դնում էին էկզարխության շրջանի գնահատմանը, ապա մտավորականությունը, պատմական փաստերի հիման վրա փորձում էր ապացուցել ինքնավարություն ունենալու վրաց ազգային եկեղեցու իրավունքը: Հրապարակային պայքարից անմասն չմնաց նաև ժամանակի մամուլը: Դժվար է հաստատել՝ իրոք Արևելյան Վրաստանում եկեղեցին մինչև Ռուսաստանին միավորվելը դե յուրե ինքնավարություն ուներ, ինչպես պնդում էին ինքնավարները, սակայն ակնհայտ է այն փաստը, որ երբ 1811թ. վերացվեց կաթողիկոսական համակարգը և նրա փոխարեն ստեղծվեց Վրացական էկզարխությունը՝ վրացական եկեղեցու անկախությունը փաստացի դադարեց: Այն, որ Վրացական էկզարխության գոյության ժամանակ, եկեղեցին ենթարկվեց լայն վերակազմավորման, երբ նկատելիորեն կրճատվեցին թեմերի քանակը, ստեղծվեցին սինոդական գրասենյակները, վերացվեց կաթողիկոսի պաշտոնը և այլն, միայն հաստատում էր անկախության կորուստը:

1907թ. հեղափոխության ճնշումից հետո ակնհայտ դարձավ, որ Համառուսական ժողովի գումարումը իրատեսական չէ, սակայն վրաց հոգևորականությունը շարունակեց պայքարել իր եկեղեցու ինքնավարության վերականգման համար: Թեև ինքնավարության կողմնակիցների համար քննադատության թիրախ էր դարձել ռուսական եկեղեցական կառավարումը և ռուս հոգևորականությունը, այնուամենայնիվ, վերջիններիս շարքերում կային նաև սթափ մտածողներ: Նրանցից էր Էկզարխ Նիկոնը (Սոֆիսկի): Չնայած իր նկատմամբ ցուցաբերած վրաց հոգևորականության արհամարհական վերաբերմունքին՝ Նիկոնը գործերը վարում էր այնպես, ասես չէր էլ նկատում, որ իրեն բոյկոտել են: Երբ Վրաստանում Ռուսաստանի դեմ բոլորը ատելությամբ էին լցված, նա վրացական եկեղեցու նկատմամբ բարի նպատակներ ուներ: Նիկոնը իր մեջ հայտնաբերեց մեծ հետաքրքրություն վրաց ժողովրդի և եկեղեցու նկատմամբ: Նա Թիֆլիսի գրադարանից դուրս բերեց բոլոր այն գրքերը, որոնք վերաբերում էին Վրաստանի քաղաքացիական և եկեղեցական պատմությանը, իսկ լեզվին տիրապետելու համար ձեռք բերեց վրացերենով դասագրքեր: Էկզարխը ցանկանում էր, որ Վրաստանում խաղաղության ձգտումները զատվեին կրոնական ծարավից, և ինքնավարության հարցը դադարեր քաղաքական կրքերի գործիք լինելուց: Պառակտումների դեմ պայքարի հիմնական միջոցը, ըստ Նիկոնի, կշռադատված եկեղեցական քաղաքականությունն էր: Նա իր ուշադրությունը սևեռեց Էկզարխության իրական խնդիրների վրա, որոնք շատ էին: Ինքնավարները Ռուսաստանին մեղադրում էին վրացական մոռացված սրբավայրերի ավերման մեջ: Ուստի ռուս եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ սկսվեց վրացական հնագույն եկեղեցու հուշարձանի՝ Մծխեթի վերանորոգումը, որի համար Նիկոնը զգալի միջոցներ խնդրեց Սրբազան Սինոդից: Նրա ջանքերի շնորհիվ Սրբազան Սինոդը որոշեց վրացական հոգևոր դպրոցներում աստվածաբանական առարկաները դասավանդել մայրենի լեզվով: Զգալի միջոցներ հատկացվեցին եկեղեցա-ծխական դպրոցների բարելավման համար¹¹⁵: Նիկոնը

¹¹⁵ Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 673:

ստեղծեց հանձնաժողով՝ Աստվածաշունչը վրացերենով և արխագերենով հրատարակելու համար:

Ընդառաջ գնալով վրաց հոգևորականությանն ու Վրացական էկզարխության ծխերին՝ էկզարխը հոգևորականությանն ընտրելու իրավունք շնորհելու մասին միջնորդագիր ուղարկեց Սրբազան Սինոդին: Արդյունքում Սրբազան Սինոդը 1907թ. փետրվարի 10-ի հրամանով որոշեց, որ քահանաների պաշտոններում ընտրված թեկնածուները հաստատվեն թեմական առաջնորդների կողմից: Վերջիններս կարող էին չհաստատել նրանց և առաջարկել ներկայացնելու այլ թեկնածություն: Նպատակահարմար մեկին չգտնելու դեպքում եպիսկոպոսը կարող էր նշանակում կատարել իր հայեցողությամբ: Ընտրության իրավունքը տարածվում էր միայն ազատ պաշտոնների վրա, ծխականները չէին կարող հեռացնել գործող հոգևորականությանը¹¹⁶: Սրանով, փաստորեն մտցվեց ընտրական սկզբունքը, որն աննախադեպ երևույթ էր Վրացական էկզարխության պատմության մեջ:

Վրացական եկեղեցու ինքնավարության հարցում էկզարխ Նիկոնի հայացքները իմաստավորված էին, քաղաքականացված չէին և ուղղակի բխում էին եկեղեցու գոյության գաղափարից: Նոր էկզարխը նպատակահարմար էր գտնում գոյություն ունեցող Վրացական էկզարխության տարածքից առանձնացնել ռուսական ու հունական տարածքները և կցել դրանք ռուսական թեմերին, իսկ էկզարխության վրացական թեմերին տրամադրել ինքնավարության որոշակի մասնաբաժին: Նիկոնը այս տարբերակը փորձում էր կյանքի կոչել զգուշավորությամբ և սպասում էր այն պահին, երբ ինքնավարության հարցը կդադարեր լինել անառողջ քաղաքական կրքերի գործիք: Զգալով էկզարխ Նիկոնի բարի տրամադրությունը՝ վրաց հոգևորականությունը որոշեց հանել բոյկոտը և, նրան չճանաչելով որպես Վրաստանի օրինական էկզարխ, նրա հետ սկսեց մտնել եկեղեցական-վարչական հարաբերությունների մեջ: Նիկոնը կարողացավ ծանր փորձություններից և աշխատանքներից հետո իր կողմը գրավել իրեն թշնամաբար դիմավորած վրաց հոգևորականությանը¹¹⁷:

Փորձելով կոտրել ինքնավարության շարժումը՝ Նիկոնը Սուփումի եպիսկոպոս Կիրիլոնին, որը ինքնավարության համար պայքարի գլխավոր շարժիչ ուժն էր,

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 688:

¹¹⁷ Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем, նշվ. աշխ., էջ 23:

հեռացրեց Կովկասից: Ընդ որում նա սպասեց հարմար պահի, երբ դա պահանջեցին նաև քաղաքական իշխանությունները՝ ի դեմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի, որը խնդրեց Կիրիոնին հեռացնել Սուխումից: Այդ ժամանակ Նիկոնը դիմեց Սրբազան Սինոդին՝ խնդրելով Կիրիոնին ընդհանրապես հեռացնել Կովկասից, բայց ոչ թե ինքնավարության ձգտումների համար (որպեսզի անցանկալի հետևանքներ չառաջանան), այլ արխագական հասարակության շրջանում վրացականի արմատականացման համար: 1907թ. հունվարին Կիրիոնը նշանակվեց Լիտվական թեմի փոխանորդ, իսկ 1908թ. սկզբին հանգստի ուղարկվեց Կուրյաժի վանք: Ինքնավարության շարժման մյուս առաջնորդին՝ Իմերեթիայի եպիսկոպոս Լեոնիդին, Նիկոնը տեղափոխեց Գուրիա-Մեգրելիայի թեմ:

Ինքնավարության շարժումը լուծարելու Նիկոնի ջանքերը վրաց հոգևորականության ազգայնական շրջաններում մեծ վրդովմունք առաջացրեց: Այդ գործողությունը որակվեց որպես «ազգային կարևոր ինստիտուտի կորուստ»¹¹⁸: Թերևս դա էր պատճառը, որ Թիֆլիսում շրջանառվող շշուկների համաձայն, 1908թ. փետրվարին ինքնավարների Թիֆլիսյան բյուրոն՝ եպիսկոպոս Կիրիոնի մասնակցությամբ (նա գաղտնի վերադարձել էր Թիֆլիս), որոշեց ցանկացած միջոցով վերացնել Էկզարխ Նիկոնին: 1908թ. ապրիլի 17-18-ը կրկին կայացավ ինքնավարների խորհրդակցությունը եպիսկոպոսներ՝ Կիրիոնի, Պետրոսի, Դավիթի և այլոց մասնակցությամբ, որտեղ քննարկվեց Էկզարխի սպանության հարցը¹¹⁹:

Նախապես ստանալով Պ. Ա. Ստոլիպինի հավանությունը՝ 1908թ. ապրիլին, Նիկոնը Պետերբուրգ ուղարկեց վրացական թեմերի վերակազմավորման մասին գաղտնի նախագիծը, որով նախատեսում էր Վրացական Էկզարխության կազմից առանձնացնել Բաքվի և Սուխումի թեմերը¹²⁰: Այդ նախագծի հետ կապված 1908թ. ապրիլի 23-ին Նիկոնը կարգադրեց տեղեկություններ տրամադրել այդ տարածքների սահմանների, էթնոաշխարհագրական, նրա հասարակության դավանաբանական կազմի և ուղղափառ հոտի կրոնա-բարոյական վիճակի, ինչպես նաև եկեղեցիների,

¹¹⁸ К положению дел в грузинской церкви.- Закавказье, 1908, 8 марта.

¹¹⁹ Мельникова И. Е., К истории восстановления грузинской церкви 12 марта 1917 г., Ежегодная богословские основания духовно-академической герменевтики XIX-нач. XX в., Т. 1 (19), М., 2009, с. 402.

¹²⁰ Материалы об убийстве Экзарха Грузии Никона (Софийский), նշվ. աշխ., էջ 35:

ժամերի և դպրոցների քանակի մասին: Այս գործողությունները պետք է սահմանափակելին ինքնավարների պահանջները, որոնք հավակնում էին վրացական եկեղեցուն երբեք չպատկանող տարածքներին: Փաստորեն, Նիկոնը ստիպված էր շտկելու ռուսական իշխանությունների սխալները, որոնք կուտակվել էին դեռևս անցյալ՝ XIX դարում:

1908թ. մայիսի 7-ին, Սրբազան Սինոդի հանձնարարությամբ, Վրաց-իմերեթական սինոդական գրասենյակի հիման վրա կազմվեց գրաքննության հանձնաժողովը, որը սահմանափակելու էր Վրաստանի եկեղեցական կյանքին նվիրված հոդվածների հրատարակման հնարավորությունները: Վրացական թեմերի վերակազմավորման նախագծի ուղարկումը և այն լուրերը, թե իբր Սրբազան Սինոդը որոշել է Թիֆլիսից հեռացնել ինքնավարությանը կողմնակից բոլոր քահանաներին՝ արագացրեցին Նիկոնի նկատմամբ մահափորձի իրականացումը: Հատկանշական է, որ Նիկոնը գրեթե միշտ զգացել է իր կյանքին սպառնացող վտանգը և անգամ չի բացառել իր մոտալուտ մահվան հնարավորությունը: Դուրս գալուց համարյա միշտ նա կրում էր զրահ, իսկ ընդունելության ժամանակ նրա անվտանգությունն ապահովում էին դռների մոտ կանգնած զինված թիկնապահները¹²¹: Կարելի է ասել՝ էկզարխը կանխազգում էր իր ողբերգական մահը: Սանկտ Պետերբուրգ իր վերջին այցելության ժամանակ (1907թ.) նա մտերիմներին ասել էր. «Կարող է պատահի, որ սպանեն ինձ, բայց մահից չեմ վախենում: Չէ որ մահանալ պետք է և՛ խաղաղ թեմերում, և՛ խաղաղ ժամանակներում: Ուրեմն ավելի լավ է մահանալ ճիշտ գործի համար պայքարում, սրբազան ճշմարտության համար, կատաղած թշնամիների դեմ: Դա պատվավոր մահ է... Բայց ի՞նչու, սակայն, վրացիները պետք է սպանեն ինձ»¹²²:

1908թ. մայիսի 28-ին, Սրբազան Սինոդի նիստին մասնակցելու համար Պետերբուրգ մեկնելուց առաջ, Նիկոնը մտնում է Վրաց-իմերեթական սինոդական գրասենյակ, որը ինչպես միշտ մարդաշատ էր: Նրանց թվում էր նաև մարդասպանը: Այդ օրը էկզարխն առաջին անգամ չէր կրել հատուկ պատրաստված զրահը, որը կարող էր պաշտպանել նրան փամփուշտից: Երբ նա բարձրանում է աստիճաններով, երկու անձանոթներ թիկունքից երկու կրակոց են արձակում: Հրազենից ստացած

¹²¹ РГИА, ф. 1579, оп. 1, д. 157, л. 28 об.

¹²² Софийский Л. И., նշվ. աշխ., էջ 129:

վերքերն այնքան խորն էին, որ էկզարխը արյունաքամ լինելով մահանում է հինգ րոպե անց՝ իր կյանքի 47-րդ տարում¹²³: Մարդասպաններին հաջողվում է փախչել դեպքի վայրից: Միջադեպի մասին անմիջապես հեռագիր է ուղարկվում Պ. Ա. Ստոլիպինին¹²⁴:

Էկզարխ Նիկոնի սպանությունը միանգամից վրդովմունքի ալիք բարձրացրեց: Մամուլն անմիջապես հեղեղվեց սպանության հնարավոր վարկածներով: Նիկոնի սպանության ետևում սկսեցին փնտրել վրացական եկեղեցու բացարձակ ինքնավարության կողմնակիցներին: Կրկին մեղադրանքներ հնչեցին վրաց անջատողականության հասցեին: Մամուլը երկփեղկվեց երկու հակադիր բևեռների: Մեկը մյուսի ետևից սկսեցին հրատարակվել հոդվածներ, որոնք պահանջում էին վրաց հոգևորականությանը մեղադրելու փոխարեն փնտրել իրական մեղավորներին. «...Եթե դուք իրո՛ք ձգտում եք բացահայտել իրականությունը, եթե դուք իրո՛ք հետաքրքրված եք նրանով, որ Վրաստանի էկզարխի սպանությունը անպատիժ չմնա՝ անկեղծորեն փնտրե՛ք մարդասպաններին: Եղե՛ք ճշմարտացի: Մի՛ ստեք այն մասին, իբր թե էկզարխը զոհվեց, որովհետև «ինքնավարության հակառակորդն էր», մի՛ ստեք, իբր գոյություն ունի «ոչնչացնել Կովկասում ողջ ռուսականը» գաղափարը...»¹²⁵:

Քննադատական խոսքեր հնչեցին նաև "Голос Кавказа" թերթում տպագրված հոդվածների դեմ, որի էջերում Վրաստանի էկզարխի սպանության մեջ մեղադրվում էր ողջ վրաց ժողովուրդը. «Թերթը սկսել է քար նետել ինքնավարների և ընդհանրապես ցանկացած խմբի ուղղությամբ, որոնք երբևէ իրենց կարծիքն են արտահայտել եկեղեցում այս կամ այն անհետաձգելի բարեփոխումների մասին: Այն, որ բարեփոխումներ իսկապես անհրաժեշտ են, որ շատ կարիքներ անհապաղ բավարարում են պահանջում, որ առանց դրա անհնար է հասարակական կյանքի և երկրամասի մշակութային զարգացման նորմալ ընթացքը՝ դա արդեն բոլորի կողմից գիտակցված է և ապացուցված է բոլորի համար, ով միայն բարին է ցանկանում և իրոք անկեղծորեն ծառայում է պետական գաղափարին... Երկրամասի մտավորականությունը չի՛ կարող իրավունք չունենալ քննարկելու անցյալի սխալները և անարդարության տխուր ժառանգությունը: Բայց մի՛թե դա բավական է այդ խմբերի

¹²³ Убийство экзарха. – Закавказье, 1908, 29 мая; Նիկոն արքեպիսկոպոս – Հովիվ, 1908, 2 հունիսի:

¹²⁴ Исторический Вестник Терроризм в России в начале XX в, Т. II, под. ред. С. В. Девятова, М., 2012г., с. 211.

¹²⁵ Ищите убийц. – Закавказье, 1908, 1 июня.

գործունեության վրա ստվեր նետելու համար»¹²⁶: Իրականում դժվար է ասել, թե որքանով է էկզարխ Նիկոնի սպանությունը արտացոլել վրաց հոգևորականության լայն շրջանների հայացքները:

Նիկոնի սպանությունից հետո ոստիկանությունը հետաքննություն անցկացրեց: Իրականացվեցին բազմաթիվ ձերբակալություններ: Գործի վարումը ղեկավարում էր անձամբ փոխարքան: Կային մի քանի վարկածներ: Ենթադրվում էր, որ սպանությունը կարող էր իրականացված լինել կա՛մ հեռացված ճեմարանականների կողմից, կա՛մ կապված էր յուրացման գործի հետ, որը բացահայտել էր մահացած էկզարխը¹²⁷: Գաղտնի գործակալների տեղեկությունները, սակայն, այլ հիմնավորում ունեին: Նրանք սպանությունը կապում էին ինքնավարների գործունեության հետ: Ըստ գործակալների հաղորդած տեղեկությունների՝ Կիրիոնը, 1908թ. ապրիլի 30-ին, ժամանել էր Թիֆլիս և 30 օր անցկացրել էր «Վրացական եկեղեցու անկախության վերականգման» միաբանության անդամ քահանայի մոտ¹²⁸: Նիկոնին վերացնելու պատճառ կարող էր լինել նաև Կիրիոնի անձնական թշնամական վերաբերմունքը: Լիտվական թեմի եպիսկոպոս նշանակվելուց հետո 1908թ. փետրվարի 15-ին նա ուղարկվել էր հանգստի և ապրում էր Կուրյաժի վանքում (Խարկովի թեմ): Սակայն Խարկովի նահանգապետի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, եպիսկոպոս Կիրիոնը Խարկովի վանքից ոչ մի տեղ չէր գնացել: Դրան հակառակ Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմայի տվյալներով՝ եպիսկոպոսն այդ ժամանակ եղել էր Թիֆլիսում: 1908թ. մայիսի 18-21-ը Կիրիոնը նորից եղել էր Թիֆլիսյան բնակարանում, ուր նա եկել էր միանձնուհու հագուստով: Թիֆլիսից հեռացել էր էկզարխ Նիկոնի սպանությունից հետո¹²⁹: Սակայն ոստիկանությունը այդպես էլ չկարողացավ ապացուցել սպանության մեջ նրա ներգրավումը: Ապացույցների անբավարարության պատճառաբանությամբ դատական գործընթաց այդպես էլ չսկսվեց: Ինքնավարների առաջնորդ Կիրիոնը, Սրբազան Սինոդի որոշմամբ, փակվեց Սանակսարի վանքում¹³⁰: Սրանով, փաստորեն,

¹²⁶ Интеллектуальное подстрекательство. – Закавказье, 1908, 5 июня.

¹²⁷ На Кавказе. – Русское Слово, 1908, 12 июня.

¹²⁸ Кумпан Е. Н., նշվ. աշխ., էջ 153:

¹²⁹ Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 660:

¹³⁰ Материалы об убийстве Экзарха Грузии Никона (Софийский), նշվ. աշխ., էջ 66:

Վրաստանում փակվեց եկեղեցական կյանքի բարեփոխման հարցը, քանզի էկզարխի ողբերգական մահին էլ ավելի հակադրեց վրաց և ռուս հոգևորականությանը:

Նիկոնի սպանությունը, սակայն, չթուլացրեց էկզարխության ներքին կյանքում ստեղծված լարվածությունը: Ընդհակառակը, վրաց հոգևորականության հասցեին հնչող մեղադրանքները և անօգուտ ձերբակալությունների շղթան ավելի թշնամական էր տրամադրել վրաց հոգևորականությանը ռուսական իշխանությունների հանդեպ:

1908թ. Սրբազան Սինոդում կրկին բարձրացվեց եկեղեցական կառուցվածքի բարեփոխման մասին հարցը: Դեկտեմբերի 20-ին Սրբազան Սինոդը որոշեց Վրացական էկզարխության կառավարման համակարգը բարեփոխելու համար Սրբազան Սինոդին կից ստեղծել Հատուկ խորհրդակցություն: Սինոդը վճռեց վերացնել էկզարխի պաշտոնը և հաստատել Վրաց-իմերեթական սինոդական գրասենյակ և այլ թեմային հաստատություններ, Վրացական էկզարխությունը բաժանել երեք ինքնուրույն թեմերի և, ինչպես Ռուսաստանում, թեմերը և հայրապետներին տիտղոսակրել քաղաքների և նահանգների անուններով: Թիֆլիսի թեմը պետք է իր կազմի մեջ ներգրավեր՝ Թիֆլիսի, Բաքվի, Ելիզավետապոլի, Երևանի նահանգները և Կարսի շրջանը, իսկ այս թեմի առաջնորդը պետք է տիտղոսակրվեր «Թիֆլիսյան և Ելիզավետապոլյան» և ունենար երկու տեղապահներ՝ Գուրիայի (վրացի) և Բաքվի (ռուս): Քութայիսի թեմը, որի կազմի մեջ մտնելու էր Քութայիսի նահանգը և Գուրիան, պետք է ունենար մեկ տեղապահ: Սուխումի թեմը (Սուխումի, Բաթումի շրջաններ) պետք է գլխավորեր Սուխումի և Նովոսենակի եպիսկոպոսը՝ ունենալով մեկ տեղապահ: Սակայն Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը 1909թ. հուլիսի 14-ին Սրբազան Սինոդի օբեր-դատախազ Սերգեյ Միխայելովիչ Լուկյանովին (1909-1911թթ.) տեղեկացրեց վերոհիշյալ բարեփոխումների անիրագործելի լինելու մասին՝ նկատի ունենալով նրա քաղաքական պարզ երանգավորումը, ինչը կարող էր բերել անցանկալի հուզումների: Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը առաջարկեց բարեփոխման հիմք վերցնել էկզարխ Նիկոնի նախագիծը, չվերացնել էկզարխի պաշտոնը և չփոխել սահմանված եկեղեցական-վարչական կարգը: Փոխարքան նաև գտնում էր, որ ցանկացած որոշում պետք է ընդունվեր նոր էկզարխի անմիջական

մասնակցությամբ¹³¹: Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի առաջարկները հաշվի առնվեցին: Վրացական էկզարխության կառուցվածքի բարեփոխման համար հրավիրվեց խորհրդակցություն՝ Մոսկովյան միտրոպոլիտ Վլադիմիրի նախագահությամբ: Խորհրդակցությանը մասնակցում էին Կիևի միտրոպոլիտ Ֆլավիանը, Վլադիմիրսկի արքեպիսկոպոս Նիկոլայը, որոնք էկզարխական «ծառայության» էին անցել Կովկասում, և վրաց եպիսկոպոսներ՝ Կիրիլոն ու Լեոնիդը: Սակայն այս խորհրդակցության քննարկումները ևս անպտուղ մնացին և Սրբազան Սինոդը՝ Կովկասում եկեղեցու կառուցվածքի վերակազմավորման մասին նախագծի քննարկմանը վերադարձավ միայն 1916 թ.:

Ինչպես վերը նշվեց, էկզարխ Նիկոնի անմիջական ջանքերով 1907թ. Սրբազան Սինոդը հաստատել էր էկզարխությունում քահանաների ընտրական կարգը: Սակայն, երկու տարի անց՝ 1909 թ., էկզարխության ժամանակավոր կառավարիչ Գրիգորին նոր միջնորդություն ուղարկեց Սինոդ՝ խնդրելով վերացնել ընտրական սկզբունքը էկզարխությունում: Այդ խնդրանքին միացան նաև Վրացական և Իմերեթական թեմերի հոգևորականությունը: Գրիգորին նշում էր, որ քահանաների ընտրությունից օգտվում են ծայրահեղ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչները՝ իրենց սոցիալական-հեղափոխական գաղափարները ժողովրդական զանգվածների մեջ տարածելու համար: Սրբազան Սինոդը 1909թ. փետրվարի 10-ի նիստում որոշեց հետաձգել հարցի քննարկումը մինչև նոր էկզարխի նշանակումը¹³²: Սակայն, նոր էկզարխի նշանակումը՝ կապված Վրաստանում ահաբեկչական գործողությունների հետ, ձգձգվում էր:

Նիկոնի սպանությունից միայն տասնութ ամիս անց նոր էկզարխ նշանակվեց արքեպիսկոպոս Իննոկենտիյը (Բելայեվ 1909-1913թթ.)¹³³: Նա էկզարխ դարձավ մի բարդ ժամանակաշրջանում, երբ Վրաստանում եկեղեցական ինքնավարության համար պայքարի կրքերը բորբոքվել էին, իսկ իր նախորդը դարձել էր ահաբեկչության զոհ: Իննոկենտիյին հանձնարարվել էր կայունացնել իրավիճակը էկզարխությունում, որտեղ վրաց հոգևորականությունը շարունակում էր պահանջել վրաց եկեղեցու

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 107-110:

¹³² Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 688:

¹³³ Грузинский экзархат.- Кавказский календарь на 1912 год, Тифлис, 1911, с. 559; Վրաստանի նոր էկզարխը – Հովիվ, 1910, 31 հունվարի:

ինքնավարության վերականգնումը: Արդեն 1910թ. փետրվարին Իննոկենտիյը Ս. Մ. Լուկյանովին տեղեկացնում է Իմերեթական թեմի 51-րդ համագումարի՝ իրեն հղված հեռագրի բովանդակությանը, որում վրաց հոգևորականությունը հույս էր հայտնել, որ նոր էկզարխը կնպաստի վրացական եկեղեցու իրավունքների վերականգնմանը: Իննոկենտիյի պատասխանը Իմերեթական թեմի հոգևորականությանը՝ մասնավորապես Գեորգի Իմերեթինսկիին չէր ուշացել: Էկզարխը հստակ արտահայտել էր ինքնավարության դեմ իր դիրքորոշումը՝ չբացառելով «ինքնավարության» շարժման նոր բռնկումը: Վրացական եկեղեցու ինքնավարության դեմ նորանշանակ էկզարխի բացահայտ դիրքորոշումը իր պատճառներն ուներ: Բանն այն է, որ էկզարխի նշանակումից հետո լուրեր էին պտտվում, թե իբր էկզարխ Իննոկենտիյը կողմ է ինքնավարության ճանաչմանը, ինչի արդյունքում վրաց հոգևորականության շրջանում սկսվել էին տարածվել անջատողական տրամադրություններ: Այդ կասկածներն իսպառ ցրելու համար Իննոկենտիյը՝ ստանձնելով էկզարխության կառավարումը, մի շարք ելույթներում ստիպված էր հատուկ ընդգծել իր բացասական վերաբերմունքը ինքնավարության նկատմամբ: Թերևս սա էր պատճառը, որ վրաց հոգևորականությունը փոխեց իր վերաբերմունքը Իննոկենտիյի հանդեպ և սկսեց բացահայտ արտահայտել իր դժգոհությունը:

1911թ., երբ Իննոկենտիյը արդեն էկզարխ էր նշանակվել, Սրբազան Սինոդը կրկին վերադարձավ Վրացական էկզարխությունում դեռևս 1907թ. հաստատված ընտրական սկզբունքի վերանայման հարցին, որի մասին եզրակացությունը 1909թ. փետրվարի նիստի ժամանակ հետաձգվել էր մինչև նոր էկզարխի նշանակումը: Սրբազան Սինոդի նիստում՝ հարցի քննարկման ժամանակ, Իննոկենտիյին մասնավորապես զեկուցեց, որ «խռովության հակված հոգևորականության հետ» էկզարխության ղեկավարման երկամյա փորձը իրեն բերել է այն համոզմանը, որ ընտրությունները մեծ վնաս են տալիս: Ծխերում ընտրությունների նախապատրաստման ընթացքը ուղեկցվում էր խմբային պայքարով, կազմվում էին անօրինական վճիռներ, իսկ հետո ծխականները չէին ընդունում քահանաներին, որոնք նշանակվել էին թեմի առաջնորդի կողմից: Իննոկենտիյը առաջարկում էր, որ ծխականները մեկ ամսվա ընթացքում ներկայացնեին իրենց համար ցանկալի

թեկնածություն, սակայն նրա նշանակումը լիովին լինելու եպիսկոպոսի հայեցողությամբ: Այս քննարկումների արդյունքում 1911թ. դեկտեմբերի 8-ին, Սինոդի որոշմամբ, Վրացական էկզարխությունում վերացվեց ընտրական սկզբունքը: Վերականգնվեց տեղի եպիսկոպոսի կողմից քահանաների նշանակման կարգը, որը գոյություն ուներ մինչև 1907թ.¹³⁴: Այսպիսով ընտրական սկզբունքը, որը Վրացական էկզարխությունում սկսեց գործել էկզարխ Նիկոնի անմիջական ջանքերով, երկար կյանք չունեցավ:

Դատելով 1910-ական թվականների մամուլից՝ Վրաստանում հակառուսական տրամադրությունները հանդես էին գալիս անձև: Աստիճանաբար այն սկսել էր թուլանալ և չէր դրսևորվում կոնկրետ տեսքով: Չկային այլևս նախկին թեժ քննարկումներն ու բանավեճերը, որոնք կոչված էին ցույց տալու իբերական եկեղեցու հնագույն պատմությունը, հետևաբար՝ նրա ինքնավարություն ունենալու կանոնական իրավունքը: Հազվադեպ էին գումարվում նաև վրաց եկեղեցական թեմական ժողովները՝ ինքնավարության շարժման հետագա գործողությունները մշակելու համար: Իսկ գումարված ժողովներում ու մամուլի հրատարակություններում էլ պարզապես կարևորվում էր վրացական ուղղափառ եկեղեցու նշանակությունը տարածաշրջանում:

Այսպես, 1912թ. հունվարի 14-ին Սուխումի թեմական ժողովում հնչեցրած իր ելույթում իշխան Ն. Կ. Տավդգիրիձեն նկատում է, որ Կովկասում կայունության պահպանումը հնարավոր է միայն եկեղեցում կայունության պահպանման դեպքում: Իշխան Ն. Տավդգիրիձեն պնդում է, որ «ողջ Կովկասում Ռուսաստանի հզորության տարածման գլխավոր հիմքը հանդիսացել է վրացիների՝ ուղղափառ հավատին պատկանելը»: Շարունակելով ելույթը, սակայն, Ն. Կ. Տավդգիրիձեն իր մտահոգությունն է հայտնում այն փաստի կապակցությամբ, որ «Իբերիայում աստիճանաբար մարում է կրոնական տրամադրությունը, եկեղեցին՝ Աստծո տաճարը, դատարկվում է ոչ միայն քաղաքներում, այլև հեռավոր գյուղերում, որտեղ թվում էր՝ ժամանակի ազդեցությունը չպետք է այդքան արագ թափանցեր»¹³⁵:

Չնայած այս ամենին, վրաց մտավորականությունը պատմական և իրավական տեսանկյունից շարունակում է անդրադառնալ եկեղեցական բարեփոխումների

¹³⁴ Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 688:

¹³⁵ Речь князя Н. К. Тавдгиридзе. - Сотрудник закавказской миссии, 1912, 15 февраля, с. 66.

հիմնահարցին: Պրոֆեսոր Ա. Ա. Յագարելին պատմական ակնարկով ընդգծում է, որ 1783 թվականից մինչև 1810թ. Վրաստանում կաթողիկոսի պատվի և իշխանության մեջ ոչ մի սահմանափակում չի եղել. «Քսանյոթ տարվա ընթացքում ռուսական Սրբազան Սինոդի և կաթողիկոսի գլխավորությամբ վրացական դինաստիայի միջև հարաբերությունները եղել են հավասար: Կաթողիկոսը, առանց որևէ ստորակարգության, Սրբազան Սինոդի անդամ էր համարվում... Անկախ կաթողիկոսին Սրբազան Սինոդի էկզարխի վերածելը, վրացական եկեղեցու՝ ցմահ ընտրված կաթողիկոսին գահնկեց անելն ու առանց դատի հեռացնելը, այս ամենը իրականացվել է առանց Տիեզերական եկեղեցու և ռուսական Տեղական ժողովի մասնակցության»: Ա. Ա. Յագարելին բացասական է գնահատում եկեղեցական բարեփոխումների հետևանքները, որը բերել էր «հավատի աղքատացմանը, Վրաստանի կրոնական կյանքի ամբողջովին կազմալուծմանը»¹³⁶:

Եթե վրաց մտավորականությունը բացասական էր գնահատում Սրբազան Սինոդից վրացական եկեղեցու կախվածության հետևանքները, ապա ռուս մտավորականությունը ընդհակառակը գտնում էր, որ ռուսական տիրապետությունը առաջադիմական էր վրաց ժողովրդի համար. «Միայն վրաց հոգևորականությունն էր հակված մեծ աղմուկ բարձրացնելուն: Եթե վրաց ազնվականների համար ռուսերենը բնականորեն նեղում էր վրացերենին, ապա հոգևորականությունը վրացերենի պահապանն էր: Բացի այդ՝ հոգևորականությունը անընդհատ հիշում էր վրացական եկեղեցուն ինքնավարությունից զրկելու մասին: Սակայն հոգևորականության ձայնը համարյա լսելի չդարձավ ընդհանուր զանգվածների շրջանում»¹³⁷:

1912թ. հոկտեմբերի 1-ին «Իբերական եկեղեցու ինքնավարության մասին հարցը» հոդվածով հանդես եկավ եպիսկոպոս Դավիթը, որը հիմնովին դատապարտեց ռուսականացման միտումը Վրաց ուղղափառ եկեղեցում: Նա դատապարտեց այն ականառու երևույթը, որ եկեղեցական կառավարման բարձրագույն պաշտոններին նշանակվում էին ռուսները: Օրինակ էր բերում այն հանգամանքը, որ 1906թ. էկզարխ Նիկոնը հոգևորականությանը կարգադրեց իր բացակայության դեպքում դիմել ոչ թե իր առաջին՝ ազգությամբ վրացի տեղապահ եպիսկոպոս Պետրոսին, այլ երկրորդին՝

¹³⁶ Новый труд проф. А. А. Цагарели. - Закавказье, 1912, 6 июля.

¹³⁷ Станкевич В., Судьбы народов России, Берлин, 1921г., с. 219.

ազգությամբ ուս Գրիգորիին: Նույն քաղաքականությունը շարունակեց նաև Էկզարխ Իննոկենտիյը՝ կարգադրելով դիմել ոչ թե առաջին տեղապահ եպիսկոպոս Դավիթին (վրացի), այլ ուս եպիսկոպոս Պիմենին: Գնալով «Էկզարխները հեռանում են իրենց պարտականությունից, նրանք ավելի շատ ծառայում են ուսական գործին, քան զուտ եկեղեցական գործին: Նրանք ավելի շատ զբաղվում են նրանով, որպեսզի ընդհանրապես ոչնչացնեն վրացիների ազգային առանձնահատկությունները, ոչնչացնեն այն ամենը, ինչը կարող է սնել վրացիների ազգային զգացմունքները»: Եպիսկոպոս Դավիթը շարունակում է պնդել այն համոզումը, որ անհրաժեշտ է հասնել վրաց եկեղեցու լիակատար անկախությանը: Նա համաձայն չէր այն տեսակետի հետ, որ ինքնավարության ձգտումները բխում են անջատողականությունից. «Սեփական ազգայնականության պահպանման ձգտումները անջատողականություն չեն: Եթե եկեղեցական ինքնավարություն ունեն հայերը, կաթոլիկները, մուսուլմանները, ապա ի՞նչու են վրացիների նկատմամբ խոչընդոտներ դնում...»¹³⁸: Այս զուգահեռներով վրաց եպիսկոպոսը ցանկանում էր ընդգծել տարածաշրջանում Վրաստանի անհավասար կարգավիճակը մյուս ազգերի համեմատ: Նա պնդում էր, որ վրաց ժողովուրդն ընդամենը ցանկանում է պահպանել իր ինքնությունն ու հավատը: Այնուհանդերձ պետք է նկատել, որ վրաց հոգևորականության և մտավորականության պնդումները՝ վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման իրավունքի և անարդարության մասին, 1910-ական թթ. սոսկ հրապարակախոսական բնույթ էին կրում: Չկար այլևս նախկին լարվածությունն ու վտանգը, ինչը թույլ տվեց Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին 1913թ. զեկուցել կայսրին, որ Կովկասում խաղաղությունը լիովին հաստատված է և մոտ ապագայում «պետք է միայն ուշադիր հետևել տեղի հասարակությանը և ժամանակին նրանց ուղղորդել ցանկալի ուղղությամբ»¹³⁹: Անդրադառնալով վրացական իրադարձություններին՝ փոխարքան սխալ է համարում վրացիներին անջատողականության մեջ մեղադրելը: Նա նշում էր, որ վրաց ազգայնականների համար ամենախոցելի հարցը «վրացական եկեղեցու ինքնավարության մասին հարցն է, որը երբեմն ընդհարումներ է առաջացնում

¹³⁸ Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 675, 676:

¹³⁹ Всеподданнейший отчет за 8 лет управления Кавказом, генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова, СПб, 1913, с. 5.

Այսրկովկասում ռուս հոգևորականության ներկայացուցիչների հետ: Սակայն, և դա, շնորհիվ Վրաստանի ներկայիս էկզարխ Իննոկենտիյի էներգիայի և նրբազգայության, վերածվել է զուտ տեսական հարցի, որը պատկանում է հետագա կանոնական որոշմանը»¹⁴⁰: Փոխարքայի հաշվետվությունը ևս մեկ անգամ փաստում է, որ Վրաստանում եկեղեցական ինքնավարության շարժումն իր մայրամուտն էր ապրում:

1913թ. սեպտեմբերի 9-ին սրտի անբավարարությունից մահացավ Վրաստանի էկզարխ Իննոկենտիյը: Նրան 1913թ. նոյեմբերի 2-ին փոխարինեց Ալեքսիյը (Մուլանով, 1913թ. նոյեմբերի 2-1914թ. մայիսի 20)¹⁴¹: Երբ արքեպիսկոպոս Ալեքսիյը նշանակվեց Վրաստանի էկզարխ, այնտեղ դեռ չէին մարել հեղափոխական խմորումները: Վրաստանում նրա դեմ երկու անգամ մահափորձ կազմակերպվեց: Այդպես էլ Ալեքսիյին չվիճակվեց երկար զբաղեցնելու էկզարխի աթոռը: Կյանքի վերջին տարիներին նա տառապում էր երիկամների հիվանդությամբ, ինչն էլ վաղաժամ մահվան պատճառ դարձավ: Ալեքսիյը, էկզարխ նշանակվելուց կես տարի անց, 1914թ. մայիսի 20-ին կնքեց իր մահկանացուն: Նրա մահից հետո էկզարխ նշանակվեց արքեպիսկոպոս Պիտրիմը (Օկնով, 1914թ. հունիսի 26-1915թ. նոյեմբերի 23):

Այսպիսով, պետք է նշել, որ Վրաստանի էկզարխ Նիկոնի սպանությունը դարձավ մի կողմից վրացական եկեղեցական անկախության, իսկ մյուս կողմից՝ Այսրկովկասում ուղղափառ հավատացյալներին Սրբազան Սինոդին ենթարկելու կողմնակիցների միջև պայքարի բարձրակետը: Պայքարը, որը գլխավորապես ընթանում էր մամուլում և եկեղեցական կոմիտեներում, հասավ այն կոշտ փուլին, երբ Պետերբուրգում վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման մասին հարցը հետաձգվեց և հայտնվեցին «ապացույցներ», թե Նիկոնը պատրաստվում է Սրբազան Սինոդին ներկայացնել՝ դեռևս պահպանվող վրացական եկեղեցու հատուկ կարգավիճակի մնացորդները վերացնելու մասին նախագիծը: Նոր էկզարխ Իննոկենտիյը ոչ մի ակնհայտ ջանք չգործադրեց ինքնավարության հարցը այս կամ այն կերպ լուծելու համար: Սպանության գործով մի քանի մարդ ձերբակալվեցին, սակայն այդպես էլ պարզ չդարձավ, թե ինչ կապ ունեն ինքնավարները էկզարխի սպանության հետ:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 8:

¹⁴¹ Грузинский экзархат.- Кавказский календарь на 1914 год, Тифлис, 1913 г., с. 635.

Միայն նախաքննությունը եկավ այն եզրահանգմանը, որ հանցագործությունը կատարվել է վրաց հոգևորականության «ինքնավար կազմակերպության» կողմից¹⁴²: Սակայն մեղավորներն այդպես էլ չպատժվեցին: Կայսրության հարավային սահմաններում՝ Իրանում և Օսմանյան կայսրությունում քաղաքական իրավիճակի անկայունությունը պահանջում էր կայունություն պահպանել Ռուսական կայսրության ներսում, ուստի բարձրաստիճան պաշտոնյաները գերադասեցին զերծ մնալ մեղադրանքներից՝ մեծ աղմուկ չբարձրացնելու համար: Մանավանդ, որ վրաց հոգևորականության շրջանում շարունակվում էր դժգոհությունը և էկզարխ Իննոկենտիյը չէր բացառում, որ ինքնավարության հարցը կարող է կրկին բարձրացվել: Չնայած դրան, նաև նկատի ունենալով արտաքին քաղաքական իրադրությունը, 1913թ. Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը բավականին վստահ զեկուցեց, որ Վրաստանի էկզարխ Իննոկենտիյի նրբազգացության և ակնառու էներգիայի շնորհիվ ինքնավարության մասին հարցը վերաձվել է զուտ տարածքային խնդրի: Փաստորեն, ակնհայտ է, որ միանգամայն իրավացի էր վրաց եպիսկոպոս Կիրիոնը, որը գտնում էր, որ էկզարխ Նիկոնի սպանությամբ սպանվեց նաև վրաց եկեղեցու ինքնավարության մասին հարցը:

Եվ այսպես, Վրացական էկզարխությունը՝ լինելով Սրբազան Սինոդի բաղկացուցիչ մասը, անվերապահորեն ենթարկվում էր նրան: Սակայն վիճակը փոխվեց 1905թ., երբ հեղափոխական, ազատագրական գաղափարներով վարակված վրաց հոգևորականությունը սկսեց բացահայտորեն հանդես գալ էկզարխության կարգավիճակի քննադատությամբ և պահանջել վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգնումը: Պայքարն ընթացավ գերազանցապես Նախախորհրդարանի նիստերի դահլիճում և մամուլում: Սակայն, Ռուսական առաջին հեղափոխության ավարտից և էկզարխ Նիկոնի սպանությունից հետո վրացական եկեղեցու ինքնավարության համար պայքարը սկսեց աստիճանաբար մարել: Էկզարխության կարգավիճակը Սրբազան Սինոդի կազմում 1903-1914թթ. ընթացքում այդպես էլ չփոխվեց:

¹⁴² РГИА, ф. 1579, оп. 1, д. 157, л. 31.

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1903-1914թթ.:

2.1 Ռուսական կառավարության բռնաճնշումները Մայր Աթոռ

Էջմիածնի նկատմամբ XX դարի սկզբին

Հայ առաքելական եկեղեցին, իր գոյության ողջ ընթացքում, հանդիսացել է ազգային լուսավորության գլխավոր օջախը, հայ ժողովրդի դիմագծի պահպանման միակ կառույցը: Հայ լուսավորչական եկեղեցին աշխարհի բոլոր եկեղեցիներից ամենաազգայինն է: Այդ իսկ պատճառով եկեղեցին հայ ժողովրդի համար ոչ միայն կրոնական, այլ նաև քաղաքական կառույց էր, իսկ եկեղեցու առաջնորդ կաթողիկոսը ողջ ազգի իրական ներկայացուցիչն էր¹⁴³: Եկեղեցու այս դերի մասին լավ գիտեին ոչ միայն առաջադեմ մտածողները, այլև որոշ մայրաքաղաքային պահպանողական բարձրաստիճանավորներ: Վերջիններս ձգտում էին «թաղել» հայոց եկեղեցու ինքնուրույնությունը կոշտ վարչական մեթոդներով: Բայց եթե տասնամյակներ շարունակ դա արվում էր աստիճանաբար, ապա XX դարի սկզբում այդ քաղաքականությունը ստացավ ակնհայտ զավթողական բնույթ:

XX դարի սկզբին Ռուսական կայսրության տարածքում գտնվող հայկական և հայաբնակ շրջանները բաժանվում էին վեց եկեղեցական թեմերի՝ Երևանի, Ղարաբաղի, Վրաստանի, Շամախի (Շիրվանի), Նոր Նախիջևան - Բեսարաբիայի և Աստրախանի¹⁴⁴: Թեմակալ առաջնորդներն, իրենց թեմերի շրջանակներում, օժտված էին համապատասխան հոգևոր և կրոնական իշխանությամբ: Նրանց նշանակում և ազատում էր կայսրը¹⁴⁵:

XX դարի սկզբին կայսերական կառավարությունը փորձեց տարբեր ճանապարհներով սահմանափակել հայոց եկեղեցու գործունեությունը: Համարելով, որ

¹⁴³ Станкевич В., նշվ. աշխ., էջ 226:

¹⁴⁴ Кавказский календарь на 1900 год, նշվ. աշխ., էջ 447-450:

¹⁴⁵ Свод законов Российской империи, Том XI, часть 1, Уставы духовных дел иностранных исповеданий, СПб, 1857, № 966, с. 181, 182.

հայերը չեն հրաժարվել անկախ պետականություն ունենալու իրենց վաղեմի երազանքից՝ Կովկասի կառավարչապետ Գ. Ս. Գոլիցինն այդ ամենի համար մեղադրում էր հայ հոգևորականությանը, հայկական մամուլին և հայ հեղափոխական կոմիտեներին: Կառավարչապետին մտահոգում էր նաև հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի (1893-1907թթ.) օրեցօր աճող հեղինակությունը, ինչը, նրա կարծիքով, կաթողիկոսի «ինքնագլուխ» գործունեության արդյունքն էր: Հայերի հեղափոխական նկրտումներին վերջ տալու համար Գ. Ս. Գոլիցինն առաջարկում էր մեծացնել կաթողիկոսի նկատմամբ ճնշումները:

Հայ առաքելական եկեղեցու ողջ ունեցվածքը բռնագրավելու մասին զեկուցագիրը Գ. Գոլիցինի գրասենյակը պատրաստել էր դեռևս 1899թ. մարտին: 1900թ. փետրվարին պետական խորհրդի անդամ Է. Վ. Ֆրիշի գլխավորությամբ ստեղծվում է հատուկ միջգերատեսչական կոմիտե: Մայիսի 8-ին կայանում է միջգերատեսչական կոմիտեի նիստը, որտեղ առանձնանում են երկու տեսակետներ՝ կողմ և դեմ: Առաջինը ներկայացնում էին Գ. Գոլիցինը և ներքին գործերի նախարար Դ. Ս. Սիպյագինը (1900-1902թթ.), իսկ երկրորդը՝ արտաքին գործերի նախարար Մ. Մուրավյովը և ֆինանսների նախարար Ս. Վիտտեն: Ֆինանսների նախարար Ս. Վիտտեն (1892-1903թթ.) քաղաքական և էթնիկական տեսանկյունից դեմ է արտահայտվում բռնագրավմանը: Քաղաքական հանգամանքը ներկայացնելիս նա ուշադրություն է դարձնում այն բանի վրա, որ «այդ միջոցը ոտքի կհաներ ողջ հայությանը ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև ողջ աշխարհում»: Էթնիկական հանգամանքը հաշվի էր առնում հայկական դավանանքը իսլամի նկատմամբ. «Հայերը, ինչպես և մենք, քրիստոնյաներ են և նրանց եկեղեցին ավելի մոտ է մեր ուղղափառ եկեղեցուն»: Վերջին փաստարկը ստիպված էր հաշվի առնել Կ. Պոբեդոնոսցևը, որը հրաժարվեց Գ. Գոլիցինին աջակցելուց: Ս. Վիտտեի կարծիքը վճռորոշ դարձավ: Կոմիտեի ողջ կազմը, բացառությամբ Գ. Գոլիցինի, հանդես եկան բռնագրավման դեմ¹⁴⁶: Կոմիտեն Գ. Գոլիցինի նախագիծը ծայրահեղ անցանկալի համարեց, քանի որ այն Ռուսաստանի դեմ կտրամադրեր ողջ հայությանը, ոչ միայն կայսրությունում, այլև նրա սահմանից դուրս: Հարկ է նկատել, որ սկզբունքորեն ռուսական իշխանությունները դեմ չէին հայոց

¹⁴⁶ Витте С. Ю., Т. I, 2-е издание, նշվ. աշխ., էջ 271:

եկեղեցու գույքի բռնագրավմանը, սակայն այն ժամանակավրեպ համարեցին: Անհրաժեշտ համարվեց իրական վերահսկողություն սահմանել հայկական եկեղեցու ինչպես եկամուտների և ծախսերի, այնպես էլ գործունեության վրա: 1901թ. հուլիսի 26-ին կայսր Նիկոլայ II-ը հաստատեց հատուկ կոմիտեի եզրակացությունը, որի համաձայն վերահսկողություն պետք է սահմանվեր Էջմիածինի՝ նրա ֆինանսական ելքերի և մուտքերի վրա:

Գ. Գոլիցինը, ով շարունակում էր իր հակահայ գործելակերպը, ուշի ուշով հետևում էր Էջմիածնի և հատկապես կաթողիկոսի յուրաքանչյուր քայլին: Վերջինիս գործունեության մասին Գ. Գոլիցինին պարբերաբար զեկուցում էր Էջմիածնի Սինոդի դատախազ Կ. Կանչելին: Նրա կարծիքով Մայր Աթոռ Էջմիածնում քաղաքական և անձնային լարվածության մարմնավորողը կաթողիկոսն էր, որը յուրաքանչյուր քայլում կառավարությանը դնում էր այնպիսի դժվարությունների մեջ, որոնք ընդունակ էին խոչընդոտներ ստեղծելու իշխանությունների համար: Հայ հոգևորականների կողմից կառավարության օրինակարգի անտեսումը, Կ. Կանչելիի կարծիքով, բերել էր նրանց այն համոզմանը, որ իրենք են դրության տերը: Էջմիածնի Սինոդի դատախազը Գ. Գոլիցինին խորհուրդ էր տալիս համոզման քաղաքականությունը փոխարինել հարկադրման քաղաքականությամբ. «Պետք է ցույց տալ, որ այնտեղ, որտեղ ուժի մեջ է մտնում ռուսական օրենքը, այնտեղ վերանում են հոգևոր դասի բոլոր կամայականությունները»¹⁴⁷: Դատախազի կարծիքն էլ ավելի համոզեց Գոլիցինին, որ անհրաժեշտ է ուժեղացնել քաղաքական վերահսկողությունը Էջմիածնի նկատմամբ:

Զգալով եկեղեցուն և լուսավորչական գործին սպառնացող վտանգը՝ 1902թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Մկրտիչ Խրիմյանը հրապարակեց նոր մշակված կանոնադրության նախագիծը, որը փորձում էր կարգավորել ծխական համայնքներում բարեփոխումների անցկացումը: Համաձայն նոր նախագծի՝ եկեղեցու հոգևոր սպասավորները պետք է ընտրվեին ծխական համայնքների կողմից: Մ. Խրիմյանը իրականացնում էր ապակենտրոնացում՝ եկեղեցու ունեցվածքը տալով ծխական համայնքներին և նրանց փոխանցելով կենտրոնական մարմնի իրավասությունների մի մասը: Ծխական ժողովին էր հանձնվում իր ենթակայության տակ գտնվող գույքի և

¹⁴⁷ Հովհաննիսյան Հ. Վ., Հայ առաքելական եկեղեցու բարենորոգության հիմնահարցը 1901-1906թթ., Եր., 2008, էջ 17-18:

տնտեսության կառավարումը: Այս քայլով Մ. Խրիմյանը փորձեց յուրաքանչյուր հայի զգացնել տալ եկեղեցու սեփականատեր լինելը, որպեսզի ընդհանուր վտանգի դեպքում եկեղեցին կարողանար ամուր հենարան ունենալ՝ ի դեմս հայ ժողովրդի¹⁴⁸:

Նախագծի հրատարակությունն արագացրեց իրադարձությունների ընթացքը: Գ. Գոլիցինի կարծիքով ծխական համայնքներին որոշակի իրավասությունների փոխանցմամբ կաթողիկոսը փորձում էր հակադրվել եկեղեցու նկատմամբ վարվող պետական վերահսկողական քաղաքականությանը: Նա հայտարարեց, որ նախագիծը շրջանցում է բարձրագույն կանոնադրությունը: Ներքին գործերի նախարար Դ. Ս. Սիպյագինի սպանությունից հետո նրա տեղը զբաղեցրած Վ. Կ. Պլեվեն գործուն աջակցություն ցույց տվեց կառավարչապետի ծրագրերին:

Խոսելով նորանշանակ նախարար Վ. Կ. Պլեվեի քաղաքական հայացքների մասին՝ Ս. Վիտտեն իր հուշերում գրում է, որ իրենց կարծիքները բաժանվում էին պետական քաղաքականության շատ հարցերում. «Իմ համոզմունքն է, որ ռուս միապետը պետք է հենվի ժողովրդի վրա: Պլեվեն կարծում էր, որ նա պետք է հենվի ազնվականության վրա»:¹⁴⁹ Ս. Յու. Վիտտեն և Վ. Կ. Պլեվեն համակարծիք չէին նաև Կովկասում իրականացվող քաղաքականության հարցում. «Գոլիցինն իր սեփական նախաձեռնությամբ Կովկաս ժամանեց այն ռուսականացնելու համար: Ընդ որում այդ ծրագիրն անցկացնում էր իրեն բնորոշ մոլեգնությամբ և խառնաշփոթությամբ: Քանի դեռ Պլեվեն ներքին գործերի նախարար չէր նախորդները, թեև հաճախ անհաջող, կանգնեցնում էին Գոլիցինին, սակայն Պլեվեն սկսեց աջակցել նրան... Գոլիցինը դեմ գնաց Կովկասում ապրող բոլոր ազգություններին, սակայն առավել թշնամաբար վերաբերվում էր հայերին: Հայերին սանձելու համար իշխան Գոլիցինը մտածեց հայկական եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավումը»¹⁵⁰:

Հայկական եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման հարցը վերջնականապես քննարկվեց Նախարարների կոմիտեում: Բռնագրավման օգտին հանդես եկան հինգ նախարարներ, դեմ արտահայտվեցին՝ տասներկուսը: Վերջիններս բռնագրավումը, իրավացիորեն, համարում էին հակապետական գործողություն, որը կհեղափոխեր հայ

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 30-31:

¹⁴⁹ Витте С. Ю., Том I, 2-е издание, նշվ. աշխ., էջ 169:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 170, 171:

հասարակությանը, և որով կանտեսվեին Ռուսաստանի շահերը Մերձավոր Արևելքում: Բռնագրավման մոլեռանդ կողմնակիցներն էին Գ. Գոլիցինը և Վ. Կ. Պլեվեն, որոնք սեփական դիրքորոշումը ներկայացնում էին որպես «ստիպված միջոց», հայկական եկեղեցու գործունեության նկատմամբ «արդյունավետ վերահսկողության» ծրագրի ձախողման արդյունք: Նախատեսվում էր եկեղեցական անշարժ գույքը հանձնել երկրագործության և պետական կալվածքների, իսկ դրամագլուխը՝ ներքին գործերի նախարարություններին: Ունեցվածքի և դրամագլխի ընդհանուր ղեկավարումը հանձնվում էր օտար դավանությունների դեպարտամենտին:

1903թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II-ը հաստատեց հինգ նախարարների կարծիքը: Միապետի կամքը միանգամից վերջ դրեց բոլոր քննարկումներին ու բանավեճերին: Հունիսի 12-ի կայսերական օրենքով Հայ առաքելական եկեղեցուն, վանքերին, հոգևոր հաստատություններին և հոգևոր դպրոցներին պատկանող բոլոր անշարժ կալվածքները (թե՛ բնակություն ունեցող և թե՛ անբնակ հողերը՝ անտառներ, մարգագետիններ, արոտատեղեր, ջրաղացներ և այլն) անցնելու էր երկրագործության և պետական կալվածքների նախարարությանը, իսկ հիշյալ հաստատությունների դրամագլուխները՝ ներքին գործերի նախարարությանը, թողնելով այդ կալվածքների և դրամագլուխների սեփականության իրավունքը Հայ առաքելական եկեղեցուն¹⁵¹: Եկեղեցապատկան կալվածքներից ստացվող եկամուտների հսկողությունը, և դրամագլուխների կառավարումը կենտրոնացվելու էր ներքին գործերի նախարարության օտար դավանությունների հոգևոր գործերի դեպարտամենտում¹⁵²:

Հայկական եկեղեցին հունիսի 12-ի օրենքով, փաստորեն, զրկվեց ինքնուրյուն գոյատևման տնտեսական հիմքից: Այս օրենքը նախ և առաջ պատժամիջոց էր հայ ժողովրդի նկատմամբ, որի միակ պաշտոնական ներկայացուցիչը եկեղեցին էր: Հայոց եկեղեցին կորցնելու էր իր հատուկ կարգավիճակը՝ վերածվելով Ռուսական կայսրությունում հայերի տեղական հոգևոր կենտրոնի, իսկ կաթողիկոսը զրկվելու էր ազգային և քաղաքական ներկայացչությունից: 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքը ոչ թե կայսերական կառավարության միակարծիք որոշում էր, այլ միայն փոքրամասնության

¹⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 9, գ. 58, թ. 15:

¹⁵² Նույն տեղում, թ. 15 շրջ.:; տե՛ս Դանիելյան Մ., Հայոց եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու մասին 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի ընդունման պատճառները, «Պաշտոնական ամսագիր Ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածնի», ԿԳ(Ը), Էջմիածին, 2007, էջ 94:

և միապետի կարծիքն էր¹⁵³, որն, այնուամենայնիվ, ամբողջացնում էր ռուսական կառավարության գաղութատիրական նկրտումները:

Նիկոլայ II-ի որոշումը անսպասելի էր նախարարների մեծամասնության համար: Հունիսի 14-ի նիստում Վ. Կ. Պլեվեն ստիպված էր «համոզել» գործընկերներին, որ ընդունված որոշումը օրինական է և արդարացի: Մատնանշելով այն փաստը, որ կայսերական կառավարությունը կանգ չի առել ուղղափառ վրացական եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման առջև՝ Վ. Կ. Պլեվեն հայտարարում է, որ արդարությունը պահանջում է այդ միջոցը կիրառել նաև հայկական եկեղեցու նկատմամբ... «Ինչ վերաբերում է հարցի քաղաքական կողմին, այսինքն այն մտահոգությանը, որ նախատեսված միջոցը Ռուսաստանի և նրա սահմանից դուրս հայության շրջանում դժգոհություն, և ընդհանրապես մեզ համար արտասահմանում անբարենպաստ իրավիճակ կառաջացնի, ապա անհրաժեշտ է ասել, որ ռուսական կառավարությունը՝ անցյալում բռնագրավման բնույթի միջոցառումներ կիրառելով, կանգ չի առել մտահոգությունների առջև, չնայած նրան, որ քաղաքական իրադրությունը, որի ընթացքում անցկացվել են այդ միջոցառումները, ո'չ պակաս անբարենպաստ են եղել և ո'չ պակաս բարդ, քան ներկայիս դեպքում»¹⁵⁴: Վ. Կ. Պլեվենին աջակցեց Գ. Գոլիցինը նշելով, որ Կովկասի ղեկավարման վեց ամյա փորձը թույլ է տալիս բռնագրավումը համարել հայ հոգևորականությանը ենթարկվելու պարտքին բերելու միակ միջոցը¹⁵⁵:

1903թ. հունիսի 30-ին հաստատվեցին հայկական եկեղեցու ունեցվածքի ընդունման մասին՝ տաս կետից բաղկացած կանոնները¹⁵⁶: Հուլիսի 24-ին Կովկասի ղեկավար Գ. Գոլիցինը էջմիածնի Սինոդի դատախազ Կ. Կանչելիին հայտնեց հայկական եկեղեցու ունեցվածքի և կապիտալի ընդունման մասին կարգը և «Կանոնները»:

Մ. Խրիմյանը գտնվում էր Ալեքսանդրապոլում, երբ հայտնվեց հունիսի 12-ի օրենքի հրապարակումը: Հուլիսի 30-ին Հայրապետը խորհրդակցություն անցկացրեց,

¹⁵³ Кузнецов О., Национально-религиозный экстремизм и политический терроризм националистов как движущая сила этногенеза армянского этноса (очерк социально-политической истории), Кавказ & глобализация, Т. 8, выпуск 3-4, 2014, с. 185-186.

¹⁵⁴ РГИА, ф. 1022, оп. 1, д. 9, л. 26 об, 27.

¹⁵⁵ Նույն տեղում:

¹⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 9, գ. 58, թ. 17, 17 շրջ.:

որտեղ միաձայն որոշում ընդունվեց օրինական կարգով դիմել Նիկոլայ II-ին՝ հայոց եկեղեցուն ունեցվածքից չզրկելու և նրան ծանր դրության մեջ չդնելու խնդրանքով: Կայսերական բարձրագույն հրամանը՝ կաթողիկոսի կարգադրությամբ, չհրապարակվեց հայ մամուլում: Միայն պաշտոնական "Кавказ"-ը տպեց այն: Հայոց հայրապետը իր թերացումը բացատրեց Նիկոլայ II-ի հետ հանդիպելու և նրա հետ այդ հարցերը քննարկելու միտումով: Միայն այն բանից հետո, երբ Վ. Պլեվեն հեռագրով հայտնեց Մ. Խրիմյանին, որ հրամանի իրագործման հապաղումը կայսրի կողմից կդիտվի իբրև անհնազանդություն, կաթողիկոսի պաշտոնական օրգան «Արարատը» հրապարակեց հունիսի 12-ի օրենքը հայերեն և ռուսերեն¹⁵⁷:

Օրենքը հանրությանը հայտնի դառնալուց հետո հայ հասարակության մեջ սկսվեց ընդվզումների ու հուզումների երկարատև ընթացք: Մայր աթոռն ու հայ ազգային ուժերը, հասկանալով Ռուսաստանի հետադիմական վարչակարգի ծրագրի ամբողջ վնասակարությունը, կազմակերպեցին ժողովրդական դիմադրությունը: Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Աշտարակում, Ախալցխայում և այլ բնակավայրերում տեղի ունեցան զանգվածային բողոքի ցույցեր, ամենուր տարածվում էին թռուցիկներ, որոնք կոչ էին անում չենթարկվել կառավարության կամքին: Հայ եկեղեցու համար այդ օրհասական պահին հայոց կաթողիկոսի շուրջը համախմբվեցին ողջ հայ ժողովուրդը, Էջմիածնի Սինոդը, ազգային կուսակցությունները: Հայության պայքարը համաժողովրդական բնույթ ընդունեց:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանը՝ զգալով հազարավոր հայերի աջակցությունը, օգոստոսի 4-ին, իր թիվ 958 կոնդակով Էջմիածնի Սինոդին հրամայում է չկատարել օրենքը: Սինոդի դատախազը փորձում է համոզել կաթողիկոսին չհակառակվել ինքնակալությանը, սակայն վերջինս անդրդվելի էր: 1903թ. օգոստոսի 3-ից 5-ը Մ. Խրիմյանը և Կ. Կանչելին հեռագրեր էին ստանում ներքին գործերի նախարարից: Վերջինս պահանջում էր անհապաղ հանձնել եկեղեցական գույքը և դրամական միջոցները: Օգոստոսի 5-ին Էջմիածնի Սինոդի նիստում Կ. Կանչելին Սինոդի անդամներից պահանջում է ընդունել եկեղեցու ունեցվածքի հանձման մասին արձանագրությունը: Սակայն, Սինոդի անդամները

¹⁵⁷ Կոստանդյան է., Մկրտիչ Խրիմյան: Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 405-406:

չընկրկեցին: Հունիսի 12-ի օրենքը անարդարացի համարելով նրանք հրաժարականի դիմում ներկայացրեցին կաթողիկոսին՝ խնդրելով ազատել իրենց Սինոդի անդամությունից¹⁵⁸:

Կաթողիկոսի գործունեությունը նյարդայնացրեց Վ. Պլեվեին: Օգոստոսի 4-ի կոնդակը նա բնութագրեց որպես հրաժարում կայսրի կամքը իրագործելուց և կաթողիկոսից պահանջեց անհապաղ ենթարկվել միապետի հրամանին: Մինևույն ժամանակ տեղեկացրեց Հայրապետին, որ կայսրը մերժել է կաթողիկոսի՝ անձամբ իրեն այցելելու խնդրանքը¹⁵⁹: Մ. Խրիմյանը նահանջելու տեղ այլևս չունեւ: 1903թ. օգոստոսի 21-ին նա հատուկ կոնդակով կարգադրում է Սուրբ Սինոդին առանց հրահանգության ոչինչ չհանձնել ռուսական պաշտոնյաներին, իսկ բռնության դեպքում տեղեկացնել իրեն¹⁶⁰: Այս քայլով, փաստորեն, հայոց կաթողիկոսը բացահայտորեն հակադրվեց Ռուսական կայսրության գաղութատիրական քաղաքականությանը:

Հայ հասարակության շրջանում ծագած հուզումները հանդարտեցնելու համար կայսերական կառավարությունը սկսեց ստահող տեղեկություններ տարածել, թե իբր իրենք «մտահոգված են» հայ եկեղեցու գույքի պահպանմամբ, այդ պատճառով էլ այն վերցնում են պետական «հոգածության» ներքո: Գույքի ընդունման հանձնաժողովի նախագահ է նշանակվում փոխնահանգապետ Նակաշիձեն: Վերջինս կրքերը հանդարտելու համար հայտարարում է, որ եկեղեցական կալվածքների սեփականության իրավունքը մնում է եկեղեցուն, փոխվում է միայն գույքի կառավարման ձևը, և որ իրենք չեն դիպչում ո՛չ կրոնին և ո՛չ էլ եկեղեցական սրբություններին: Սակայն իրադարձությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեցին, որ ո՛չ ժողովրդական լայն զանգվածները, ո՛չ կաթողիկոսի խնդրանք-բողոքները չկանգնեցրին հայատյաց կառավարչապետին, որի հրամանով սեպտեմբերի 1-ից

¹⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 133, թ. 24; տե՛ս նաև Ղազարյան Խ. Ր., Բարենորոգչական նախաձեռնությունները Հայ առաքելական եկեղեցում 19-րդ դարի վերջին քառորդին և 20-րդ դարի առաջին կեսին, Էջմիածին, 1999, էջ 104:

¹⁵⁹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան: Խրիմյան Հայրիկը և ցարական Բռնապետությունը (1903-1907թթ.), կազմող՝ Ս. Ա. Բեիբուտեան, Զանգակ-97, Եր., 2000, էջ 50:

¹⁶⁰ Обычные журналы Совета министров Российской империи 1908 года, под ред. Б. Д. Гальперина, РОССПЕН, М., 2011, с. 315; Ստեփան Կերտող, Հայ հոգևորականության մասնակցությունը XX դարի պատերազմներին և հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Եր., 1999, էջ 9:

սկսվեց եկեղեցական գույքի բռնագրավումը¹⁶¹: Եկեղեցու և վանքերի ունեցվածքի ընդունումը ուղեկցվում էր բռնություններով:

1903թ. հոկտեմբերի կեսերին ռուսական կառավարության և հայ հասարակության միջև առերեսումը հասավ իր գագաթնակետին: Հայ հեղափոխական դաշնակցություն և Հնչակյան կուսակցությունների հեղափոխական կոմիտեները իրենց գործունեությունը տեղափոխեցին Ռուսական կայսրության սահման և պատերազմ հայտարարեցին բյուրոկրատիային¹⁶²: Կառավարության կողմից հայ եկեղեցու ունեցվածքի հափշտակումը նրանք դիտեցին ոչ միայն որպես եկեղեցու նկատմամբ պարզ ոտնձգություն, այլև թշնամական վերաբերմունք դեպի հայ ժողովուրդը: Տեղի ունեցավ հեղափոխական և ինքնապաշտպանական կոմիտեների միաձուլումը: Տեղի ունեցածի համար հայ հասարակությունը մեղավոր ճանաչեց հայատյաց Գ. Գոլիցինին, ով նախաձեռնել էր եկեղեցական դպրոցների փակումը, եկեղեցական գույքի բռնագրավումը: Հոկտեմբերի 14-ին Հնչակյան կուսակցությունը անհաջող մահափորձ կազմակերպեց Գ. Գոլիցինի դեմ: Ահաբեկչական գործողություններ կազմակերպվեցին մի շարք այլ պաշտոնյաների դեմ, որոնք համարվում էին ինքնակալության հետադիմական քաղաքականության ջատագովները: Արդյունքում հայերի հանդեպ հալածանքներն ավելի սաստկացան, հարյուրավոր մարդիկ աքսորվեցին:

Կովկասի կառավարչապետի դիրքորոշումը հակապետական էր համարում նաև Մ. Խրիմյանը: Կաթողիկոսը հայկական եկեղեցու ունեցվածքի հանձնումը կառավարության տնօրինությանը բնութագրեց որպես «անվստահություն հայ հոգևորականության նկատմամբ»¹⁶³: Հոկտեմբերի 18-ին Վ. Պլեվեն կայսրին տեղեկացնում է կաթողիկոսի՝ օգոստոսի 4-ի և օգոստոսի 21-ի կոնդակների մասին, որով վերջինս հրամայել էր չհանձնել ունեցվածքը և թաքցնել եկեղեցու գույքի մասին վկայող փաստաթղթերը: Սրանով Վ. Պլեվեն փորձում էր ցույց տալ Նիկոլայ II-ին, որ «հակաօրինական ակտերի բովանդակությունը» չի համապատասխանում այն հավատարմության հավաստիացումներին, որը ներկայացվում էր կայսրին ուղղված կաթողիկոսի արդարացնող նամակներում: Վերջում Վ. Պլեվեն ներկայացնում է իր

¹⁶¹ Հովհաննիսյան Հ. Վ., նշվ. աշխ., էջ 41-42:

¹⁶² РГИА, ф. 1276, оп. 19, д. 2, л. 64.

¹⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 785, թ. 7:

բացասական եզրահանգումը. «Համարձակվում եմ մտածել, որ Ռուսաստանի սահմաններում նման իշխանության արհեստական ստեղծումը, որն իրեն վերապահում է ռուսական ինքնակալին հավասար իշխանություն, ոչնչով չի հիմնավորվում»¹⁶⁴: Այս քայլով ներքին գործերի նախարարը ցանկանում էր կայսրի առջև հիմնավորել Մ. Խրիմյանի «հակակառավարական» գործունեությունը, այն ներկայացնել իրեն վերապահված իրավասություններից դուրս: Վ. Պլեվեի զեկույցը արժանացավ Նիկոլայ II-ի ուշադրությանը: Հոկտեմբերի 27-ին Վ. Պլեվեն կաթողիկոսին հայտնեց, որ կայսրի կամքն անփոփոխ է մնացել:

Սակայն դա էլ չընկճեց Ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Նա չդադարեց նամակներ ուղարկել ռուսական կառավարության տարբեր քաղաքական գործիչների, որոնք կարող էին որևէ կերպ ազդել կայսրի որոշման վրա: Խրիմյան Հայրիկը դեռ հույս ուներ, որ Նիկոլայ II-ը, այնուամենայնիվ, արդարացի կգտնվի՝ ցուցաբերելով խիստ վճռականություն, որով կփոխվեր իրադարձությունների ընթացքը: 1903թ. դեկտեմբերի 24-ին և դեկտեմբերի 27-ին Խրիմյանը նամակներ ուղարկեց Նախարարների կոմիտեի նախագահ Ս. Վիտտեին (1903-1906թթ.) և արտաքին գործերի նախարար Վ. Ն. Լամսդորֆին (1900-1906թթ.): Կաթողիկոսը պնդում էր, որ հայոց եկեղեցին երբեք չի եղել հակապետական կառույց, այլ «ջերմեռանդությամբ սատար է կանգնել պետության ամենավսեմ շահերին»¹⁶⁵: Սակայն, ռուսական բարձրաստիճան բյուրոկրատիային ուղղված կաթողիկոսի դիմումները կրկին անարդյունք և անպատասխան մնացին:

Հունիսի 12-ին ընդունված օրենքը հիմնականում իրագործվեց 1903թ. դեկտեմբերի վերջին, իսկ 1904թ. սկզբին ավարտվեց հայկական եկեղեցու ունեցվածքի բռնազավթումը: 1904թ. փետրվարի 26-ին օտար դավանությունների դեպարտամենտը տեղեկացնում է, որ Ռուսաստանի հայկական թեմերից առգրավվել են շուրջ 145 հազար տասանորդ եկեղեցապատկան հողատարածություն, 900-ից ավելի ոչ հողային ունեցվածք, 1 միլիոն 775 հազար ռուբլի արժողությամբ դրամագլուխ¹⁶⁶: Սակայն սրանով չի ավարտվում հայ ժողովրդի պայքարը կայսերական կամայականությունների դեմ: Եկեղեցու ունեցվածքի ընդունման գործընթացում էջմիածնի Սինոդի դատախազ

¹⁶⁴ РГИА, ф. 1022, оп. 1, д. 9, л. 40 об., 41.

¹⁶⁵ Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, Խրիմյան Հայրիկը, նշվ. աշխ., էջ 251, 252:

¹⁶⁶ Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 778:

Կ. Կանչելիի ակտիվ մասնակցությունը սրել էր նրա հարաբերությունները հայ հոգևորականության հետ: Այդ պատճառով կառավարությունը նրան հանգստի ուղարկեց՝ առողջական վիճակի պատրվակով: Նրան այդ պաշտոնում փոխարինեց Լ. Ա. Ֆրենկելը:

1904թ. հունվարի 23-ին Մ. Խրիմյանը հանդիսավոր պայմաններում ընդունում է Էջմիածնի Սինոդի նորանշանակ դատախազին: Ողջույնի կարճ խոսքով դիմելով կաթողիկոսին՝ Լ. Ա. Ֆրենկելը խնդրում է ի դեմս իրեն տեսնել մի անձնավորության, որը ցանկացած հարցում պատրաստ է համագործակցել վերջինիս հետ: «Թույլ, ընդհատվող ձայնով, արցունքներն աչքերին կաթողիկոսը ողջունում է Ֆրենկելին և նրա ժամանումը համեմատում է Նոյի աղավնու վերադարձի հետ»¹⁶⁷: Ասես կաթողիկոսը հույս ուներ, որ Ֆրենկելը նոր հայանպաստ մոտեցումներ կկիրառեր հայկական եկեղեցու նկատմամբ:

Հունվարի 28-ին Էջմիածնի դատախազը Կովկասի գրասենյակին զեկուցում է կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի վատառողջ լինելու և այն մտահոգության մասին, որ կաթողիկոսի անկայուն վիճակը բերում է նրա մերձավոր շրջապատի դերի բարձրացմանը: Նշվում էր անգամ, որ կոնդակների և կառավարական նամակագրության մեծամասնությունը թելադրվում է հենց վերջիններիս կողմից: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ կաթողիկոսը անկարող էր երկար ժամանակ տրամադրել ձեռագիր փաստաթղթերի ընթերցմանը նրանք վերջինիս ստորագրել էին տալիս այն ինչ իրենց անհրաժեշտ էր¹⁶⁸:

Հեղափոխական շարժման զարգացման մասին խոսուն փաստով խիստ անհանգստացած՝ Գ. Գոլիցինը 1904թ. մայիսի 13-ին դիմում է ներքին գործերի նախարարին և ներկայացնում կաթողիկոսի գլխավորությամբ «հակակառավարական» շարժումները. «Երևանի նահանգում հակակառավարական շարժումները խոր արմատներ են գցել հայ հասարակության շրջանում: Այդ շարժումների իրական ղեկավարն ու ոգեշնչողը կաթողիկոսն է»: Գոլիցինը տեղեկացնում է նաև, որ Կովկասի հայ հեղափոխական կոմիտեի Վաղարշապատի բաժինը փաստացի ծովվել է կաթողիկոսի՝ անօրինական գործող գրասենյակի հետ, որի միջոցով էլ պահպանվում է

¹⁶⁷ ՀԱԱ, Ֆ. 1262, ց. 2, գ. 433, թ. 2 շրջ.:

¹⁶⁸ Նույն տեղում, թ. 3 շրջ.:

կապը կաթողիկոսի և հեղափոխականների միջև¹⁶⁹: Հեղափոխական շարժումների կենտրոն էր ներկայացվում Էջմիածինը, որը միավորել էր հոգևոր և աշխարհիկ հեղափոխականների ուժերը՝ ինքնակալության եկեղեցական քաղաքականության դեմ պայքարում: Գ. Գոլիցինը ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար՝ Վ. Պլեվեին առաջարկում էր հետադիմական միջոցների կիրառմամբ կանգնեցնել հեղափոխական շարժումները: Նա պնդում էր, որ Էջմիածնից հեղափոխական տարրերի հեռացումը պետք է դառնար կառավարության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը¹⁷⁰: Էջմիածնում հեղափոխական կոմիտեի գործունեության մասին Գ. Գոլիցինի տեղեկությունները կառավարության շրջանում անհանգստություն առաջացրեցին: Դրան հետևեց՝ կաթողիկոսի յուրաքանչյուր քայլին հետևելու Վ. Պլեվեի կարգադրությունը:

Ինքնակալությունում ծայր առած լարվածությունը թուլացնելու համար իշխանությունը նոր մոտեցումներ էր փնտրում: Ինչպես վերը նշվեց 1904թ. դեկտեմբերի 12-ին կայսրը ստորագրեց «Պետական կարգի կատարելագործման նախասահմանումների մասին» հրամանագիրը, որով կայսրը կառավարությանը հրահանգել էր համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել ոչ ուղղափառ և այլահավատ հասարակության կրոնական կյանքում առկա ճնշումները վերացնելու համար: Հրովարտակի լուրը մեծ ոգևորությամբ ընդունեց Մ. Խրիմյանը: Խոսելով նրա մասին՝ Մ. Խրիմյանը նշում է, որ «դեկտեմբերի 12-ի բարձրագույն հրամանագիրը անսահման ուրախություն է բերել բոլոր քաղաքացիների սրտերում, այն կոչված է վերջ տալու վարչական քմահաճույքներին և հաստատելու օրինականությունը»:¹⁷¹ Կաթողիկոսը հույս էր հայտնում, որ օրինագիծը կտարածվի նաև հայկական եկեղեցու և ողջ Կովկասի վրա:

Իշխան Գ. Գոլիցինը, ով արդեն չէր համապատասխանում նոր ժամանակների ոգուն, 1905թ. հունվարի 1-ին հեռացվեց պաշտոնից¹⁷²: Նրան այդ պաշտոնում ժամանակավորապես փոխարինեց Յա. Դմ. Մալամեն: Մ. Խրիմյանը շտապեց անմիջապես կապ հաստատել վերջինիս հետ: Կաթողիկոսը հույս ուներ Մալամեի աջակցությամբ վերադարձնել եկեղեցական ունեցվածքը, բացել եկեղեցա-ծխական

¹⁶⁹ Նույն տեղում, գ. 437, թ. 10:

¹⁷⁰ Նույն տեղում, թ. 11:

¹⁷¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 4, էջ 1-2:

¹⁷² Хроника Кавказа. - Кавказский календарь на 1906 год, Тифлис, 1906, 234 с.

դպրոցները, ազատ արձակել հոգևոր և աշխարհիկ քսորյալներին: Հայոց կաթողիկոսը՝ հայկական եկեղեցու իրավունքների վերականգման մասին խնդրանքով դիմեց նաև ներքին գործերի նախարարության նոր ղեկավար Ա. Գ. Բուլիգինին (1905թ. հունվարի 20-1905թ. հոկտեմբերի 22): Հույս ունենալով, որ արդարությունը կվերականգնվի՝ կաթողիկոսը մատնանշում էր 1904թ. դեկտեմբերի 12-ի հրամանը, որը սահմանում էր «հավասարության և կրոնահանդուրժողականության սկզբունքները»¹⁷³:

Սակայն, կայսրությունը ցնցումներից փրկելու ռուսական իշխանությունների ջանքերը զուր եղան: Կենտրոնում բռնկված հեղափոխության ալիքից բոցավառվեց նաև հարավային Կովկասը: Փոքր ազգություններին հեղափոխությունից հետ պահելու համար ռուսական աստիճանավորները հրահրեցին հայ-թաթարական ընդհարումները (1905-1906թթ.): Իրավիճակը Կովկասում գնալով պայթյունավտանգ էր դառնում: Այն խաղաղեցնելու համար Նիկոլայ II-ը վերականգնեց փոխարքայությունը: Տարածաշրջանում միապետի ներկայացուցիչը հնարավորություն էր ստանում իր իշխանությամբ լուծել բոլոր հարցերը՝ այդ մասին իրազեկելով համապատասխան գերատեսչությանը: Կովկասի փոխարքա է նշանակվում հմուտ և փորձառու դիվանագետ Կոմս Իլլարիոն Իվանովիչ Վորոնցով-Դաշկովը: Այդ լուրը ստանալուն պես Խրիմյան Հայրիկը 1905թ. փետրվարի 19-ին շնորհավորական հեռագիր է ուղարկում Պետերբուրգ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, որում, վերջինիս շնորհավորելով բարձր պաշտոնում նշանակման կապակցությամբ, հույս է հայտնում, որ փոխարքան կկարողանա «լուծել Կովկասը խաղաղացնելու և անդորրությունը վերահաստատելու խնդիրը»¹⁷⁴:

1905թ. մարտի 1-ին տեղի ունեցավ Նախարարների կոմիտեի նիստը, որտեղ կայսրության այլադավաններին վերաբերող այլ հարցերի հետ մեկտեղ քննարկվեց նաև Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցվածքի ղեկավարումը ներքին գործերի նախարարությանը փոխանցելու հարցը: Իր տեսակետը հստակ արտահայտեց երկրագործության և պետական կալվածքների նախարար Ա. Ս. Երմոլովը: Հունիսի 12-ի օրենքը ներկայացվեց որպես կրոնաքաղաքական բացասական հրամանագիր: Նախարարների կոմիտեի նիստին չկարողացավ ներկա լինել Ի. Ի. Վորոնցով-

¹⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 785, թ. 37:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, ց. 14, գ. 84 ա, թ. 213; Պետերբուրգ – Արարատ, 1905, մարտ, էջ 212:

Դաշկովը, սակայն նա ներկայացրել էր իր տեսակետը, որն ընթերցեց Նախարարների կոմիտեի նախագահ Ս. Յու. Վիտտեն: Թեև փոխարքան դատապարտում էր հայ եկեղեցու գույքի բռնազավթումը, այնուամենայնիվ, նպատակահարմար չէր գտնում կարծիք հայտնելու՝ առանց տեղում հարցի մանրակրկիտ ուսումնասիրման: Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի զգուշավորությունը պայմանավորված էր ժամանակի ոգով: Նիկոլայ II-ը արդեն սահմանադրական զիջումների էր գնացել: 1905թ. փետրվարի 18-ին հրապարակվել էր ներքին գործերի նախարար Ա. Գ. Բուլիգինին հասցեագրված կայսերական բարձրագույն Հրովարտակը՝ օրենսդրախորհրդակցական Դումայի հրավիրման մասին: Փաստորեն եթե այդ միջոցով կառավարությունը բավարարում էր ռուսական բուրժուազիայի ցանկությունը՝ այն է մասնակցել պետության ղեկավարմանը, ապա հայկական եկեղեցու ունեցվածքի նկատմամբ նոր մոտեցումները կոչված էին գոհացնելու հայ հասարակությանն ու հոգևորականությանը:

Էջմիածնի հարցի լուծման կապակցությամբ առաջարկված զիջումներն իրենց արտացոլումը գտան Նախարարների կոմիտեի արձանագրությունում: Բռնագրավման օրենքը չեղյալ համարելու կաթողիկոսի խնդրանքն ուղարկվեց Կովկասի փոխարքային՝ եզրակացության համար: Հայկական կողմը գոհ մնաց այդ որոշումից, մանավանդ, որ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը վստահեցրել էր կաթողիկոսի ներկայացուցիչներին, որ հարցին շուտափույթ լուծում կտրվի: 1905թ. մարտի 18-ին Նիկոլայ II-ը հաստատեց արձանագրությունը:

1905թ. հուլիսի 18-ին Կովկասի փոխարքայի գրասենյակը Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին ներկայացրեց զեկույց «Հայկական հարցի մասին», որտեղ մանրակրկիտ ներկայացվում էր հայկական եկեղեցու կարգավիճակը քրիստոնեության ընդունումից մինչև 1903թ. օրենքը և դրա հետևանքները: Գրասենյակի ղեկավար Եվանգուլովն իր զեկույցում ներկայացնելով ինքնակալության և հայկական եկեղեցու փոխհարաբերությունների պատմությունը՝ ազատամիտ մոտեցումներ արտահայտեց, ինչը պայմանավորված էր ժամանակի ոգով: Մանրակրկիտ ծանոթանալով փոխարքայության գրասենյակի կողմից ներկայացված «Հայկական հարցի մասին» զեկույցին՝ հուլիսի 19-ին Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովն իր կարծիքը շարադրեց Նիկոլայ II-ի առաջին խորհրդական, պետական քարտուղար բարոն Է. Էու. Նոլդեին, որում իր

անհամաձայնությունն էր հայտնում հայկական եկեղեցու և հայ բնակչության հանդեպ ինքնակալության վարած քաղաքականությանը¹⁷⁵:

Իր հերթին բարոն Է. Էու. Նոլդեն՝ Կովկասի փոխարքայի կազմած «Հայկական հարցի մասին» զեկուցագրի և սպասվող բարեփոխումների մասին տվյալների հիման վրա, օգոստոսի 1-ին Էջմիածինի գույքը ետ վերադարձնելու վերաբերյալ ծրագիր ներկայացրեց Նիկոլայ II-ին: Նույն օրը կայսրը հաստատեց բարձրագույն հրամանը՝ ծխական դպրոցների վերաբացման և հայկական եկեղեցու ունեցվածքի վերադարձման մասին: Հայ հոգևորականությանը հասարակության շրջանում լայն լուսավորչական գործունեության հնարավորություն էր շնորհվում: Դպրոցները տրվում էին ժողովրդական լուսավորության նախարարության ընդհանուր հսկողությանը: Նախատեսվում էր նոր կանոնների մշակում հայ դպրոցների համար¹⁷⁶: Հայկական եկեղեցու դրամագլուխն ու ունեցվածքը ենթակա էր վերադարձման օրինական տիրոջը: Այսպիսով, համաժողովրդական անկոտրում պայքարի ճնշման ներքո և հեղափոխության պայմաններում կայսրը ստիպված էր չեղյալ համարել 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքը: Հայոց եկեղեցու բռնագրավված կալվածքները վերադարձնելու գործում, անշուշտ, մեծ ավանդ ունեցան հայ քաղաքական կուսակցությունները և հատկապես ՀՅԴ-ն:

Հայկական եկեղեցու ունեցվածքի վերադարձման մասին հրամանի հետ միաժամանակ հաստատվեցին նաև Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի կողմից մշակված՝ Հայ առաքելական եկեղեցու գույքի կառավարման մասին ժամանակավոր կանոնները (այն գործելու էր միայն Կովկասի փոխարքայության սահմաններում): Դրանց համապատասխան կազմավորվեցին հետևյալ ընտրական մարմինները. ծխական հոգեբարձությունը (որին հանձնվում էր Հայ առաքելական եկեղեցու գույքի կառավարումը), հոգաբարձական խորհուրդը (ճեմարանների ունեցվածքի ղեկավարման համար) և վերստուգիչ հանձնաժողովները (ծխական հոգեբարձության և հոգաբարձական խորհրդի ամենամյա հաշվետվությունների ստուգման համար)¹⁷⁷:

¹⁷⁵ Սիմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Եր., 2003, էջ 301; Тунян В. Г., Последний период патриаршества Хримяна 1904-1907 гг., Ереван, 2003, с. 103-114.

¹⁷⁶ Законодательные акты, նշվ. աշխ., էջ 97-98: Բարձրագույն հրաման հայոց եկեղեցական կալուածների և դպրոցների մասին – Արարատ, 1905, հունիս, էջ 585-587:

¹⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 111, թ. 22, 22 շրջ.:

1905թ. օգոստոսի 2-ին Թիֆլիսում ընդունելով վեհափառին՝ Կովկասի փոխարքան տեղեկացնում է նրան կայսրի բարձրագույն հրամանի մասին: Լսելով ուրախալի լուրը՝ Մ. Խրիմյանը արդարացի միջամտության համար իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին՝ ընդգծելով, որ «կայսերական շնորհի ստանալու համար փոխարքայի ջանքերին է պարտական»¹⁷⁸: Հայոց կաթողիկոսի խնդիրը մնում էր կյանքի կոչել օգոստոսի 1-ի՝ եկեղեցական ունեցվածքի վերադարձման և ծխական դպրոցների բացման օրենքը: Սեպտեմբերի 24-ին Թիֆլիսում կայացավ խորհրդակցություն՝ նվիրված հայկական եկեղեցու ունեցվածքի վերադարձմանը: Այստեղ որոշվեց, որ ունեցվածքի ընդունումը պետք է իրականացնեն այն անձիք, ովքեր լիազորված կլինեն թեմական առաջնորդների կողմից: Խորհուրդը անհրաժեշտ համարեց ունեցվածքի ընդունման գործընթացը ավարտել երկու ամսվա ընթացքում: Հայ հոգևորականության ընդունող հանձնաժողովի և հանձնող հանձնաժողովի ներկայացուցիչների միջև տարաձայնության առաջացման դեպքում խնդրի վերջնական որոշումը պատկանում էր Կովկասի փոխարքային¹⁷⁹:

1905թ. հոկտեմբերի 27-ին ներքին գործերի նախարարության ժամանակավոր կառավարիչ սենատոր Դուռնովոն գլխավոր գանձապետին հրաման տվեց հայոց եկեղեցու ողջ դրամագլուխը համապատասխան նահանգների հոգևոր հաստատություններին ուղարկելու մասին: Նոյեմբերի 14-ին այդ մասին Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը տեղեկացրեց Խրիմյան Հայրիկին¹⁸⁰: Վերջինիս անմիջական ջանքերի շնորհիվ 1905թ. նոյեմբերին վերացավ կաթողիկոսության օրգանի՝ «Արարատի» նախնական գրաքննությունը: Այդ իրավունքը դարձյալ վերապահվեց կաթողիկոսին: Նոյեմբերին Էջմիածնի Սինոդի անդամ վարդապետ Մաթևոսը նշանակվեց հայկական եկեղեցու ունեցվածքի և դրամագլխի ընդունման գործընթացի ղեկավար: Կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Էջմիածնում խորհրդակցություն անցկացվեց, որի օրակարգում ակադեմիայի, ճեմարանի և եկեղեցական

¹⁷⁸ Ներքին տեսություն, Մուրճ, 1905, օգոստոս, էջ 157:

¹⁷⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 49, էջ 1-2:

¹⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 9, գ. 61, թ.143:

ուսումնարանների բարեփոխումների հարցն էր: Նախատեսվում էր նոր ուսումնական տարում ընդունել դպրոցական նոր ծրագիր¹⁸¹:

Այսպիսով, Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ ինքնակալության հետադիմական քաղաքականությունը, որը սկսվել էր դեռևս XIX դարի վերջին, իր գազաթնակետին հասավ հայկական եկեղեցական ունեցվածքի բռնագրավման մասին 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի ընդունումով: Չնայած այն հանգամանքին, որ բռնագրավմանը դեմ արտահայտվեցին ռուսական կառավարության այնպիսի հմուտ քաղաքական գործիչներ, ինչպիսիք էին արտաքին գործերի նախարար Մ. Մուրավյովը և ֆինանսների նախարար Ս. Յու. Վիտտեն՝ Կովկասի կառավարչապետ Գ. Գոլիցինը չընկրկեց: Հայկական եկեղեցուն կառավարությունից ֆինանսական կախվածության մեջ դնելու Գ. Գոլիցինի համառ ջանքերը՝ ներքին գործերի նախարար Վ. Կ. Պլեվեի գործուն աջակցությամբ դրական արդյունք տվեցին: Կայսր Նիկոլայ II-ը 1903թ. հունիսի 12-ին հաստատեց Նախարարների կոմիտեի փոքրամասնության կարծիքը, որով հայ եկեղեցուն և հոգևոր հաստատություններին պատկանող ամբողջ անշարժ գույքն ու դրամագլուխը անցնում էր պետության տնօրինությանը: Հունիսի 12-ի օրենքը ռուսական կառավարության գաղութային քաղաքականության ցայտուն դրսևորումներից էր, որը սակայն ցանկալի արդյունք չտվեց: Հայապահպանության և եկեղեցու ունեցվածքը հետ վերադարձնելու խնդրում ակտիվ գործունեություն ծավալեցին նաև քաղաքական կուսակցությունները: Սկսվեց ազգային-ազատագրական պայքար, որը ղեկավարում էին Հայ հեղափոխական դաշնակցություն և Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցությունները: Համաժողովրդական պայքարի ճնշման ներքո, և կայսրությունում բռնկված հեղափոխության պայմաններում կառավարությունը ստիպված էր նահանջել: 1905թ. օգոստոսի 1-ին Նիկոլայ II-ը ստորագրեց հրամանագիր, որով Հայ առաքելական եկեղեցուն պատկանող ողջ անշարժ գույքն ու դրամագլուխը վերադարձվեց օրինական տերերին: Միևնույն ժամանակ թույլատրվեց կրկին բացել հայկական ազգային դպրոցները, որոնք փակվել էին դեռևս XIX դարի վերջին տասնամյակներին:

¹⁸¹ Дневник. - Тифлисский Листок, 1906, 9 марта.

2.2 Կառավարության զսպիչ միջոցառումները և Էջմիածնի կարգավիճակի հարցը 1906-1910թթ.

Հայկական եկեղեցու ունեցվածքի բռնազավթումից հրաժարումն ամենևին էլ չէր նշանակում, որ հայկական եկեղեցու նկատմամբ կայսերական կառավարության վարած հետադիմական քաղաքականությունը կփոխարինվի հանդուրժողական քաղաքականությամբ: Պարզապես հաշվի առնելով կայսրությունում ծավալված վերոհիշյալ իրադարձությունները՝ կայսրության բարձրաստիճան պաշտոնյաները ստիպված էին հրաժարվել բացահայտ առճակատումից, գործել ավելի զգույշ և կշռադատված: Թերևս դրանով էր բացատրվում Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի նշանակումը, ով հայտնի էր իր ճկուն դիվանագիտական ունակություններով:

1906թ. մարտի 18-ին Կովկասի փոխարքան նամակով դիմում է Մ. Խրիմյանին, որում իր մտահոգությունն է հայտնում Երևանի նահանգի ուղղափառ հայերի «ծանր» կացության մասին: Նա կարծում էր, որ հենվելով ուղղափառությունից ազատորեն այլ քրիստոնեական դավանանքի անցնելու իրավունքի վրա՝ հայ առաքելականները սկսել են ստիպել իրենց ուղղափառ համագյուղացիներին վերադառնալ Հայ առաքելական եկեղեցու շարքերը: Ուղղափառ հայերի նկատմամբ բռնությունները, Կովկասի փոխարքայի կարծիքով, հայ առաքելական դավանանքին վերադառնալու պատճառ էր դարձել: Ուստի Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը Մ. Խրիմյանին հորդորում է չխոչընդոտել ազատ դավանանքի իրավունքին, քանի որ ինքը չի կարող թույլ տալ, որ դավանափոխությունը ստիպողականության և սպառնալիքի ներքո լինի¹⁸²:

Ապրիլի 15-ին Մ. Խրիմյանը պատասխանում է փոխարքայի նամակին, որում իր զարմանքն է հայտնում կապված Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի տեսակետի հետ: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը վստահեցնում է փոխարքային, որ իրեն հայտնի չեն դեպքեր, երբ մահվան սպառնալիքի ներքո հայ ուղղափառները անցել են հայ առաքելական դավանանքին: Ավելին, Մ. Խրիմյանը տեղեկացնում է փոխարքային, որ հայ հոգևոր իշխանությունները պարտավոր են հետևել 1905թ. հուլիսի 16-ի համար 171 կոնդակին, որով յուրաքանչյուր առանձին դեպքում պետք է համոզվեն, որ եկեղեցու շարքերն

¹⁸² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 234, թ. 2 շրջ.:

անցնել խնդրողները իրոք գործում են ներքին համոզմամբ: Կաթողիկոսը վստահեցնում է փոխարքային, որ չի կարող հանդուրժել բռնությունը Հայ առաքելական դավանանքում¹⁸³: Սա նշանակում էր, որ չնայած հանդուրժողականության սկբունքների հռչակմանը ռուսական իշխանությունները հետևողականորեն փորձում էին պահպանել ուղղափառության հետևորդների թվաքանակը:

Ռուսական առաջին հեղափոխության շունչը զգացվեց նաև Էջմիածնում, որտեղ, հասարակական պահանջմունքների թելադրանքով, ծնունդ առան վերանորոգչական որոշ տրամադրություններ: Կաթողիկոսը մեկը մյուսի ետևից շտապեց կոնդակներ հրապարակել: 1906թ. մայիսի 10-ին կաթողիկոսը կոնդակ է ստորագրում, որով ժողովուրդը իրավունք էր ստանում իր ներկայացուցիչների միջոցով մասնակցելու ոչ միայն կաթողիկոսական և քահանայական ընտրություններին, այլև թեմական առաջնորդների, հաջորդների, գործակալների և հոգևոր վարչական հաստատությունների ընտրությանը¹⁸⁴: Ինչպես վերը նշվել է թեմերի առաջնորդներին նշանակում էր կայսրը՝ կաթողիկոսի առաջարկած թեկնածուներից: Օրենքը չէր նախատեսում թեմերի ղեկավարների ընտրությունը: Սա նշանակում էր, որ Մ. Խրիմյանի կոնդակը շրջանցում էր կայսրության օրենսդրությունը: Չնայած դրան, մայիսի 10-ի կոնդակը չբողոքարկվեց պետական իշխանության կողմից, և ընտրական սկզբունքը սկսեց գործել ռուսահայ թեմերում:

Հունիսի 7-ին կաթողիկոսը հռչակեց նոր կոնդակ, ուր հայտարարվում էր, «որ օգոստոսի 15-ին գումարվելու է Ռուսիայի սահմաններում ապրող հայ ժողովրդի ընտրյալ պատգամավորների Կենտրոնական Ժողովը»: Այն պետք է քննարկեր և կարգավորեր անհետաձգելի կարևորություն ունեցող հարցեր՝ կապված ուսումնական հաստատությունների, եկեղեցական, վանքային կալվածքների և թեմական ժողովների հետ¹⁸⁵: Էջմիածնում հրավիրվելիք Կենտրոնական Ժողովը մեծ ոգևորություն էր առաջացրել հայ ժողովրդի բոլոր շերտերում: Այն կոչված էր լուծում տալու ազգային

¹⁸³ Նույն տեղում, թ. 3 շրջ.:

¹⁸⁴ Ղազարյան Խ. Ռ., նշվ. աշխ., էջ 107, Հրաման - Արարատ, 1906, մայիս, էջ 376, Վեհափառ կաթողիկոսի կոնդակ - Հովիվ, 1906, 21 մայիս, Կոնդակ հայ ժողովրդին - Ալիք, 1906, 16 մայիսի:

¹⁸⁵ Հրահանգ - Արարատ, 1906, հունիս-հուլիս, էջ 471-474, Ստեփան Կերտող, Հայ եկեղեցու բարեկարգության խնդրի շուրջ, «Էջմիածին», 2010, ԺԲ, էջ 16:

կյանքի համար խիստ կարևոր եկեղեցական ու դպրոցական կանոնադրությունների հետ կապված մի շարք արմատական հարցերի: Սակայն Կովկասի փոխարքայի կարծիքով Կենտրոնական ժողով հրավիրելու մասին կոնդակի հրապարակումը կաթողիկոսն իրականացրել էր Հայ հեղափոխական դաշնակցության ճնշման ներքո՝ օգտագործելով Էջմիածնի Սինոդի որոշ անդամների ազդեցությունը¹⁸⁶:

Հատկանշական է, որ Կենտրոնական ժողովի հրավիրումը տարբեր արձագանք ստացավ նաև հայ հասարակական-քաղաքական շրջաններում: Եթե հասարակական-քաղաքական ուղղությունների մի մասը այն համարեց ազգի և մանավանդ եկեղեցու կյանքում խոշոր երևույթ (ՀՅԴ), ապա մյուս մասը դեմ արտահայտվեց հեղափոխության պայմաններում նման շտապողականությանը՝ մտավախություն ունենալով, որ համագումարում հնչեցված հարցերը կարող էին արթնացնել իշխանությունների կասկածամտությունը (սոցիալիստներ, ազատականներ): Ներեկեղեցական քաղաքական կյանքում տեղ գտած նոր երևույթները խառնաշփոթ առաջացրեցին նաև հոգևոր հասարակության շրջանում: Հոգևոր դասը բաժանվեց երկու հակադիր խմբերի: Առաջինները՝ Կոստանդնուպոլսի արքեպիսկոպոս Մ. Օրմանյանի գլխավորությամբ ձգտում էին պահպանել եկեղեցու ազգային քաղաքական հաստատության դերը, իսկ նրանց հակառակորդները՝ վերակառուցել եկեղեցին ռուսական հեղափոխության շնչին համապատասխան¹⁸⁷: Կենտրոնական ժողովից իր սպասելիքներն ուներ նաև Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը: Նրա գլխավոր նպատակը սոցիալիստական հասարակարգի հռչակումն էր, խղճի ազատության սկզբունքի գործնական կիրառումը և պետությունից եկեղեցու անջատումը: Ակնհայտ էր, որ ՀՀԴ-ն չէր սահմանափակվում միայն եկեղեցական հարցերի քննարկմամբ, այլ ավելի հեռուն գնացող նպատակներ ուներ, այն է՝ ազատում ռուսական գաղութացումից և անկախ պետության ստեղծում: Այս ամենը չվրիպեց իշխանության ուշադրությունից:

Չնայած այս ամենին, Կովկասի փոխարքան հաշվի առնելով երկրում քաղաքական փոփոխությունները՝ մասնավորապես կրոնահանդուրժողականության մասին Հրովարտակը, ստիպված էր սպասողական դիրք ընդունել: Մանավանդ, որ

¹⁸⁶ Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем, նշվ. աշխ., էջ 14:

¹⁸⁷ Հովհաննիսյան Հ. Վ., նշվ. աշխ., էջ 79-80:

կաթողիկոսի կողմից վերջինս տեղեկացվել էր Կենտրոնական ժողովի հրավիրումից տաս օր առաջ¹⁸⁸: Այս հանգամանքը փաստորեն նշանակում էր, որ Մ. Խրիմյանը ձգտում էր թույլ չտալ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի միջամտությունը Կենտրոնական ժողովի հրավիրման մասին ընդունված որոշման գործընթացին: Հարցի կապակցությամբ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը դիմեց Երևանի նահանգապետին: Վերջինս զեկուցեց, որ համագումարը չի արտահայտում հասարակության իրական կարծիքը և քննարկումների ժամանակ կարող են անկարգություններ առաջանալ: Շոշափվում էր նաև այն հանգամանքը, որ կաթողիկոսը ժողովը հրավիրելու համար, ոչ թե թույլտվություն էր խնդրել փոխարքայից, այլ միայն տեղեկացրել էր նրան¹⁸⁹:

Հաշվի առնելով մի շարք գործոններ՝ Կովկասի փոխարքան որոշեց հետևողական դիրք զբաղեցնել: Էջմիածնում ծավալված իրադարձությունների մանրամասները նա ներկայացրեց վարչապետ Պ. Ա. Ստոլիպինին և առաջարկեց առյաժմ ոչինչ չձեռնարկել. «Ելնելով երկրամասի ներկայիս վիճակից՝ ենթադրում եմ չմիջամտել համագումարին, տեղեկացնելով կաթողիկոսին համագումարում թվարկված հարցերի սահմանափակման անհրաժեշտության մասին»¹⁹⁰: Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը լավ էր հասկանում, որ համագումարի արգելումը՝ հայ հասարակական-քաղաքական ուղղությունների համար զանգվածների շրջանում հակակառավարական քարոզչության առիթ կստեղծեր, ուստի նա նպատակահարմար գտավ չմիջամտել կաթողիկոսի կարգադրությանը մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ համագումարը դուրս չի գա իր նախանշված սահմաններից: Փոխարքայի դիրքորոշումը հավանության արժանացավ Պ. Ա. Ստոլիպինի կողմից:

Կենտրոնական ժողովն իր աշխատանքները սկսեց 1906թ. օգոստոսի 17-ին: Ընտրված 60 պատգամավորներից 54-ը դաշնակցականներ էին կամ դաշնակցության համակիրներ, որոնք ընտրվել էին ռուսահայ թեմերից¹⁹¹: Բացման հանդիսավոր խոսքով հանդես եկավ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը և ընդգծեց ժողովի իրավասության շրջանակները. լուծում տալ դպրոցական և եկեղեցական

¹⁸⁸ Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем, նշվ. աշխ., էջ 14:

¹⁸⁹ Тунян В. Г., Последний период патриаршества Хримяна, նշվ. աշխ., էջ 226-227:

¹⁹⁰ РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 294, л. 5-5 об.

¹⁹¹ Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 765:

հաստատություններին առնչվող սկզբունքային մի շարք խնդիրների¹⁹²: Կենտրոնական ժողովի նախագահ ընտրվեց Սիմոն Զավարյանը: Առաջին նիստը բացվեց օգոստոսի 17-ին: Իր ձեռքը վերցնելով ժողովի ղեկավարումը՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը ցանկացավ եկեղեցական և դպրոցական գործերը կարգավորելու համար հրավիրված ժողովին տալ նախապառլամենտի տեսք: 1905թ. հեղափոխության տրամադրությունները հասել էին նաև Հայաստան: Էջմիածնի միջոցներով տեղ հասած պատգամավորները, տարված հեղաշրջման մոլուցքով, քննադատության ողջ սլաքն ուղղեցին հայ եկեղեցու և նրա սպասավորների դեմ¹⁹³: Քննարկումների արդյունքում ակնհայտ դարձավ, որ Դաշնակցությունը կենտրոնական ժողովը դիտում է որպես կուսակցական կարևոր միջոցառում: Արմատական գործիչների կարծիքով առաջին և ամենակարևոր քայլը եկեղեցին դպրոցից անջատելն էր: Օգոստոսի 20-ին պատգամավորները ընդունեցին Հ. Օհանջանյանի առաջարկած բանաձևը. «Ժողովը գտնում է, որ, ինքն իբրև օրինավոր ընտրեալ ժողովրդական ներկայացուցչություն, պարտավոր է բավարարություն տալ իրեն ընտրող ժողովրդի պահանջներին, իբրև լիազոր տեր և տնօրեն, լուծելով հայ եկեղեցու հետ մինչև այժմ կապված բոլոր վարչական, դպրոցական, տնտեսական և այլ հասարակական բնույթ ունեցող խնդիրները: Միևնույն ժամանակ ժողովն իրեն իրավունք է վերապահում արտահայտվելու ողջ Ռուսաստանի և հատկապես արյունոտ Կովկասը ալեկոծող հրատապ հարցերի վերաբերմամբ»¹⁹⁴: Բանաձևի բովանդակությունից ակնհայտ էր, որ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը չէր սահմանափակվում միայն եկեղեցական հարցերի քննարկմամբ և ձգտում էր ամբիոնն օգտագործել ավելի հեռուն գնացող նպատակների համար. այն է ազատում ռուսական գաղութացումից և անկախ պետության հռչակում:

Համագումարի պատգամավորների արմատական տրամադրությունները խիստ անհանգստացրեցին իշխանություններին: Օգոստոսի 23-ին Էջմիածնի Սինոդի դատախազ Լ. Ա. Ֆրենկելը Մ. Խրիմյանին ներկայացրեց փոխարքայի պահանջը, որ

¹⁹² Կենտրոնական ժողովի բացումը – Հովիվ, 1906, 27 օգոստոսի, տե՛ս նաև Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք է, նշվ. աշխ., էջ 517-517:

¹⁹³ Կոստանդյան է., նշվ. աշխ., էջ 429:

¹⁹⁴ Բանաձև մեծամասնութեան – Մշակ, 1906, 27 օգոստոսի, տե՛ս նաև Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 778, Тунян В. Г., Последний период патриаршества Хримяна, նշվ. աշխ., էջ 241:

համագումարը չպետք է դուրս գա նախապես հայտարարված ծրագրի շրջանակներից: Կաթողիկոսը խոստանում է խոսել պատգամավորների հետ, սակայն վերջինիս հորդորները արդյունք չտվեցին: Նրանց մեծամասնությունը կարծում էր, որ ժողովը դուրս չի գալիս սահմաններից և սոսկ իրականացնում է իր իրավունքները: Էջմիածնում ընթացող իրադարձությունների մասին տեղեկությունները Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին թույլ տվեցին եզրակացնել, որ կաթողիկոսի հրավիրած համագումարը սոցիալ-հեղափոխականների ոչ մեծ խմբի ձեռքի գործն է, որոնք ամբողջովին տիրել են ծեր և հիվանդ կաթողիկոսին¹⁹⁵: Խուսափելով իրադարձությունների հետագա բարդությունից՝ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը որոշում է փակել համագումարը: 1906թ. օգոստոսի 28-ին հետևում է փոխարքայի հեռագիրը Երևանի նահանգապետին՝ վճռական միջոցներ ձեռնարկելու մասին: Օգոստոսի 30-ին նահանգապետի հրամանով ոստիկանությունը ցրում է ժողովը¹⁹⁶: Թեև Կենտրոնական ժողովը փակվեց և բազմաթիվ խնդիրներ մնացին չքննարկված, այնուամենայնիվ, այն ունեցավ նաև դրական նշանակություն: Կենտրոնական ժողովը, իրավամբ, կարելի է համարել հայկական պետականության ստեղծմանը միտված միջոցառում, քանզի պատգամավորների մեծ մասը հետագայում ուրույն դեր ունեցան Առաջին հանրապետության պատմության մեջ:

1906թ. սեպտեմբերի 8-ին Պ. Ստոլիպինը Նիկոլայ II-ին է ներկայացնում «Էջմիածնում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հրավիրած համագումարի մասին» հաշվետվությունը, որտեղ նշում է, որ «հրավիրված համագումարը դուրս է եկել իրեն վերապահված իրավասությունների շրջանակներից՝ նպատակ դնելով առանձնացնել եկեղեցին պետությունից... բացի այդ թույլ է տվել իրեն քննարկելու մի շարք հարցեր, որոնք վերաբերում են ողջ Ռուսաստանին»: Զեկույցին ծանոթանալուց հետո կայսրը հրահանգում է, Կովկասի փոխարքայի միջոցով, կաթողիկոսին բացատրել Կովկասում նրա գործողությունների ամբողջովին սխալ լինելը¹⁹⁷: Միապետի կարգադրությունը Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը փոխանցում է հայոց կաթողիկոսին:

Կենտրոնական ժողովի «հակապետական» գործունեության փորձը լուրջ անհանգստացնում է Պ. Ա. Ստոլիպինին: Վերջինս այդ ամենի գլխավոր մեղավոր էր

¹⁹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 2, գ. 433, թ. 3 շրջ.:

¹⁹⁶ Կենտրոնական ժողովը փակված – Հովիվ, 1906, 17 սեպտեմբերի:

¹⁹⁷ РГИА, ф. 821, оп.7, д. 294, л. 35-36 об.

համարում ծեր կաթողիկոսին, որն արդեն ի զորու չէր վերահսկելու իրավիճակը և ամբողջովին ենթարկվում էր հեղափոխական ուժերի ազդեցությանը: Այդ կապակցությամբ իր մտահոգությունները Պ. Ա. Ստոլիպինը հայտնում է 1906թ. դեկտեմբերին փոխարքային հղած նամակում. «Ես չեմ կարող ուշադրություն չդարձնել Էջմիածնի Սինոդի դատախազի անհանգստացնող տեղեկություններին՝ Կովկասում Հայ լուսավորչական եկեղեցու կառավարման վիճակի մասին: Լինելով այդ կառույցի գլխին՝ կաթողիկոս Մկրտիչը, ըստ երևույթի, ընկել է իրեն շրջապատող հայ հեղափոխական կուսակցությունների ճնշման տակ: Հայ հեղափոխականների ազդեցությունը կաթողիկոսի վրա երևում է նաև ուսումնա-դաստիարակչական գործում... Էջմիածնի ակադեմիան վաղուց վերածվել է քարոզչության բեմահարթակի: Այս հանգամանքներն ակնհայտորեն վկայում են կաթողիկոս Մկրտիչի՝ ներկայումս իր զբաղեցրած պաշտոնին անհամապատասխան լինելը, ուստի անհրաժեշտ եմ համարում միջոցներ ձեռնարկել ողջ եկեղեցու հոգևոր հարցերի կառավարումը կարգավորելու համար... Կարծում եմ, որ առաջին պարտականությունը պետք է լինի կաթողիկոս Մկրտիչին առաջարկել հանգստի գնալ սեփական ցանկությամբ՝ նկատի ունենալով նրա վատառողջ վիճակը և ծերությունը: Հայ լուսավորչական գործերի կառավարումը, մինչև կաթողիկոսի մահը, վստահել Էջմիածնի Սինոդին, իսկ այդ ընթացքում մշակել և օրենսդրական հաստատմանը ներկայացնել՝ Հայ լուսավորչական եկեղեցու վերաբերյալ նոր կանոնադրություն, առանց կաթողիկոսի կողմից յուրացրած ինքնուրույնության, որին նա տիրապետում է ներկայումս՝ ի վնաս պետական շահերի»¹⁹⁸:

Պ. Ա. Ստոլիպինի նամակի պատասխանը չուշացավ: 1906թ. դեկտեմբերի 24-ին Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը հայտնեց, որ ներկայումս նպատակահարմար չի գտնում խոսել Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչին հանգստի ուղարկելու, և Հայ լուսավորչական եկեղեցու գործերի ղեկավարումը Էջմիածնի Սինոդին վստահելու հարցի մասին¹⁹⁹: Կովկասի փոխարքան լավ էր պատկերացնում հեղափոխության պայմաններում կառավարության նման որոշման անդառնալի հետևանքները:

¹⁹⁸ РГИА, ф. 1276, оп.19, д. 274, л. 40-43 об.

¹⁹⁹ Նույն տեղում, թ. 44-46:

1907թ. ապրիլի 30-ին Թիֆլիսում կայացավ Մ. Խրիմյանի հանդիպումը Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հետ: Քննարկվեցին դպրոցներին, թուրքահայերին օգնություն տրամադրելու մասին հարցեր²⁰⁰: Փոխարքային մտահոգեց կաթողիկոսի առողջական վիճակը: Ելնելով դրանից՝ նա Պ. Ստոլիպինին առաջարկեց՝ հայկական եկեղեցու առաջնորդի ընտրության կարգը փոխել այնպես, որ երկու ավագ թեկնածուների քվեարկությունը իրականացվի ոչ թե բաց, այլ գաղտնի: Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի կարծիքով գաղտնի քվեարկությունը իշխանությանը հնարավորություն կտար միջամտելու կաթողիկոսական ընտրությանը²⁰¹:

1907թ. հուլիսի 10-ին և 17-ին Նախարարների խորհուրդը լսեց Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հաշվետվությունը: «Հեղափոխական շարժումներ» բաժնում խոսվում էր հայկական եկեղեցու ունեցվածքի բռնագավթման արդյունքում առաջացած հեղափոխական շարժման մասին (առանց դասակարգերի տարբերության): Խոսելով Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության քաղաքական ակտիվացման մասին՝ փոխարքան շեշտում է, որ կուսակցության ազատագրական գաղափարները ռուսահայերի շրջանում տարածվելու համար պարարտ հող ստացան հենց եկեղեցու ունեցվածքի բռնագավթումից հետո: Հաշվետվությունում Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը լիովին բացառում է հայերի հեղափոխական լինելը. «Ցանկացած ահաբեկչական գործողությանը հայերի մասնակցությունը բոլորի համար այնքան ակնհայտ էր, որ հուզումները Քութայիսի նահանգում, ուր հայեր ընդհանրապես չկան, վերագրում էին նրանց, էլ չխոսելով վրացիների մասնակցությամբ առանձին քաղաքական սպանությունների մասին: Հայերի հեղափոխական լինելու կեղծ տեղեկությունների ազդեցությունների ներքո հայկական զանգվածների շրջանում իրոք հեղափոխական տրամադրություններ ստեղծվեցին: Սակայն տեղական իշխանությունը չէր ցանկանում տեսնել չարության հիմնական պատճառը և միայն զսպիչ միջոցներ էր կիրառում՝ ձերբակալությունների և երկրամասից ա'յն հայերի աքսորի տեսքով, որոնք բացեիբաց իրենց անհամաձայնությունն էին արտահայտում եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման ժամանակ: Հայկական եկեղեցու բռնագրավված ունեցվածքի վերադարձը միանգամից հետ քաշեց հարկադրաբար հեղափոխության մեջ նետված հայ ժողովրդին՝ պարզ ցույց

²⁰⁰ Местный отдел. – Тифлиссский Листок, 1907, 1 мая.

²⁰¹ Тунян В. Г., Патриаршество Хримяна Айрик 1893-1907гг., Ереван, 2013, с. 696.

տալով, թե որտեղ է թաքնվում իրական չարիքը»²⁰²: Նախարարների խորհուրդը ընդունեց փոխարքայի աշխատանքը և նրա առջև խնդիր դրեց վերականգնել տարածաշրջանի արտադրական ուժը, ռուսական պետականության հիմքերի ամրապնդումը:

1907թ. սեպտեմբերի սկզբին Մ. Խրիմյանի առողջական վիճակը կտրուկ վատացավ, իսկ հոկտեմբերի վերջին դարձավ ճգնաժամային: Հոկտեմբերի 29-ի առավոտյան՝ ութսունյոթ տարեկան հասակում, Խրիմյան Հայրիկը կնքեց իր մահկանացուն²⁰³: Կաթողիկոսի մահից հետո Պ. Ա. Ստոլիպինը անհրաժեշտ գտավ պատրաստել հայկական եկեղեցու կառավարման կարգավիճակի փոփոխությունը: Նրա կողմից ևս մեկ փորձ կատարվեց կաթողիկոսի իրավունքները կրճատելու և նրա ընտրության գործընթացում իշխանության միջամտությունը ընդլայնելու ուղղությամբ: 1907թ. դեկտեմբերին Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին և արտաքին գործերի նախարար Ա. Պ. Իզվոլսկիին (1906-1910թթ.) ուղղված ուղերձում Պ. Ա. Ստոլիպինը բարձրացրեց նոր օրենսդրության ընդունման հարցը, որը կսահմաներ կաթողիկոսի իրավունքները: Պ. Ա. Ստոլիպինը պաշտպանում էր Կովկասի նախկին կառավարիչ Գ. Գոլիցինի՝ կաթողիկոսին սովորական հոգևոր ղեկավարի աստիճանի իջեցնելու տեսակետը²⁰⁴: Կաթողիկոսի «Ամենայն» նշանակության չընդունումը կզրկեր նրան արտոնյալ դիրքից և կառավարությանը թույլ կտար նրան վերաբերվելու որպես սովորական հպատակի: Սակայն կաթողիկոսի կարգավիճակի հարցում Պ. Ա. Ստոլիպինի մոտեցումները հանդիպեցին լուրջ դիմադրության: Կաթողիկոսի ամենամեծ պաշտպանի դիրքում հանդես եկավ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը: Նա պնդում էր, որ ընդվզումները կառավարության քաղաքականության նկատմամբ թուլացել էին այն բանից հետո, երբ Էջմիածնին վերադարձվեց եկեղեցու ունեցվածքը և դպրոցը: Հայ հասարակության և մասնավորապես հայ հոգևորականության ազգային և կրոնական զգացմունքները նոր-նոր էին հանդարտվել: Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովն ընդունում էր, որ, ի տարբերություն մյուս քրիստոնյա դավանանքի առաջնորդների, կաթողիկոսը կայսեր կողմից ստանում

²⁰² Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем, նշվ. աշխ., էջ 8-10:

²⁰³ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցիոյ անցքերը սկիզբէն մինչևի մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, հատոր Գ, Ս. Էջմիածին. 2001, էջ 5755;

Վեհափառ կաթողիկոս Ամենայն հայոց հանգեալ ի տեր – Հովիվ, 1907, 4 նոյեմբերի:

²⁰⁴ Берт П., նշվ. աշխ., էջ 196:

էր ճանաչման հատուկ տեսք և համոզված էր, որ ժամանակին օրինաստեղծների կողմից դա արվել է գիտակցաբար, քանզի կաթողիկոսը հանդիսանում էր մի ամբողջ առանձին եկեղեցու առաջնորդ այն դեպքում (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի իշխանությունը տարածվում էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև արտասահմանի բոլոր հայ առաքելականների վրա)²⁰⁵, երբ Ռուսաստանում այլ քրիստոնյա դավանանքի բարձրաստիճանավորները, այդ թվում և ուղղափառ, հանդիսանում էին միայն առանձին թեմերի ղեկավարներ: Փոխարքան նշում էր այն խոր իմաստությունը, որն ընկած էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ճանաչման օրենքի հիմքում և պնդում էր նրա կարևորությունը՝ Այսրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում ռուսական շահերի պաշտպանության համար: Եթե այդ հարաբերություններում ինչ-որ նպատակներ անիրագործելի էին մնացել, ապա, Ի. Վորոնցով-Դաշկովի համոզմամբ, պատճառները հարկավոր էր փնտրել հայ հոգևորականությանը հալածող կառավարության միջոցների մեջ²⁰⁶: Ավելին, անդրադառնալով կաթողիկոսի դերի նվազեցման (որպես միայն ռուսահպատակ հայերի առաջնորդի) առաջարկին՝ փոխարքան վստահ ընդգծում է, որ դա «միայն կաղտորի հայերի մտքերը, սակայն նպատակին չի հասնի... Կամ Էջմիածնի կաթողիկոսը կենթարկվի այդ պահանջին, բայց այդ ժամանակ ինչ-որ մի տեղ, ասենք Թուրքիայում, կընտրեն Ամենայն հայոց կաթողիկոսի, և Էջմիածնի հայոց պատրիարքը կենթարկվի նրան, կամ Էջմիածնի կաթողիկոսը կանտեսի օրենքը և կմնա բոլոր հայերի առաջնորդը»²⁰⁷: Պ. Ստոլիպինի մոտեցումը փոխարքան գնահատեց որպես վերադարձ հետադիմական քաղաքականությանը:

Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի դիրքորոշումը ստիպեց Պ. Ա. Ստոլիպինին հանել կաթողիկոսի «Ամենայն» նշանակության զրկման մասին պահանջը: Սակայն վարչապետը պնդեց կաթողիկոսի ռուսերենի տիրապետման, կաթողիկոսական աթոռին միայն ռուսահպատակի հաստատելու անհրաժեշտությունը: Այս առաջարկների քննարկման ժամանակ Կովկասի փոխարքան կրկին դեմ արտահայտվեց կաթողիկոսի իրավունքների փոփոխմանը: Անդրադառնալով կաթողիկոսի ռուսերենի իմացության պահանջին՝ Ի. Վորոնցով-Դաշկովը այն

²⁰⁵ Նազարյան Ա., Հայոց եկեղեցին որպես քաղաքական և կրոնական գործոն, Երևան, 1924, էջ 12:

²⁰⁶ Верт П., նշվ. աշխ., էջ 197; տե՛ս նաև Амбарцумов И. В., Армяно-Григорианская церковь и российское государство в конце XIX– начале XX века, с. 123-124.

²⁰⁷ Кумпан Е. Н., նշվ. աշխ., էջ 149:

ցանկալի, սակայն վաղաժամ համարեց: Այդ պահանջը կնեղացներ կաթողիկոսի թեկնածուների շրջանը՝ դուրս թողնելով տարեցներին, ինչպես նաև Պարսկաստանի և Թուրքիայի հայերին: Փոխարքան համոզված էր, որ ռուսաց լեզվին տիրապետում էին համեմատաբար երիտասարդ հայ հոգևորականները, որոնք մեծամասամբ «վարակված էին» սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարներով²⁰⁸: Կաթողիկոսի անձը՝ թուրքահպատակ կամ ռուսահպատակ, կարևոր չհամարվեց: Փոխարքան Մ. Խրիմյանի ընդդիմությունը կառավարության քաղաքականությանը չէր բացատրում նրանով, որ նա արևմտահայության ներկայացուցիչ էր, այլ նրանով, որ հանդիսանում էր հայկական եկեղեցու ղեկավարը. «Եթե Մկրտիչ Խրիմյանը հակադրվել է կառավարության որոշ գործողություններին, ինչպես օրինակ եկեղեցու ունեցվածքի բռնազավթմանը, ապա վստահություն չկա, որ լինելով ռուսահպատակ նա կգործեր այլ կերպ: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ եկեղեցական ունեցվածքի բռնազավթման դեպքում կատաղի հակառակորդները եղել են ռուսահպատակները»²⁰⁹: Առաջարկվում էր նաև հաշվի առնել 1905-1907 թթ. վտանգը, երբ ծեր և հիվանդ Մ. Խրիմյանի վրա ազդում էին հայ հեղափոխականները: Հետևաբար ճնշումներից խուսափելու համար փոխարքան միակ միջոց էր համարում գաղտնի քվեարկության անցկացումը, ինչը կապահովեր իշխանության համար ցանկալի թեկնածուի հաղթանակը: Կովկասի փոխարքայի պատասխանը բխում էր տարածաշրջանի կոնկրետ իրավիճակի, ինչպես նաև հայկական եկեղեցու դրության և հայ հասարակության վիճակի իմացությունից:

1908թ. մարտի 24-ին Պ. Ստոլիպինին իր եզրակացությունը ներկայացրեց նաև արտաքին գործերի նախարար Ա. Պ. Իզվոլսկին: Վերջինս նույնպես հանդես եկավ վարչապետի վառ առաջարկների՝ հատկապես կաթողիկոսի «Ամենայն» նշանակությունը վերացնելու կետի դեմ: Արտաքին գործերի նախարարը պնդեց կաթողիկոսի դիրքի կարևորության պահպանումը Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության համար՝ ընդգծելով կառավարության ջանքերը Ղրիմի պատերազմից հետո, որոնք ուղղված էին թուրքահայերին՝ Էջմիածնի հոգևոր կենտրոնին ենթարկելուն: Միևնույն ժամանակ Իզվոլսկին կարծում էր, որ հայերին պետք է ցույց տալ, որ «եթե հայ ժողովրդի միավորումը ընդհանրապես հնարավոր է,

²⁰⁸ Особые журналы Совета министров, նշվ. աշխ., էջ 316-317:

²⁰⁹ Тунян В. Г., Правление католикоса М. Измирляна 1908 - 1910 гг, Ер., 2004, с. 7.

ապա միայն՝ Ռուսաստանի իշխանության տակ հայերի անցման պայմանով»։ Ա. Պ. Իզվոլսկին՝ Ռուսաստանի իշխանության ներքո այդ միավորման խորհրդանիշ էր համարում Էջմիածնի պատրիարքությունը²¹⁰։ Նախարարը հանդես եկավ բարեփոխումների անցկացման մեջ ծայրահեղ զգույշ լինելու օգտին, որոնք հայերի շրջանում կասկածներ չէին հարուցի, որ կառավարությունը նորից կգնա իրենց եկեղեցու հետապնդման ուղիով։ Ա. Պ. Իզվոլսկիի այս մոտեցումը բացառապես պայմանավորված էր Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության շահերով։

Սակայն Պ. Ստոլիպինը, ինչպես ժամանակին Գ. Գոլիցինը, անդրդվելի էր։ Չփոխելով կաթողիկոսի թեկնածուից ռուսերենի իմացության անհրաժեշտության պահանջի մասին իր կարծիքը՝ Պ. Ստոլիպինը առաջարկեց հարցը քննարկել Նախարարների խորհրդում։ Այստեղ կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի գործողություններին տրվեցին կոշտ բնութագրումներ։ Հատկապես ընդգծվեց այն միտքը, որ «Կովկասում հեղափոխական խռովության բռնկման ժամանակ կաթողիկոսը ոչ միայն միջոցներ չձեռնարկեց հայ հոգևորականության շրջանում այդ շարժումները դադարացնելու համար, այլ թույլ տվեց հայ հեղափոխական կազմակերպությունների գործուն քարոզչությունը Էջմիածնի վանքի պատերի ներսում»²¹¹։ Ելնելով դրանից օտար դավանությունների դեպարտամենտի ղեկավար Վսեվոլոդ Վլադիմիրովը (1905-1908թթ.) հայտարարեց, որ նոր ընտրությունները իշխանություններին հնարավորություն են ընձեռել վերանայելու եթե ոչ 1836թ. Կանոնադրությունը, ապա գոնե կաթողիկոսի կարգավիճակը։ Վ. Վլադիմիրովը առաջարկում էր կաթողիկոսի կարգավիճակում հաստատել միայն Ռուսաստանի քաղաքացիներին, որոնք տիրապետում էին ռուսերենին։ Վ. Վլադիմիրովը մատնանշում էր Մ. Խրիմյանի փորձը, որը ցույց տվեց, որ «ծնվելով և դաստիարակվելով Թուրքիայում, նրանք ընդունակ չեն հասկանալու կառավարության արդարացի պահանջները և անընդհատ փորձում են կիրառել այնպիսի միջոցներ, որոնց սովոր են եղել իրենց հայրենիքում»²¹²։ Օտար դավանաբանությունների դեպարտամենտի ղեկավարը խիստ միջոցները հիմնավորում

²¹⁰ Նույն տեղում, էջ 10։

²¹¹ Особые журналы Совета министров, նշվ. աշխ., էջ 316։

²¹² РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 306, л. 30.

էր նրանով, որ հայ հոգևորականությունը «վարակված էր հայ ժողովրդին քաղաքական ինքնավարության բերելու գաղափարներով»²¹³:

Հերթական անգամ, սակայն, այս առաջարկներին դեմ արտահայտվեցին փոխարքան և արտաքին գործերի նախարարը: Նրանք երկուսն էլ ընդգծեցին, որ կաթողիկոսի թեկնածուից ռուսերենի իմացության պահանջը կնշանակեր ընտրությունից հեռացնել օտարերկրյա թեկնածուներին: Ստիպված լինելով քվեարկել ոչ թե լավագույն, այլ ռուսալեզու թեկնածուի օգտին՝ օտարերկրյա հայերը դժվար թե ընտրությունները օրինական համարեին: Փոխարքան կրկին պնդեց միայն մեկ փոփոխության անհրաժեշտությունը՝ փակ քվեարկությունը, որը կապշտպաներ պատվիրակներին քաղաքական կուսակցությունների ազդեցությունից²¹⁴:

1908թ. օգոստոսի 26-ին լսելով այս փաստարկները՝ Նախարարների խորհուրդը որոշեց հետաձգել հարցի լուծումը, իսկ նոր օրենքի նախագծով հանդես գալ ավելի խաղաղ ժամանակ՝ ընտրված կաթողիկոսի մասնակցությամբ, որի ընտրությունները նշանակվել էին 1908թ. հոկտեմբերի 30-ին²¹⁵: Նախարարների խորհուրդը միայն մեկ ուղղում մտցրեց կաթողիկոսական ընտրություններում: Այն պետք է անցկացվեր երկու փուլով: Առաջին փուլում քվեարկությունը բաց էր (ընտրվելու էին չորս թեկնածուներ), իսկ երկրորդում՝ փակ²¹⁶:

Կաթողիկոսական աթոռի համար պայքարում ազատական և հեղափոխական շրջանները իրենց հույսերը կապում էին Կոստանդնուպոլսի նախկին պատրիարք Մաթևոս Իզմիրլյանի հետ, ով սուլթան Աբդուլ-Համիդի կոտորածների դեմ իր բողոքի ձայնը բարձրացրացնելու համար ստացել էր «Երկաթյա պատրիարք» անվանումը: Պահպանողականները պաշտպանում էին Կոստանդնուպոլսի նախկին պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանին: 1908թ. հոկտեմբերի 31-ին սկսվեց չորս թեկնածուների ընտրությունը (նաև արքեպիսկոպոսներ Մ. Սմբատյան և Գ. Գառնակարյան)²¹⁷, որի ժամանակ երևաց Մ. Իզմիրլյանի ակնհայտ առավելությունը: Փակ քվեարկության

²¹³ Верт П., նշվ. աշխ., էջ 199:

²¹⁴ РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 214, л. 22.

²¹⁵ Особые журналы Совета министров, նշվ. աշխ., էջ 314, 319:

²¹⁶ РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 214, л. 6:

²¹⁷ Աշեֆյան Մ., Էջեր հայ եկեղեցիոյ պատմութենէն, Եր., 1994, էջ 121:

արդյունքում ձայների մեծամասնությամբ կաթողիկոս ընտրվեց Մաթևոս Իզմիրլյանը (1908-1910թթ.)²¹⁸:

1908թ. նոյեմբերի 26-ին օտար դավանությունների դեպարտամենտը հաշվետվություն ներկայացրեց վարչապետին, որը վերաբերում էր հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը: Հաշվետվությունում նշվում էր, որ ընտրությունները անցկացվել են հայ հեղափոխական կուսակցությունների ազդեցության ներքո, սակայն, չնայած դրան, Կովկասի փոխարքան անհրաժեշտ է համարել օրինական ճանաչել այն: Նկատի ունենալով օսմանյան հայերի համար երիտթուրքերի հեղափոխության դեռևս ոչ պարզ նշանակությունը՝ Պետերբուրգը նպատակահարմար գտավ հաստատել այդ ընտրությունները: Սակայն Պ. Ա. Ստոլիպինը փորձեց որոշ փոփոխություններ մտցնել կաթողիկոսի հաստատման գործընթացում: Կայսրին ուղղված զեկույցում Պ. Ստոլիպինը այս անգամ հանդես եկավ նորընտիր կաթողիկոսին շնորհվող պարգևների դեմ: Հայկական եկեղեցու առաջնորդին հաստատելու ժամանակ կայսրը նրան շնորհում էր պատվոգիր, ավմաստյա խաչով թիկնոց, սուրբ Ա. Նևսկու անվան շքանշան և դրամական միջոցներ (հինգ հազար ռուբլի): Այդ պարգևների փոխարեն վարչապետը առաջարկում էր սահմանափակվել կաթողիկոսին՝ պետական մեծ կնիքով բարձրագույն պատվոգրի շնորհումով: Նա նաև պնդում էր, որ Մաթևոսը միանգամից գա Պետերբուրգ (Թիֆլիսի փոխարեն, որը սովորաբար արվում էր) կայսրի հետ անձամբ հանդիպելու համար, որտեղ նրան կբացատրեին կայսերական օրենքներին հետևելու անհրաժեշտությունը և ոչ թե միայն եկեղեցական կանոններին: Պ. Ստոլիպինի այս առաջարկը ընդունվեց մասամբ: Կովկասի փոխարքայի միջոցով Մ. Իզմիրլյանին հայտնեցին 1909թ. մայիսի կեսերին Պետերբուրգ այցելելու անհրաժեշտության մասին:

Հարկ է նկատել, որ արդի հայ պատմագրության մեջ կաթողիկոսի Պետերբուրգ ներկայանալու անհրաժեշտության առաջարկի ընդունումը հիմնականում բացատրվում է կաթողիկոսի իրավունքները սահմանափակելու Ստոլիպինի նախաձեռնությամբ: Անտեսվել է այն կարևոր հանգամանքը, որ առաջարկությունն ընդունվել է, երբ արդեն հայտնի էր հայոց եկեղեցու նորընտիր առաջնորդի անունը: Հետևաբար Պետերբուրգ

²¹⁸ Выборы католико́са. – Русское слово, 1908, 15 ноября.

գնալու պարտադիր հրավերը կապված էր նաև Մ. Իզմիրլյանի անձի, նրա քաղաքական անցյալի հետ: Պատահական չէ, որ ներկայացնելով Մ. Իզմիրլյանին Մ. Օրմանյանը նշում է, որ նա ռուսական կառավարությանը ծանոթ էր որպես եկեղեցական Կանոնադրության «դեմ բանավոր և գրավոր և գործով հայտնած բուռն հակառակությամբ, և նույնիսկ ռուսական կառավարության դեմ հայտարարություններով, ազգային խնդիրների մեջ բռնած ուղղությամբ, առաջին պատրիարքության ժամանակներից Ռուսաստանի հանդեպ ցրտությամբ»²¹⁹: Բացի դա Մ. Իզմիրլյանը թուրքահպատակ էր (ինչպես իր նախորդը), իսկ Ստոլիպինը ցանկանում էր հայոց կաթողիկոսական աթոռին տեսնել ռուսահպատակի, որին կարիք չէր լինի բացատրել ռուսական օրենքները: Դա էր նաև պատճառը, որ Պ. Ստոլիպինը կարևորեց Պետերբուրգում կաթողիկոսին իր «իրավունքների սահմանները» բացատրելու անհրաժեշտությունը:

Ամբողջացնելով Պ. Ա. Ստոլիպինի մոտեցումները Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կարգավիճակի հարցում՝ պետք է նկատել նաև, որ վարչապետի դիրքորոշումը նախ և առաջ պայմանավորված էր համապետական շահերով: Վարչապետին անհանգստացնում էր Էջմիածնի ժողովի «հակապետական» գործունեության փորձը, որը կարող էր սպառնալ կայսրության ներքին անվտանգությանն ու խաղաղությանը: Եվ դա այն դեպքում, երբ Պ. Ա. Ստոլիպինը պարբերաբար տեղեկություններ էր ստանում այն մասին, որ հայոց կաթողիկոսը ամբողջությամբ ընկել էր հայ հեղափոխական կուսակցությունների ազդեցության տակ: Ելնելով դրանից՝ Պ. Ա. Ստոլիպինը փորձեց միջոցներ ձեռնարկել կաթողիկոսի ինքնուրույն գործունեությանը վերջ տալու համար:

Նորընտիր կաթողիկոս Մ. Իզմիրլյանը կարծում էր, որ իր քաղաքական անցյալի համար Նիկոլայ II-ը չի հաստատի իրեն կաթողիկոսի պաշտոնում: 1909թ. մայիսի 27-ին Մ. Իզմիրլյանն արդեն Պետերբուրգում էր: Մայիսի 28-ին կայանում է Իզմիրլյանի հանդիպումը Պ. Ստոլիպինի հետ: Վերջինս Մ. Իզմիրլյանին հորդորեց առաջնորդվել կայսրության եկեղեցական կանոնադրությամբ, հեռու մնալ քաղաքական կրքերից և

²¹⁹ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 5926:

լիովին տրվել հոգևորականության լուսավորությանն ու դպրոցներին²²⁰: Հաջորդ օրը կայսերական պալատում տեղի ունեցավ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընդունելությունը, որի ժամանակ Նիկոլայ II-ը Մ. Իզմիրլյանին հավաստիացրեց պետության բոլոր հպատակների հանդեպ իր միանման վերաբերմունքի և հայ ժողովրդի նկատմամբ բարի տրամադրվածության մասին: Սակայն ընդգծեց, որ հայերն իրենց հերթին պետք է հետևեն օրենքին: Կայսրը համոզմունք հայտնեց, որ դրա համար նոր կաթողիկոսը ջանքեր չի խնայի, իր հոտին կտանի խաղաղ բարեգործ կյանքի և հնազանդությանը բարձրագույն օրենքին²²¹: Նիկոլայ II-ին այցելելուց և Ռուսաստանին ու կայսրին հավատարմություն հայտնելուց հետո միայն կաթողիկոսին թույլատրվեց երդում ընդունել:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս, Էջմիածնի Սուրբ Սինոդի նախագահ Մաթևոս II-ը 1909թ. հունիսի 29-ին Էջմիածնի միաբանության առջև հանդես եկավ ծրագրային խոսքով: Քննադատելով միաբանության շրջանում կուսակցականության ոգին՝ Մ. Իզմիրլյանը կոչ արեց հրաժարվել քաղաքական կրքերից, զբաղվել հոգևոր կյանքով, աջակցել կաթողիկոսին և ծառայել ժողովրդին: «Մեր նպատակը՝ օրինականության և կարգապահության սահմաններում, հայկական եկեղեցու և ժողովրդի շահերի պաշտպանությունն է, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրավունքների անփոփոխության պահպանումը»²²²: Իր առաքելության իրագործման համար Մ. Իզմիրլյանը անհրաժեշտ էր համարում ողջ հայ ժողովրդի և հոգևորականության աջակցությունը:

Մաթևոս II-ի և Էջմիածնի Սինոդի անդամների փոխհարաբերություններում կային խնդիրներ: Վերջիններս իրենց ամենակարող էին համարում: Փորձելով ազատվել անհնազանդներից՝ 1909թ. հոկտեմբերի 30-ին կաթողիկոսը երկու ներկայացում ուղարկեց Կովկասի փոխարքային՝ խնդրելով նրան միջնորդել կայսեր առաջ, առողջական վիճակից ելնելով, պաշտոնից ազատելու Էջմիածնի Սինոդի անդամներ, թեմական առաջնորդներ՝ Աշոտ (Ղարաբաղ) և Հովհաննես Եպիսկոպոսներին

²²⁰ Тунян В. Г., Эчмиадзинский престол XIX-нач. XX вв., Ереван, 2001, с.157.

²²¹ ՀԱԱ, ֆ. 151, ց. 1, գ. 404, թ. 3: Նորին կայսերական մեծություն թագավոր կայսեր ներկայանալը – Հովիվ, 1909, 7 հունիսի:

²²² Հայրապետական խոսք – Հովիվ, 1909, 19 հուլիսի; Программная речь. – Тифлисский Листок. 1909, 21 июля.

(Շամախի)²²³: 1910թ. հունվարի 3-ին Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը Մ. Իզմիրյանին տեղեկացրեց, որ կայսրը և վարչապետը տվել են իրենց համաձայնությունը Ղարաբաղի և Շամախիի թեմերի առաջնորդներին պաշտոնից ազատելու համար²²⁴: Այսպես Մ. Իզմիրյանը փորձեց կենտրոնացնել հայկական եկեղեցու ղեկավարությունը և բարձրաստիճան հոգևորականությանը զրկել ինքնուրույնությունից:

Հարմարվելով կաթողիկոսական աթոռին՝ Մաթևոս II-ը աստիճանաբար սկսեց ինքնուրույն գործունեություն ծավալել: 1910թ. մայիսի 28-ին կաթողիկոսը թեմերի ղեկավարներին է ուղարկում «Թեմակալ ժողովների մասին ժամանակավոր հրահանգ»: Հրահանգի համաձայն Հայ առաքելական եկեղեցու թեմերում հաստատվում էին թեմական ժողովներ (ծխական եկեղեցիների կողմից ընտրված պատգամավորներից), թեմական խորհուրդներ և թեմական հանձնաժողովներ: Թեմական ժողովները իրավունք էին ստանում ընտրել թեմական առաջնորդների, թեմական խորհուրդների և թեմական վերստուգիչ հանձնաժողովների, ինչպես նաև քննել եպիսկոպոսների դեմ հարուցված բողոքները: Բացի այդ նրանց շնորհվել էր ճեմարանների, եկեղեցաձխական դպրոցների, եկեղեցիների և վանքերի ունեցվածքի ընդհանուր կառավարման լիազորություն²²⁵:

Կոնդակի հրապարակումը չվրիպեց Պ. Ա. Ստոլիպինի ուշադրությունից: 1910թ. հոկտեմբերի 15-ին Պ. Ստոլիպինը գրություն է ուղարկում Մաթևոս Իզմիրյանին՝ պահանջելով մայիսի 28-ի կոնդակը, իբրև ոչ օրինական, չեղյալ համարել, քանի որ այն հակասում էր կայսրության օրենսդրությանը: Վարչապետը մատնանշում էր այն հանգամանքը, որ 1896թ. հրատարակված Օրենքների ժողովածուի համաձայն, թեմական առաջնորդներին նշանակում էր կայսրը, հետևաբար այդ պաշտոնական անձանց ընտրության իրավունքը չէր կարող վերապահվել թեմական ժողովներին, ինչպես նաև կաթողիկոսին: Օրենքների ժողովածուի 1142 և 1170 հոդվածները սահմանում էին, որ թեմական առաջնորդները թեմում կատարվածի համար պատասխանատու էին բարձրագույն կառավարության և իրենց հոգևոր իշխանության առջև: Իսկ դա նշանակում էր, որ թեմային առաջնորդների դեմ բողոքները չէին կարող

²²³ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910թթ), կազմող՝ Ս. Ա. Բէիրութեան, Եր. 2001, էջ 491-492:

²²⁴ Նույն տեղում, էջ 259 - 260:

²²⁵ РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 324, л. 74, 74 об.

քննարկվել թեմական ժողովներում: Ի վերջո Պ. Ստոլիպինը ընդգծում էր, որ Հայ լուսավորչական եկեղեցու կանոնադրության մեջ չկային թեմական ժողովների, թեմական խորհուրդների և թեմական հանձնաժողովների մասին հոդվածներ: Եվ քանի որ կաթողիկոսի հրատարակած հրահանգը ոչ միայն չէր համապատասխանում գործող օրենքին, այլև խիստ հակասության մեջ էր նրա հետ՝ կարծես փոխելով պետական օրենքը, ապա առաջարկում էր առանց հետաձգելու փոխել հրապարակած հրահանգը²²⁶:

Հայոց հայրապետն անշուշտ տեղյակ էր, որ հայոց եկեղեցին այդ տարիներին առաջնորդվում էր եկեղեցական Կանոնադրությամբ և շատ «նորարարություններ» չէին համապատասխանում այդ կանոնադրությանը: Ուստի իշխանություններից համապատասխան զգուշացումներ ստանալը անակնկալ չէր Մ. Իզմիրլյանի համար: Չշտապելով կատարել վարչապետի կարգադրությունը՝ կաթողիկոսը նոյեմբերի 7-ին պատասխան նամակ է ուղարկում Պ. Ստոլիպինին: Նա հանգամանորեն ներկայացնում է, որ թեմական ժողովները և խորհուրդները գործում են արդեն հինգ տարի՝ մամուլի լայն հրապարակումով և տեղական իշխանությունների գիտությամբ ու թույլտվությամբ: Փորձելով կանոնակարգել թեմերի կառավարման նոր կարգը՝ Մաթևոս II-ը պնդում է, որ թեմական ժողովները և խորհուրդները իրենցից խորհրդակցական մարմիններ են ներկայացնում. «Թեմական խորհուրդները ծառայում են որպես խորհրդակցական մարմիններ՝ թեմերի ղեկավարների ներքո»²²⁷:

«Երկաթյա պատրիարքը», որն իր հուժկու ծայնը բարձրացրել էր Աբդուլ Համիդի բռնապետության դեմ այդքան հեշտությամբ չէր կարող նահանջել: Նա ամեն կերպ փորձում է համոզել կառավարության ղեկավարին, որ թեմական ժողովները և խորհուրդները զուտ խորհրդակցական մարմիններ են: Սակայն կաթողիկոսի պնդումները դժվար թե համապատասխաներ իրականությանը: Թեմական ժողովներն ու խորհուրդները ծրագրված էին հենց որպես իրական իշխանության մարմիններ, որը թույլ էր տալիս հայ ժողովրդին որոշիչ մասնակցություն ունենալ սեփական եկեղեցական գործերում: Դրա վառ ապացույցը թեմական ժողովներում եպիսկոպոսների դեմ հարուցված բողոքների քննումն էր: Անցնելով առաջ ասենք, որ

²²⁶ Մատենադարան, Անձնական դիվան կաթողիկոս Իզմիրլյանի, թղթ. 11, վավ. 236:

²²⁷ РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 324, л. 76, 77 об.

Մ. Իզմիրյանին հաջորդած Գ. Սուրենյանցը, փորձելով հասնել «Թեմակալ ժողովների մասին ժամանակավոր հրահանգի» ազատ գործածման իրավունքին, առաջարկում էր փոխարքային, որ «եթե հնարավոր չէ կաթողիկոս Իզմիրյանի կոնդակով հրատարակված ժամանակավոր հրահանգի մեջ թողնել պատգամավորների այն իրավունքը, որով քննում են թեմակալ առաջնորդների դեմ հղած բողոքները, ապա հանել այն»²²⁸: Փաստորեն Գ. Սուրենյանցը փորձում էր մասնակի զիջումներով հասնել Մաթևոս II-ի ընդունած ժամանակավոր հրահանգի հաստատմանը:

Կովկասի փոխարքան, որին հանձնարարվել էր իրականացնել կառավարության պահանջը, երկակի դիրքորոշում ընդունեց: Վերջինս 1910թ. նոյեմբերի 27-ին Պ. Ստոլիպինին է ներկայացնում իր տեսակետը: Լիովին ընդունելով վարչապետի այն կարծիքը, որ մայիսի 28-ի կոնդակը հակասում է կայսրության օրենսդրությանը, այնուամենայնիվ, առաջարկում է հաշվի առնել մի շարք հանգամանքներ: Նախ, որ Մաթևոս II-ը, կաթողիկոսական աթոռը ստանձնելուց ի վեր, «իրեն դրսևորել էր իբրև կարգուկանոնի և քաղաքական գործերին հոգևորականության չմիջամտելու կողմնակից: Նրա կաթողիկոս նշանակվելը համընկել էր Կովկասում սուր խռովության և խմորումների շրջանի հետ», ինչը հանգեցրել էր ժողովրդի շրջանում կրոնական զգացմունքների անկմանը և եկեղեցու հեղինակության թուլացմանը: Ոստի գիտակցելով, որ ժողովրդի մեջ հավատքի ամրապնդումը տեղի չի ունենա առանց հոգևորականության հեղինակության վերականգման՝ Մաթևոս II-ը ձեռնամուխ էր եղել վճռական գործին: Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը կարևորում է այն հանգամանքը, որ Մ. Իզմիրյանը փորձում էր իրագործել իր նախորդի՝ Մ. Խրիմյանի մայիսի 10-ի կոնդակը, (ժողովրդին էր տրամադրվում թեմական առաջնորդների ընտրության իրավունքը), որը ժամանակին չէր բողոքարկվել կառավարության կողմից: Փոխարքան գտնում էր, որ մայիսի 28-ի կոնդակը չէր փոխում թեմականներին նշանակելու կայսերական կարգը, այլ միայն մասնակի թույլատրում էր բնակչության մասնակցությունը թեմական առաջնորդների ընտրությանը՝ խորհրդակցության հիմքի վրա: Վերջում Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը եզրակացնում է, որ կաթողիկոսի կոնդակը չէր պարունակում այն ագրեսիվ միտումները, որի համար կարելի լիներ կշտամբել նրան: Ավելին, Ի. Ի.

²²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 286, թ. 22, 22 շրջ.:

Վորոնցով-Դաշկովը հայտնում է, որ անհրաժեշտ է մայիսի 28-ի կոնդակը համապատասխանեցնել կայսերական օրենսդրության ընդհանուր հիմքերին²²⁹:

Կովկասի փոխարքայի առարկությունները Պ. Ստոլիպինին դրդում են ստուգումներ անցկացնել հայկական եկեղեցական գործերում²³⁰: Կաթողիկոսը ծանր էր տանում կուտակված հարցերը, ինչի արդյունքում 1910թ. վերջին նրա առողջական վիճակը կտրուկ վատանում է: Նոյեմբերի 10-ին Մաթևոս II-ը կարգադրում է պատրաստել Նիկոլայ II-ին ուղղված իր հրաժարականի դիմումը: Պատճառ էր նշվում ազատ գործունեության սահմանափակումը: Դեկտեմբերի սկզբներին կաթողիկոսի վիճակը փոքր ինչ բարելավվում է, սակայն հիվանդությունը առաջադիմում էր: 1910թ. դեկտեմբերի 11-ի լուսադեմին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մաթևոս II Իզմիրլյանը մահանում է սրտի կաթվածից²³¹: Կաթողիկոսի մահը բուռն քննարկումների առիթ տվեց մամուլում: Չնայած որ Մ. Իզմիրլյանը մահացել էր սրտի կաթվածից «Հորիզոնը» շտապեց կաթողիկոսի մահվան մեջ մեղադրել «Էջմիածնի միաբանության հավիտենական անմիաբանությանը»²³²:

Այսպիսով, ամփոփելով ռուսական իշխանության և Մայր Աթոռ Էջմիածնի հարաբերությունները 1906-1910թթ. պետք է ընդգծել այն կարևոր իրողությունները, որոնք ստիպեցին ռուսական կառավարությանը վերանայելու իր վերաբերմունքը Էջմիածնի նկատմամբ: Կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքականությունում տեղի ունեցող գործընթացները՝ մասնավորապես կայսրությունով մեկ ծավալվող հեղափոխությունը բերեցին նրան, որ ռուսական իշխանությունները հրաժարվեցին հայ եկեղեցու նկատմամբ կիրառվող զսպիչ և հետադիմական քաղաքականությունից ու սկսեցին գործել առավել զգույշ և կշռադատված: Չնայած դրան կառավարությունը շարունակում էր հետևել Էջմիածնի յուրաքանչյուր քայլին և ներքին գործերին միջամտելու առիթը երբեք բաց չէր թողնում: Դրա անմիջական արդյունքը եղավ կաթողիկոսի հրավիրած Կենտրոնական ժողովի ցրումը, որն անցել էր նախապես

²²⁹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության (1873-1910թթ), նշվ. աշխ., էջ 873-876:

²³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 217, թ. 1:

²³¹ Վեհափառ և սրբազնագոյն կաթողիկոս Ամենայն հայոց – Արարատ, 1910, դեկտեմբեր, Վեհափառ Մաթևոս Բ-ի մահը- Հորիզոն, 1910, 12 դեկտեմբերի, տե՛ս Շահ-Նազարեանց Ս., Վեհափառ Իզմիրլեանը, Մոսկվա, 1910, էջ 54:

²³² Էջմիածնի ցավը – Հորիզոն, 1910, 12 դեկտեմբերի:

նախանշած հարցերի սահմանը: Մ. Խրիմյանի մահից հետո Պ. Ստոլիպինը ժամանակը պատեհ համարեց, նախքան կաթողիկոսական նոր ընտրությունները, կաթողիկոսի կարգավիճակը հստակեցնելու և նրա իրավունքները սահմանափակելու համար: Սակայն կառավարության առավել ճկուն դիվանագետները՝ ի դեմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի և Ա. Պ. Իզվոլսկու, անժամանակ համարեցին Պ. Ստոլիպինի մոտեցումները: Քաջատեղյակ լինելով երկրամասի ոչ վաղ փոթորկոտ իրադրությանը՝ Կովկասի փոխարքան հանգամանալից ներկայացրեց վարչապետի առաջարկների ընդունման վտանգավոր լինելը: Վերջինիս կարծիքին հակառակվեց նաև արտաքին գործերի նախարարը, որն իր հերթին հաշվի էր առնում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության շահերը: Մերձավոր Արևելքում ակտիվ քաղաքականություն վարելու Ա. Պ. Իզվոլսկու վճռականությունը իրական գործոն էր հանդիսանում կաթողիկոսին պաշտպանելու համար: Արդյունքում, հանդիպելով Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի և Ա. Պ. Իզվոլսկու սուր քննադատությանը՝ Պ. Ա. Ստոլիպինի բոլոր փորձերը ձախողվեցին: Նորընտիր կաթողիկոս Մ. Իզմիրլյանը վճռականությամբ ամենևին չզիջեց իր նախորդին: 1910թ. մայիսի 28-ին հրապարակված «Թեմակալ ժողովների մասին ժամանակավոր հրահանգը» փաստացի օրինականացրեց Մ. Խրիմյանի մայիսի 10-ի կոնդակը, որով ժողովուրդը իր ներկայացուցիչների միջոցով իրավունք էր ստացել մասնակցելու ոչ միայն կաթողիկոսական և քահանայական ընտրություններին, այլև՝ թեմական առաջնորդների, հաջորդների և հոգևոր վարչական հաստատությունների ընտրությանը: Խրիմյանի կոնդակը ժամանակին չբողոքարկվեց իշխանության կողմից և ընտրական սկզբունքը կյանք մտավ աննկատելիորեն՝ դառնալով հայկական եկեղեցական կյանքի անբաժան մասը: Եվ միայն «Թեմակալ ժողովների մասին ժամանակավոր հրահանգի» հրապարակումից հետո Պ. Ա. Ստոլիպինը ուշադրություն դարձրեց Հայ առաքելական եկեղեցու կառավարման կարգի «անօրինականության» վրա՝ պահանջելով չեղարկել այն: Հերթական անգամ հայկական եկեղեցու պաշտպանի դիրքերից հանդես եկավ Կովկասի փոխարքան՝ առաջարկելով մայիսի 28-ի կոնդակը համապատասխանեցնել կայսերական օրենսդրությանը:

2.3 Ռուսական կառավարության և Մայր Աթոռ Էջմիածնի հարաբերությունների կարգավորումը միջազգային լարված պայմանների համատեքստում (1911-1914թթ.)

Մաթևոս Իզմիրլյանի մահից հետո մամուլում ակտիվորեն սկսեցին քննարկել կաթողիկոսի հավանական թեկնածուների ցանկը: Հիմնական թեկնածուների շարքում շեշտվում էր կաթողիկոսական աթոռի տեղապահ Գևորգ Սուրենյանցը (ներկայացվում էր որպես պահպանողական գործիչ, եկեղեցական կանոնների պահպանման կողմնակից)²³³, և Կոստանդնուպոլսի նախկին պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանը: Մ. Օրմանյանը մեծ հեղինակություն էր վայելում ռուսահայերի շրջանում: Նրա թեկնածությունը պաշտպանում էր «Մշակ» թերթը և նրան մոտիկ շրջանները²³⁴: Իր հրատարակություններում «Մշակ»-ը պարբերաբար անդրադառնում էր կաթողիկոսի թեկնածուներին և նրանց թվում առանձնացնում Մ. Օրմանյանին. «Օրմանյանն այսօր ունի շատ հակառակորդներ, դա նրա արժանիքներից մեկն է, որովհետև արժանիք ունեցող մարդուն է տրված հակառակորդ ունենալը: Կղերականները, բնական է, պիտի հակառակվեն Օրմանյանի թեկնածությանը, որովհետև հասկանում են, որ նա բծախնդիր ղեկավար է լինելու: Աշխարհականները, քանի որ դրամ կա մեջտեղը, երբեք չեն ուզի խիստ վերահսկողության տակ մտնել: Ահա թե ինչու Օրմանյանի հակառակորդները հոգի են տալիս խաղաղ նավահանգիստ ժամանելու համար: Ասել է թե պայքարը Օրմանյանի անձի դեմ չէ, այլ նրա արժանիքների՝ վարչական, մտավոր ունակությունների դեմ: Ասել է թե Օրմանյանի հակառակորդները այսօր պայքարում են իրենց գլխի վրա վերահսկող, հաշիվ փնտրող, գործից հասկացող չունենալու համար»²³⁵: Դրա հետ մեկտեղ Մ. Օրմանյանը ծայրահեղ թշնամաբար էր տրամադրված Հայ հեղափոխական դաշնակցության նկատմամբ: Թերևս դա էր պատճառը, որ ՀՀԴ-ն ամեն կերպ փորձում էր խոչընդոտել՝ իր համար անցանկալի թեկնածուի առաջադրման գործընթացին: Նրան անգամ մեղադրում էին եկեղեցական գումարներ յուրացնելու և

²³³ К вопросу о выборах католикоса. – Тифлисский листок, 1911, 22 января.

²³⁴ РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 342, л. 59 об.

²³⁵ Մի նոր կարծիք Օրմանյանի մասին, Մշակ, 1911, 6 դեկտեմբերի:

նախկին սուլթան Աբդուլ-Համիդի կողմնակիցը լինելու մեջ, սակայն Մ. Օրմանյանը դժվարությամբ արդարացավ²³⁶:

Նախապատրաստվելով կաթողիկոսական ընտրություններին՝ Էջմիածնի Սինոդը փորձեց փոփոխություն մտցնել այն անցկացնելու ժամանակի մեջ: 1910թ. դեկտեմբերի 31-ին Սինոդը ընտրությունները 1911թ. սեպտեմբեր տեղափոխելու մասին միջնորդագիր ներկայացրեց Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, պատճառաբանելով, որ դեկտեմբերի ցուրտ եղանակը, և պատգամավորների ժամանման դժվարությունները կարող են բացասական հետևանքներ ունենալ: Սակայն Կովկասի փոխարքան՝ Սինոդի ներկայացրած միջնորդությանն ընթացք տալն անհնարին համարեց²³⁷: 1911թ. մարտի 12-ին ներքին գործերի նախարարությանը տեղեկացվեց, որ կաթողիկոսական նոր ընտրությունները տեղի կունենան օրենքով սահմանված կարգով:

Նախընտրական պայքարի սկիզբը պայմանավորվեց քաղաքական կրքերով: Զարգացող քաղաքական իրադարձությունների վրա իր ուշադրությունը սևեռեց Էջմիածնի Սինոդի դատախազ Փարսադան Մելիք-Օհանջանյանը: 1911թ. ապրիլի 17-ին նա օտար դավանությունների դեպարտամենտին տեղեկացրեց կաթողիկոսական ընտրությունների պայքարում առկա քաղաքական մտահոլացումների՝ այն է աշխարհիկ անձին, քահանային կամ վարդապետին կաթողիկոսի պաշտոնում տեսնելու մասին: Մայիսի 4-ին հետևեց դեպարտամենտի ղեկավարի պատասխանը՝ այդ գաղափարների անիրական լինելու մասին. «Աշխարհիկ անձի ընտրության մասին չի կարող անգամ խոսք լինել»: Եկեղեցու ղեկավար կարող էր լինել միայն արժանի բարձրաստիճան հոգևորականը, ով իր կյանքի փորձը համադրել էր քրիստոնեական ծառայության հետ և առանձնանում էր եկեղեցական ծառայողների շրջանում: «Կաթողիկոսի բարձր աստիճանը ինքնին երկար նախապատրաստում է պահանջում: Նման պաշտոնի հասնում են բազմամյա եկեղեցական ծառայությամբ: Այդ պատճառով օրենքի լուրջ այն մասին, որ պատրիարքը ընտրվում է միայն հոգևոր անձանցից, պետք է հասկացվի որպես չհիշատակված այնքան բնական պահանջ, որ այն կարիք էլ չունի հատուկ հիշատակման»²³⁸: Կաթողիկոսի աթոռին կարող էին հավակնել միայն

²³⁶ Կաթողիկոսական հարցի շուրջ - Մշակ, 1911, 27 հունվարի:

²³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 226, թ. 1:

²³⁸ Նույն տեղում, թ. 5:

եպիսկոպոսները, որոնք կարող էին լինել արքեպիսկոպոսի աստիճան կրողներ: Տեղեկանալով օտար դավանությունների դեպարտամենտի զեկույցին՝ ներքին գործերի նախարարությունը իր հերթին հայտարարեց, որ եպիսկոպոսական աստիճան չկրող անձը չի կարող հավակնել կաթողիկոսի պաշտոնին²³⁹:

1911թ. սեպտեմբերի 9-ին հատուկ հանձնարարությունների պաշտոնյա Պետրովը քաղաքական գրություն պատրաստեց «Կառավարության օրենքների և կարգադրությունների հետ հայ լուսավորչական պատրիարքների գործունեության անհամաձայնության» մասին: 1836թ. Կանոնադրության հաստատումից հետո նրանց գործունեությունը բնութագրվում էր իբրև էջմիածնի աթոռի դերի, որպես հոգևոր-քաղաքական համակարգի պահպանման ձգտում, որը պաշտպանում էր ոչ միայն եկեղեցու, այլև ազգի իրավունքը: Տեղեկանքում կաթողիկոսների գործունեությունը ներկայացվում էր որպես հայ հեղափոխականների պանթոն, որոնք անմահացել են կայսրության դեմ պայքարով՝ դուրս գալով հասարակական կարգերի փոփոխման դեմ: Այս մոտեցումը բխում էր ներքին գործերի նախարարության պահանջից, քանի որ քրտնաջան աշխատանքներ էին տարվում Հայ հեղափոխական դաշնակցության գործընթացի դեմ: Պատրաստվում էր հետադիմական միջոցառումների ընդունումը, որոնց որոշակի մասը նախատեսված էր հայկական եկեղեցու ղեկավարության համար: Այս ամենը հաստատում էր ներքին գործերի նախարարության պահպանողական դիրքորոշումը: Վերջինիս կողմից Կովկասի փոխարքային հանձնարարություն էր տրվել՝ կանխել ՀՀԴ-ի ազդեցությունը ընտրությունների ընթացքի վրա, և ապահովել ռուսահպատակ օրինական թեկնածուի հաղթանակը²⁴⁰:

Որպես «հարմար» թեկնածու՝ փոխարքայի տեսադաշտում էր գտնվում կաթողիկոսի տեղապահ (1907թվականից) Գևորգ Սուրենյանցը, ով եկեղեցական գույքի բռնագրավման դեմ ակտիվ պայքարով և իր խոհեմությամբ արժանացել էր կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի ուշադրությանը: Կառավարական վարչակազմի հետ փոխհարաբերություններում Գ. Սուրենյանցը զգուշավորություն էր ցուցաբերում, ինչն էլ առաջացրել էր հեղափոխականների դժգոհությունը, որոնք ձգտում էին իրենց ձեռքը վերցնել հայկական եկեղեցու ղեկավարումը՝ կայսրության դեմ պայքարելու համար:

²³⁹ К выбором католикока всех армян. – Закавказская Речь, 1911, 25 мая.

²⁴⁰ Тунян В. Г., Эчмиадзинский престол, նշվ. աշխ., էջ 166-169:

1911թ. հոկտեմբերի 18-ին Էջմիածնի Սինոդի դատախազը ներքին գործերի նախարարությանը խնդրեց պարզաբանել ընտրություններին՝ քննության և դատական գործընթացի մեջ գտնվող անձանց մասնակցության հնարավորությունը: Նոյեմբերի 3-ին ներքին գործերի նախարարությունից հնչեց պատասխանը, որ նմանատիպ անձանց մասնակցությունն ընտրություններին անթույլատրելի է²⁴¹: Դրանով, փաստորեն, բացառվում էր այն անձանց ներկայությունը, որոնք այս կամ այն կերպ կապված էին ՀՀԴ-ի գործերի հետ:

Ընտրությունները դեռ չէին սկսվել, սակայն ակնհայտ էր, որ այն անցնելու էր բազմաթիվ խախտումներով: Արևմտահայ թեմերի պատվիրակների զգալի մասը չէին ընտրվել բնակչության կողմից, այլ նշանակվել էին ցուցակներով՝ Էջմիածնի և Կ. Պոլսի պատրիարքների համաձայնությամբ: Կ. Պոլսի ազգային ժողովը, անհիմն կերպով, 1911թ. նոյեմբերին Մ. Օրմանյանի թեկնածությունը հանելու մասին որոշում էր կայացրել:

1911թ. դեկտեմբերի 11-ին Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում գումարված Համազգային ժողովը սկսեց իր գործունեությունը: Անցկացվող ընտրությունների կարգի մասին Կովկասի փոխարքայի ցուցումները կարդալուց հետո՝ պատգամավորները երդում տվեցին: Մ. Օրմանյանի կողմնակիցները զայրացած պահանջում են նրան ընդգրկել քառանուն ցանկի մեջ²⁴²: Արքեպիսկոպոս Սուքիասը հայտարարում է, որ ժողովի մի շարք պատգամավորներ, չցանկանալով իրենց վրա վերցնել ժողովի արդյունքների պատասխանատվությունը, հրաժարվում են դրան մասնակցելուց: Պատգամավորները ներկայացնում են հիմնավորված բողոքարկություն՝ խնդրելով այն ներառել արձանագրության մեջ և օրինական ընթացք տալ: Բողոքարկման տակ ստորագրում են 28 պատգամավորներ: Սակայն համոզվելով, որ Մ. Օրմանյանը չի ընդգրկվելու քառանուն թեկնածուների ցուցակում, 28 պատգամավորներ առաջին նիստից առաջ լքեցին ընտրական ժողովը՝ հայտարարելով օրենքի խախտումների և բռնությունների մասին, որոնք անհնարին էին

²⁴¹ Ներքին գործերի նախարարի կարգադրությունը - Հորիզոն, 1911, 19 նոյեմբերի:

²⁴² Պատգամավորների ժողովը - Հորիզոն, 1911, 13 դեկտեմբերի, տե՛ս Աշճեան Մ., Էջեր հայ եկեղեցիոյ պատմութեն, նշվ. աշխ., էջ 126-127:

դարձնում արժանի թեկնածուի ընտրությունը²⁴³։ Սակայն բողոքն այդպես էլ անուշադրության մատնվեց։

Համագումարը նախագահող Ս. Հարությունյանը բողոքարկումն անհիմն համարեց։ Կաթողիկոսական ընտրությունների առաջին նիստի ժամանակ առաջադրվեցին չորս թեկնածուներ՝ Գևորգ Սուրենյանցը, Եղիշե Դուրյանը, Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը և Ստեփանոս Հովակիմյանը։ Ընտրությունների ընթացքում ՀՀԴ-ի կողմնակիցները, որոնք կաթողիկոսական աթոռին ցանկանում էին տեսնել իրենց համար ցանկալի թեկնածու Եղիշե Դուրյանին, փորձեցին մարտավարություն կիրառել։ Վստահ լինելով, որ իրենց թեկնածուն վերջնական հաղթանակ կտանի, նրանք սկսեցին արտահայտվել Գ. Սուրենյանցի օգտին։ Հաշվարկը կառուցված էր իրական թեկնածուի քողարկման վրա, որով իբր թույլ չէին տա միավորվելու հակառակ կողմի ուժերին²⁴⁴։

1911թ. դեկտեմբերի 13-ին սկսվեց գաղտնի քվեարկությունը։ Գ. Սուրենյանցը մեկ ձայնի տարբերությամբ առավելություն ստացավ Ե. Դուրյանի նկատմամբ։ Կովկասի փոխարքային՝ Հայ առաքելական եկեղեցու և հայ ժողովրդի հանդեպ բարյացակամ վերաբերմունքի համար երախտապարտություն հայտնելուց հետո Էջմիածնի Սինոդը ընտրությունների արդյունքը, Վորոնցով-Դաշկովի ձեռքով, հանձնեց «ի բարձրագույն հաստատության»²⁴⁵։

1911թ. սեպտեմբերի 5-ին Պ. Ստոլիպինը կնքեց իր մահկանացուն։ Նրա մահից հետո ներքին գործերի նախարարության ղեկը վստահվեց Ա. Ա. Մակարովին (1911-1912թթ. դեկտեմբեր)։ Նախարարների խորհրդի նախագահի պաշտոնը զբաղեցրեց Վ. Ն. Կոկովցովը (1911-1914թթ.)։

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրությունների արդյունքը մեծ լարվածություն առաջացրեց կայսրության բարձրաստիճան պաշտոնյաների շրջանում։ Անհրաժեշտ էր լուծել գլուխկոտրուկը, թե բավական է արդյոք մեկ ձայնի առավելությունը ընտրությունների արդյունքները հաստատելու համար։ Օտար դավանությունների դեպարտամենտը ուշադիր քննեց՝ ընտրությունների ընթացքի և արդյունքի մասին

²⁴³ РГИА, ф. 821, оп. 7, д. 365, л. 75, 75 об.

²⁴⁴ Тунян В. Г., Эчмиадзинский престол, նշվ. աշխ., էջ 173։

²⁴⁵ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան։ Գևորգ Ե վշտալի Սուրենյանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1847-1930), կազմող՝ Ս. Ա. Բէիբուդեան, Եր., 2005, էջ 68։

Էջմիածնի դատախազի զեկույցը: Զեկույցում ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրվում էր ընտրությունների ընթացքը, երբ չորս թեկնածուների առաջադրման ժամանակ քսանութ պատգամավորներ, այդ թվում Էջմիածնի Սինոդի և միաբանության ներկայացուցիչները, բոլորտել էին այն՝ հայտարարելով, որ ՀՀԴ-ն և Կոստանդնուպոլսի Ազգային ժողովը ճնշել են իրենց՝ Մ. Օրմանյանին թեկնածուների ցանկից հանելու համար²⁴⁶: Այս հիմնավորմամբ ներքին գործերի նախարարությունը առաջարկում է ընտրությունների արդյունքը անօրինական համարել, մանավանդ, որ ընտրված կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանցը կասկածվում էր հայ հեղափոխական շարժումների հետ կապ ունենալու մեջ: Ներքին գործերի նախարարության նոր ղեկավար Ա. Մակարովը, որը քաղաքական իրավախախտումների մասնագետ էր, կառչելով օրենքի տառից, գիտակցորեն գնում էր նոր հնչեղ վիճաբանության:

Սակայն հերթական անգամ պետական ճկուն դիրքորոշում ցուցաբերեց Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը: 1911թ. դեկտեմբերի 30-ին Նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Կոկովցովը հեռագիր ստացավ Կովկասի փոխարքայից: Հեռագրում Վորոնցով-Դաշկովը ընտրությունները օրինական էր ճանաչում, քանի որ Էջմիածնի Սինոդի դատախազը չէր բողոքարկել այն: Ընտրությունները անօրինական համարելու դեպքում փոխարքան նշում էր հնարավոր քաղաքական բարդությունների մասին, ինչպես օրինակ արտերկրի հայերի հրաժարումը նոր ընտրություններին մասնակցելուց, Հայ լուսավորչական եկեղեցու հոգևոր կենտրոնի հնարավոր տեղափոխումը ռուսական պետական սահմաններից դուրս: Բացի այդ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը չէր հասկանում ընտրությունների արդյունքը չճանաչելու իմաստը, քանի որ այն դրական էր Ռուսաստանի համար. «Ընտրվել է ռուսահպատակ արքեպիսկոպոս Գևորգ Սուրենյանցը, ով հուսալի մարդ է և մեզ լավ հայտնի: Ընդ որում նոր ընտրությունների նշանակման դեպքում թեկնածու կարող է ընտրվել արտերկրի հայերից անձանոթ դեմք, ինչպես դա եղավ կաթողիկոսի նախորդ ընտրությունների՝ Իզմիրյանի և Խրիմյանի դեպքում»²⁴⁷: Ներքին գործերի նախարարությանը ներկայացված

²⁴⁶ РГИА, ф. 1022, оп. 1, д. 9, л. 210; Բողոքող և հեռացող պատգամավորների բողոքագիրը, տրված համազգային ընտրողական ժողովին – Մշակ, 1911, 15 դեկտեմբերի:

²⁴⁷ Тунян В. Г., Эчмиадзинский престол, նշվ. աշխ., էջ 176:

եզրակացության անհամաձայնության դեպքում Կովկասի փոխարքան առաջարկում էր հարցը ներկայացնել Նախարարների խորհրդի որոշմանը:

1912թ. հունվարի 12-ին Ա. Մակարովը կաթողիկոսական ընտրությունների կապակցությամբ իր առարկությունները ներկայացրեց արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազոնովին (1910-1916թթ.): Երկու հիմնական թեկնածուների մասին տրվեցին բացասական կարծիքներ: Նշվում էր, որ Գևորգ Սուրենյանցը 1904թ. հեռացվել էր Վրաստանի թեմի առաջնորդի պաշտոնից՝ եկեղեցական ունեցվածքի բռնագրավմանը չենթարկվելու համար, իսկ Ե. Դուրյանը ներկայացվում էր, որպես Հայ հեղափոխական դաշնակցության համակիր:

Կաթողիկոսական ընտրությունները չեղյալ համարելու հարցի կապակցությամբ Ս. Դ. Սազոնովը խորհրդակցեց Կ. Պոլսում Ռուսաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպան Նիկոլայ Չարիկովի հետ: Վերջինս, պաշտպանելով փոխարքայի տեսակետը, ընտրությունների արդյունքների մերժումը անցանկալի համարեց: Ն. Չարիկովը իր տեսակետը հիմնավորում էր նրանով, որ օգտվելով առիթից թուրքահայերը կարող են ցանկանալ կաթողիկոսական աթոռին տեսնել Մ. Օրմանյանին: Իսկ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության և Էջմիածնի աթոռի հարաբերությունների խզումը վտանգ կներկայացներ պետության համար. «Թուրք-պարսկական հարցերում ներկայիս ծայրահեղ դրության պայմաններում մեզ համար շատ կարևոր է թուրքահայերի աճող վստահությունը Ռուսաստանի հանդեպ: Այդպիսի տրամադրությունները, սակայն, ընտրությունները չեղյալ համարելու դեպքում, անկասկած կդադարեն և կփոխակերպվեն հակառուսական քարոզչության»²⁴⁸:

Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանի բերած փաստարկները լիովին ընդունվեցին Ս. Դ. Սազոնովի կողմից: Վերջինս Ա. Մակարովին տեղեկացրեց, որ համակարծիք է Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հետ: Իսկ բռնագավթման ընթացքում կառավարությանը հակադրվելը բնական գնահատվեց, ինչը պայմանավորված էր հայ հոգևորականության ծանր դրությամբ: Ընտրությունների ժամանակ տեղ գտած խախտումները ոչինչ համարվեցին Ռուսաստանի քաղաքական շահերի դիմաց: Ներքին գործերի նախարար Ա. Մակարովը ստիպված էր հաշվի նստել Կովկասի

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 177:

փոխարքայի և արտաքին գործերի նախարարի կարծիքների հետ, և կայսրի հաստատմանը ներկայացնել ընտրությունների արդյունքները: 1912թ. մարտի 13-ին Նիկոլայ II-ը հաստատեց այն:

1912թ. մարտի 27-ին Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը Գ. Սուրենյանցին տեղեկացնում է, որ կայսրը Ա. Մակարովի զեկույցի հիման վրա հաստատել է իրեն Ամենայն հայոց կաթողիկոսի պաշտոնում: Իրազեկում է նաև մայիսի երկրորդ կեսին Պետերբուրգ ներկայանալու անհրաժեշտության մասին, որին կհետևեր էջմիածնում ռուսական գահին հավատարմության երդում տալն ու եկեղեցական ծիսակարգով օծումը²⁴⁹: Սակայն ներքին գործերի նախարարի խնդրանքով այցը մայիսի վերջից տեղափոխվեց հունիս՝ կապված Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության գործի հետ:

1912թ. հունիսի 4-ին Գ. Սուրենյանցը ժամանեց Պետերբուրգ: Հունիսի 7-ին նա ներկայացավ Նիկոլայ II-ին: Դրան հետևեցին հանդիպումները ներքին գործերի նախարար Ա. Մակարովի, Նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Կոկովցովի և Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հետ: Այդ հանդիպումների ընթացքում Գ. Սուրենյանցը հայտնեց Ռուսաստանի հանդեպ իր հավատարմության և հայ ժողովրդի շրջանում հեղափոխական տրամադրությունների քննադատության մասին: Այդ կերպ կաթողիկոսը, փաստորեն, նպատակ էր դնում բարելավել հարաբերությունները կառավարող շրջանների հետ:

Սրանով, կարելի է ասել, ավարտվում է հայկական եկեղեցու և ռուսական կառավարության միջև առկա լարվածությունը և սկիզբ է դրվում հարաբերությունների կարգավորման գործընթացին: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանցի քաղաքականությունը տարբերվում էր հավասարակշռությամբ և Ռուսաստանի հանդեպ հավատարմությամբ, քանի որ չկային օբյեկտիվ պատճառներ իշխանության և էջմիածնի միջև լարվածության համար: Ռուսաստանին հավատարմության երդում տալուց հետո Գ. Սուրենյանցը վերադառնում է էջմիածին, ուր եկեղեցական ծիսակարգով օծվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1911-1930թթ.)²⁵⁰:

²⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 257, թ. 2, 2 շրջ:

²⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 257, թ. 78, Учреждения духовных дел иностранных исповеданий. – Кавказский календарь на 1913 год, Тифлис, 1912, стр. 617.

Ստանձնելով կաթողիկոսական աթոռը Գևորգ V-ը շարունակեց իր նախորդների գործը՝ փորձելով ընտրական սկզբունքը համապատասխանեցնել կայսրության օրենսդրության ընդհանուր հիմքերին: Հարցի կարգավորման համար կաթողիկոսը 1912թ. հոկտեմբերի 7-ին «Թեմակալ խորհուրդների ու ժողովների մասին» դիմում է ներկայացնում ներքին գործերի նախարար Ա. Ա. Մակարովին: Գ. Սուրենյանցը նախ ներկայացնում է, որ հանգուցյալ կաթողիկոսներ Մ. Խրիմյանը և Մ. Իզմիրլյանը հայոց եկեղեցու ոգու (որը ընդունում է ընտրական սկզբունքը և հոգևոր հոտից ընտրվածների մասնակցությունը եկեղեցական գործերի կառավարմանը), ինչպես նաև Կովկասի փոխարքայի հրատարակած՝ «Հայ լուսավորչական եկեղեցու գույքի կառավարման ժամանակավոր կանոնների» համաձայն առանձին կոնդակներով կանոնակարգել են թեմական ժողովները և թեմական խորհուրդները, որպես խորհրդակցական մարմիններ²⁵¹: Ծանոթացնելով գործի ընթացքին՝ Գևորգ V-ը նշում է, որ հանգուցյալ Պ. Ստոլիպինը կարգադրել էր փակել թեմական ժողովները և խորհուրդները, որին հետևել էր կաթողիկոս Իզմիրլյանի պատճառաբանված բացատրությունը: Սակայն Մ. Իզմիրլյանի և Պ. Ա. Ստոլիպինի մահվան պատճառով հարցի կարգավորումը փակուղի էր մտել: Դիմումի վերջում կաթողիկոսը ներկայացնում է նաև իր կարծիքը և խնդրում ընթացք տալ հարցին. «Համաձայն լինելով Մ. Իզմիրլյանի հայացքների հետ թեմական ժողովների և խորհուրդների վերաբերյալ, որոնք գործում են Տաճկահայաստանի, Պարսկաստանի և մյուս երկրների բոլոր հայ լուսավորչական թեմերում, խոնարհաբար խնդրում եմ թույլ տալ այդ խորհրդակցական մարմինների ազատ գործումը, ինչը համապատասխանում է հայ եկեղեցու ոգուն և ավանդույթներին»²⁵²:

Կաթողիկոսի դիմում խնդրանքի պատասխանը չի ուշանում: 1912թ. հոկտեմբերի 22-ին Ա. Ա. Մակարովը նամակով տեղեկացնում է Գևորգ V-ին, որ «նշված հաստատությունները, որոնք չեն համապատասխանում գործող օրենսդրությանը և մի շարք փոփոխություններ են մտցրել օտար դավանությունների կանոնադրությունով սահմանված Հայ լուսավորչական եկեղեցու լիազորություններում կարող են ճանաչում ստանալ միայն օրենսդրական կարգով»²⁵³: Միևնույն ժամանակ ներքին գործերի

²⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 286, թ. 4:

²⁵² Նույն տեղում, թ. 4 շրջ.:

²⁵³ Նույն տեղում, թ. 11, 11 շրջ.:

նախարարը հայտնում է, որ չի առարկում հայկական եկեղեցու բարձրագույն կառավարմանը վերաբերող օրենքի վերանայման անհրաժեշտությունը և խնդրել է Կովկասի փոխարքային հիմնավորված առաջարկություն ներկայացնել հայկական եկեղեցու կառավարման մարմինների վերաբերյալ՝ սահմանելով նրանց իրավասությունները և ընդհանրապես նրանց փոխադարձ իրավական հարաբերությունները²⁵⁴։ Սա նշանակում էր, որ կառավարող շրջաններն արդեն դեմ չէին Հայ առաքելական եկեղեցու կառավարման համակարգում ընտրական սկզբունքի առկայությանը։ Մնում էր միայն, որ կաթողիկոս Գ. Սուրենյանցը կառավարության հաստատմանը ներկայացնեի բարեփոխումների նախագիծը։

1913թ. փետրվարի 10-ին Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը հայտնում է Գևորգ V-ին, որ Հայ առաքելական եկեղեցում մտնում է ընտրական սկզբունքը։ Փոխարքան կարգադրում է մանրամասն ներկայացնել կաթողիկոսի առաջարկությունները (Հայ առաքելական եկեղեցու կառավարման մարմինների վերաբերյալ անհրաժեշտ բարեփոխումների մասին), որպեսզի դրանք, Կովկասի փոխարքայի խորհրդում քննելուց հետո, հնարավոր լինի ընթացք տալ օրենսդրական ճանապարհով²⁵⁵։

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ի պատասխանը, սակայն, ուշացավ կապված միջազգային բարդ իրադրության հետ։ 1912թ. հոկտեմբերի 8-ին Բալկանյան միության (Բուլղարիա, Սերբիա, Հունաստան և Չեռնոգորիա) և Օսմանյան կայսրության միջև բռնկվել էր Բալկանյան առաջին պատերազմը (1912թ. հոկտեմբերի 8 - 1913թ. մայիսի 30)։ Պատերազմում, որն ավարտվեց Լոնդոնի հաշտության պայմանագրով, Թուրքիան ջախջախիչ պարտություն կրեց։ Դաշնակիցները նվաճեցին Օսմանյան կայսրության գրեթե ամբողջ եվրոպական մասը՝ Թուրքիային թողնելով Կ. Պոլիսը և Արևելյան Թրակիայի մի մասը։ Ալբանիան հռչակեց իր անկախությունը։ Բալկանյան ժողովուրդների հաջողությունները ոգևորեցին նաև արևմտահայությանը։ Հայկական հարցի արձարժման համար նպաստավոր իրավիճակ առաջացավ, որի համար հատկապես մեծ դեր խաղաց Ռուսական կայսրության բարյացակամ

²⁵⁴ Նույն տեղում, թ. 11 շրջ.։

²⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 20, 20 շրջ.։

վերաբերմունքը: Դա էլ ավելի ամրապնդեց արևմտահայության ռուսական կողմնորոշումը:

Դեռևս 1912թ. սեպտեմբերի 4-ին և 17-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Արշարունին ուղերձներով դիմում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին, որոնցում ներկայացնելով արևմտահայության ծանր և անմխիթար կացությունը, խնդրում է դիմել ռուսական կառավարությանը «թուրքահայ հոտի անհանդուրժելի տառապանքին վերջակետ դնելու համար»²⁵⁶: Հովհաննես Արշարունու անհանգստացնող դիմումները կաթողիկոս Գևորգ V-ին դրդում են միջոցներ ձեռնարկել թուրքահայերի վիճակի բարելավման համար: 1912թ. հոկտեմբերի 2-ին կաթողիկոս Գ. Սուրենյանցը գրություն է ուղարկում Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, որում ներկայացնում է Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հայության բազմաչարչար հալածանքները և տեղի իշխանությունների անգործությունը²⁵⁷: Միևնույն ժամանակ Գևորգ V-ը փոխարքային խնդրում է հանդիպում կազմակերպել Նիկոլայ II-ի հետ՝ ցանկանալով անձամբ միապետին ներկայացնել Թուրքահայաստանում հայերի ճգնաժամային դրությունը և նրանց վիճակը բարելավելու համար 61-րդ հոդվածի իրագործման անհրաժեշտությունը: Սակայն Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը նպատակահարմար համարեց սահմանափակվել միայն միջնորդագրի հանձնումով:

Միևնույն ժամանակ Կ. Պոլսի պատրիարքի զեկուցագիրն ու հուշագիրը Նիկոլայ II-ին փոխանցելու հանձնարարությամբ, ինչպես նաև իրավիճակը համակողմանի ներկայացնելու համար՝ կաթողիկոսը Պետերբուրգ է գործուղում Էջմիածնի Սինոդի անդամ Մեսրոպ Եպիսկոպոսին²⁵⁸: Հոկտեմբերի վերջին Մեսրոպ Եպիսկոպոսը հանդիպում է արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազոնովի և Նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Ն. Կոկովցովի հետ: Հանդիպումների ժամանակ ռուսական կողմը խոստանում է Հայկական հարցը վերանայել Բալկանյան պատերազմի արդյունքները ամփոփող խորհրդաժողովում: Հարցի դրական լուծման համար

²⁵⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 110:

²⁵⁷ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության: Գևորգ Ե վշտալի, նշվ. աշխ., էջ 95-96, տե՛ս Մինասյան Մ., Հայկական հարցի սրումն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և Հայոց եկեղեցին, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», № 8. 2003, էջ 78:

²⁵⁸ Մարտիրոսյան Մ., Պողոս Նուբար փաշան հայ ազգային պատվիրակության նախագահ, «Պատմա-բանասիրական հանդես» № 3, Եր., 2008, էջ 51:

հայկական կողմին առաջարկվում է գրավել Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի համակրանքը: Այդ առաքելության իրագործման համար Ս. Դ. Սազոնովը խորհուրդ է տալիս պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա:

Նոյեմբերի 30-ին ռուսական կողմը՝ Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպան Մ. Ի. Գիրսից պահանջում է Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարի առջև բարձրացնել Թուրքահայաստանում բարեփոխումների հարցը: Ռուսական դիվանագիտության ճնշումները ստիպեցին թուրքական ղեկավարությանը անհանգստանալու այն աստիճան, որ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Ռեշիդ բեյը հայտարարեց, որ «Հայաստանի ինքնավարությունը հայերի անիրականալի երազանքն է»²⁵⁹:

Իսկապես, բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարը կենդանի արձագանք էր ստացել հայ հասարակության շրջանում: Հայաստանի ինքնավարության հարցը դարձել էր իրական: Ուստի Ամենայն հայոց կաթողիկոսը, որպես համայն հայության ներկայացուցիչ, ձեռնամուխ եղավ միջազգային մակարդակով Հայկական հարցի լուծմանը, մանավանդ որ Ռուսաստանը՝ իր շահերից ելնելով, կրկին վերադարձել էր արևելյան քրիստոնյաներին հովանավորելու իր քաղաքականությանը: Գևորգ V-ը հատուկ կոնդակով եգիպտահայ նշանավոր քաղաքական և հասարակական գործիչ Պողոս Նուբար փաշային լիազորում է Եվրոպական մեծ տերություններին ներկայացնել հայկական բարենորոգումների խնդիրը:

1912թ. դեկտեմբերի սկզբին հայոց կաթողիկոսը փոխարքային հարցում է կատարում Նիկոլայ II-ին հղված՝ արևմտահայերի դրության բարելավման մասին միջամտության արդյունքների մասին: Դեկտեմբերի 22-ին Գևորգ V-ը ստանում է փոխարքայի պատասխանը, որտեղ հայտարարվում էր, որ «կայսերական կառավարությունը հետևելով դարավոր ավանդույթներին՝ մտադիր է այսուհետ էլ բարյացակամ վերաբերվել Թուրքիայում կեղեքված հայ հասարակությանը և ջանքեր գործադրել գոյություն ունեցող չարաշահումները վերացնելու համար»: Դրա հետ մեկտեղ փոխարքան հայտարարում է Լոնդոնի խաղաղության կոնֆերանսում Հայկական հարցի բարձրացման անցանկալիության մասին, «քանի որ կասկածում էր

²⁵⁹ Автономная Армения. – Закавказская Речь. 1912, 19 декабря.

եվրոպական պետությունների միջև միակարծության վրա»²⁶⁰: Այս քայլով Ռուսաստանը փորձում էր թույլ չտալ Թուրքիային՝ օգտագործելով եվրոպական տերությունների անհամաձայնությունը խուսափելու բարենորոգումներ իրականացնելուց: Հետևաբար Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը խորհուրդ էր տալիս հայոց վեհափառին այդ բախտորոշ պահին առանձին զգուշություն, համբերություն դրսևորել և անժամանակ միջնորդությամբ չբարդացնել կայսերական կառավարության համար արևմտահայերի դրության բարելավման խնդրի իրագործումը:

1912թ. դեկտեմբերի 24-ին կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանցը հատուկ պատգամավորություն է ուղարկում Կովկասի փոխաքայի մոտ: Պատգամավորության անդամները փոխարքային են հանձնում՝ Նիկոլայ II-ին ուղղված հայոց կաթողիկոսի խնդրագիրը: Նամակում Սուրենյանցը կայսրի ուշադրությունը կրկին հրավիրում է Հայկական հարցի վրա և խնդրում գործուն միջոցներ ձեռնարկել արևմտահայության դրությունը բարելավելու համար: Կաթողիկոսը խնդրում է Վորոնցով-Դաշկովին միջնորդել կայսրի առջև «Տաճկահայոց հարցը բարեհաջող մտքով լուծելու համար»²⁶¹: Հատուկ պատվիրակության հետ հանդիպման ընթացքում փոխարքան ընդգծում է, որ «լավ է տրամադրված հայերի նկատմամբ»: Միևնույն ժամանակ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը հայտնում է, որ այս կարևոր խնդրում հայկական և ռուսական շահերը միացած են²⁶²:

1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին Նիկոլայ II-ին ուղղված կաթողիկոսի խնդրագրի պատասխանը չուշացավ: Կայսրը կաթողիկոսին խոստացավ հարցին անդրադառնալ Բալկանյան պատերազմից հետո: Իր հերթին Գ. Սուրենյանցը՝ Հայկական հարցի նկատմամբ ռուսական կառավարության բարյացակամության համար շնորհակալական նամակով 1913թ. հունվարի 16-ին դիմում է Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, որտեղ հույս է հայտնում, որ «...կայսերական կառավարության հովանավորչության շնորհիվ շուտով կավարտվեն քրդական գազանությունները և Տաճկահայաստանում կիրագործվեն անհրաժեշտ բարեփոխումները»:²⁶³:

²⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 26, թ. 8 շրջ, 9:

²⁶¹ Նույն տեղում, թ. 13, 13 շրջ.:

²⁶² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության: Գևորգ Ե վշտալի, նշվ. աշխ., էջ 117-118:

²⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 26, թ. 25 շրջ.:

Բալկանյան առաջին պատերազմի ավարտից հետո Ռուսաստանը, ինչպես և խոստացել էր, ձեռնամուխ եղավ Հայկական հարցի լուծմանը: 1913թ. հունիսի 30-ին Ենի-Քյոյում կայացավ վեց տերությունների դեսպանների առաջին խորհրդաժողովը: Ռուսաստանի դեսպան Գիրսը ներկայացրեց՝ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան աշխատակից Ա. Մանդելշտամի նախագիծը, որը հանդիպեց Եռյակ միության՝ հատկապես Գերմանիայի առարկությանը: Վերջինս ջանք չէր խնայում Թուրքիայում Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ազդեցությունը կանխելու համար: Այս պայմաններում, երբ Ենի-Քյոյի բանակցությունները գործնականում ձախողվում են, բանակցություններ են սկսվում Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև (1913թ. սեպտեմբերի 10-23-ը), որի արդյունքում մշակված բարեփոխումների ծրագիրը ներկայացվում է թուրքական կառավարությանը: Հոկտեմբերի 10-ին օսմանյան կառավարությունը պաշտոնապես տեղեկացնում է, որ պատրաստ է իրագործելու հայկական վիլայեթներում ռուս-գերմանական ծրագիրը:

1913թ. կառավարության առջև՝ Կովկասում իր ութամյա գործունեության մասին հաշվետվությամբ հանդես եկավ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը: Խոսելով Հայաստանի և հայ ազգայնականների քաղաքական տրամադրությունների մասին՝ փոխարքան ուշադրություն է դարձնում այսպես կոչված «Հայկական հարցի» վրա: «Այդ հարցը կայսրության սահմաններում մենք ինքներս ենք ստեղծել՝ հայերի հանդեպ կրոնական և ազգային անզգույշ վերաբերմունքով... Արևելահայերի շրջանում ազգային շարժումները, որոնք ուղեկցվում էին իշխանությունների դեմ ահաբեկչական գործողություններով, պայմանավորված էին հայկական եկեղեցուց նրա ունեցվածքի բռնագրավումով: Բայց այդ շարժումները միանգամից մարեցին, և կարելի է հուսալ անշրջադարձ, երբ եկեղեցուն վերադարձվեց նրա ունեցվածքը»²⁶⁴: Իր զեկույցում Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը հանգամանալից անդրադառնում է նաև տարածաշրջանում ռուսերենի և ազգային լուսավորության խնդրին: Փոխարքան շեշտում է, որ Կովկասում ընդհանրապես բացակայում է լեզվի հարցը: Բոլոր ժողովուրդների ներկայացուցիչները ձգտում են իրենց երեխաներին սովորեցնել ռուսերեն՝ միևնույն ժամանակ գնահատելով մայրենի լեզվի ուսուցումը: «Դրա վառ օրինակը հայկական եկեղեցական

²⁶⁴ Всеподданнейший отчет за 8 лет управления Кавказом, նշվ. աշխ., էջ 6-7:

դպրոցներն են, որտեղ ռուսերենի դասավանդումն ամենևին պարտադիր չէ, բայց այն դասավանդվում է, թեև դեռևս հնարավոր է ոչ բավական գրագետ»²⁶⁵։ Ամփոփելով Կովկասում իր կառավարման ութ տարիները՝ փոխարքան այն դրական է գնահատում, քանի որ տարածաշրջանում խաղաղությունն ամրապնդված էր, Ռուսաստանի իշխանությունը՝ անսասան, իսկ ռուսաց լեզուն՝ առաջատար։ Ասել է թե փոխարքան փայլուն կատարել էր իր առջև դրված խնդիրը։

1914թ. հունվարի 26-ին ի վերջո կնքվում է ռուս-թուրքական համաձայնագիր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու վերաբերյալ։ Մարտի 18-ին Կովկասի փոխարքան կաթողիկոսին է ներկայացնում համաձայնագրի բովանդակությունը²⁶⁶։ Այն նախատեսում էր Արևմտյան Հայաստանը բաժանել երկու նահանգի (Էրզրում, Տրապիզոն, Սեբաստիա և Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ)։ Նահանգապետերի թեկնածությունը առաջադրելու էին եվրոպացիները, հաստատելու էր սուլթանը։ Նահանգապետերի լիազորություններն ավելի մանրամասն պետք է մշակվեին դեսպանների առանձին խորհրդակցության ժամանակ՝ հրավրված նահանգապետերի անմիջական մասնակցությամբ²⁶⁷։

Թեև բարեփոխումների նոր նախագիծը չէր հաստատում Հայաստանի իրական ինքնուրույնությունը, այնուամենայնիվ, ռուս-թուրքական համաձայնագիրը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց հայ հասարակության շրջանում։ Ոգևորված պատմական այդ իրողությունից՝ կաթողիկոս Գևորգ V-ը 1914թ. ապրիլի 16-ին երախտագիտական նամակ է ուղղում կայսր Նիկոլայ II-ին հույս հայտնելով, որ «... Ռուսաստանի հզոր պահանջը այս անգամ Օսմանյան կառավարությանը կստիպեն իրականացնել կայսերական գերազանցության հրահանգը»²⁶⁸։

Ապրիլի 16-ին կաթողիկոսը շնորհակալական նամակ է ուղարկում նաև Ի. Ի. Վորոնցով Դաշկովին, որտեղ կարևորում է փոխարքայի դերը Հայկական հարցի լուծման գործում. «Դուք Ձեր հեղինակավոր խոսքով մեծ աջակցություն եք ցուցաբերել նաև Հայկական հարցի բարեհաջող լուծման համար, քանզի Ձեր շնորհիվ

²⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 14։

²⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 53, թ. 25։

²⁶⁷ Հայաստանի բարենորոգությունները, Արարատ, 1914, փետրվար, էջ 126, տե՛ս Սարուխանյան Ն., Ռուսաստանը և հայկական հարցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» № 2-3, Եր., 2009, էջ 9։

²⁶⁸ Ֆ. 57, ց. 5, գ. 53, թ. 26, 26 շրջ.։

վերականգնվեց հայերի նկատմամբ իրականացվող բարյացկամ քաղաքականությունը, առանց որի չէր կարելի հուսալ Ռուսաստանի հզոր միջամտությունը թուրքիայերի գործում, առանց որի անհնար կլինեի հասնել այդքան բարելի արդյունքների: Իմ և հայ ժողովրդի անունից մեծ շնորհակալություն Ձեզ...»²⁶⁹: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Գևորգ V-ը բարձր է գնահատում Կովկասի փոխարքայի ներդրումը ռուսական կառավարության և Մայր աթոռ Էջմիածնի հարաբերությունների կարգավորման գործում:

Ռուս-թուրքական համաձայնագրի կնքումից հետո կաթողիկոսը կրկին վերադառնում է եկեղեցական կյանքի կարգավորմանը: Հայ առաքելական եկեղեցու կառավարման մարմինների հարցը վերջնական լուծում չէր ստացել: Խնդրի կարգավորման համար փոխարքան դեռևս 1913թ. փետրվարի 10-ին հրահանգել էր կաթողիկոսին ներկայացնել իր առաջարկները: 1914թ. մարտի 25-ին Գ. Սուրենյանցը պատասխան նամակով հայտնում է Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, որ «Հայ առաքելական եկեղեցու կառավարման մարմինների արմատական բարենորոգության հարցը չափազանց բարդ է և նախնական բանակցություն է պահանջում Կ. Պոլսի Հայ առաքելական պատրիարքության հետ, ընդհանուր եկեղեցական ժողովի հրավեր հայոց բոլոր եկեղեցիների ներկայացուցիչներից...»: Հայոց կաթողիկոսը տեղեկացնում է փոխարքային, որ Տաճկահայաստանում անբարենպաստ պայմանների պատճառով անհնար է եկեղեցական ժողովի հրավիրումը, ուստի խնդրում է «հետաձգել հարցը ավելի բարեհաջող ժամանակի, երբ կառավարության թույլտվությամբ հնարավոր կլինի հրավիրել ընդհանուր հայոց եկեղեցական ժողով»²⁷⁰: Անդրադառնալով թեմական ժողովների և խորհուրդների հարցին կաթողիկոսը կրկին անգամ պնդում է, որ դրանք խորհրդակցական մարմիններ են, «շատ օգտակար թեմական առաջնորդների բազմաթիվ և բազմազան պարտականությունների ժամանակ և չափազանց անհրաժեշտ՝ նրանց կից եկեղեցական ունեցվածքի առավել նպատակահարմար կառավարման համար»: Վերջում Գ. Սուրենյանցը առաջարկում է «հրահանգային եղանակով թույլ տալ» թեմական խորհուրդների և ժողովների գործումը²⁷¹: Այսպիսով,

²⁶⁹ Նույն տեղում, թ. 30 շրջ.:

²⁷⁰ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 286, թ. 20 շրջ., 21:

²⁷¹ Նույն տեղում, թ. 21-22 շրջ.:

ակներև է, որ ռուսական կառավարող շրջանները դեմ չէին՝ Հայ առաքելական եկեղեցու կառավարման համակարգում ընտրական սկզբունքի առկայությանը: Ընտրական սկզբունքը այլևս իրականություն էր, իսկ հարցի իրավական կարգավորումը՝ սոսկ ժամանակի խնդիր: Թեմական ժողովներն ու խորհուրդները ժողովրդական ընտրությամբ ձևավորելու նախնական սկզբունքը վերահաստատվեց միայն Ռուսական կայսրության անկումից հետո, երբ Գևորգ Սուրենյանցը դադարեցրեց «Կանոնադրության» գործունեությունը:

1914թ. օգոստոսի 1-ին բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան պահը օգտագործեց Մերձավոր Արևելքում, Բալկաններում և Կովկասում իր կորցրած տարածքները վերադարձնելու համար: Հայկական բարենորոգումները կրկին մնացին սոսկ թղթի վրա:

Եվ այսպես, 1911-1914թթ. ընթացքում ռուսական իշխանության փոխհարաբերությունները Մայր Աթոռ Էջմիածնի հետ՝ միջազգային բարդ իրադրության պայմաններում կարծես թե կարգավորվեցին: Մ. Իզմիրլյանի մահից հետո, մեկ ձայնի առավելությամբ, կաթողիկոս ընտրվեց Գևորգ Սուրենյանցը: Այս պայմաններում ներքին գործերի նոր նախարար Ա. Ա. Մակարովն անգամ առաջարկեց չեղյալ համարել ընտրությունները, մանավանդ որ նոր ընտրված կաթողիկոս Գ. Սուրենյանցը կասկածվում էր հայ հեղափոխական շարժումների հետ կապ ունենալու մեջ: Հերթական անգամ, սակայն, միջազգային լարված դրությունը ազդեցություն ունեցավ կայսրի վերջնական որոշման վրա: Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը և արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազոնովը, ինչպես և առաջ, անհրաժեշտ գտան նախ և առաջ հասնել Ռուսաստանի հանդեպ հայ ժողովրդի համակրանքին, մանավանդ որ հենց այս ժամանակ պատրաստվում էին կրկին բեմականացնել Հայկական հարցը միջազգային քաղաքական դաշտում: Վերջնական արդյունքում ներքին գործերի նախարարությունը ստիպված էր հաստատել Գևորգ Սուրենյանցին: Ստանձնելով կաթողիկոսական աթոռը Գևորգ V-ը մեծ եռանդով շարունակեց Մ. Խրիմյանի և Մ. Իզմիրլյանի գործը՝ փորձելով ընտրական սկզբունքը ամրագրել Հայ առաքելական եկեղեցու կանոնադրությունում: Կաթողիկոսի դիմում խնդրանքները դրական արձագանք ստացան ներքին գործերի նախարար Ա. Ա. Մակարովի և Կովկասի

փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի կողմից: Վերջիններս կողմ արտահայտվեցին օրենսդրական ճանապարհով հարցի կարգավորմանը: Սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումը թույլ չտվեց ընտրական սկզբունքը համապատասխանեցնել կայսրության ընդհանուր օրենսդրության հիմքերին: Գ. Սուրենյանցը, օգտվելով միջազգային հարմար իրավիճակից, 1912թ. հոկտեմբերին ռուսական կառավարության առջև հանդես եկավ նաև Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների իրագործման նախաձեռնությամբ: Մերձավոր Արևելքում իր ազդեցության ուժեղացմամբ շահագրգռված ռուսական կառավարությունը որոշում կայացրեց աջակցել հայոց կաթողիկոսի նախաձեռնությանը: Հայկական հարցը արտաքին քաղաքականության մեջ օգտագործելու Ռուսաստանի ցանկության պայմաններում ռուսական իշխանությունը՝ հայկական եկեղեցուն վերաբերող հարցերում դարձյալ վերադարձավ իր ավանդական դիրքորոշմանը:

Ամփոփելով ռուսական կառավարության և Մայր Աթոռ Էջմիածինի փոխհարաբերությունները 1903-1914 թվականներին՝ պետք է ընդգծել այդ հարաբերությունների զարգացման երեք փուլերը, որոնք փոփոխվեցին՝ կապված կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքական իրադարձությունների հետ: Սկսած XIX դարի վերջից մինչև Ռուսական առաջի հեղափոխությունը (1905թ.) ինքնակալությունը Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ վարում էր հետադիմական քաղաքականություն, որի վառ արտահայտությունը դարձավ եկեղեցական ունեցվածքի բռնագրավումը: Սակայն տարածաշրջանում թևածած հեղափոխությունը ռուսական կառավարությանը ստիպեց բացահայտ առճակատումից անցնելու առավել զգույշ ու կշռադատված քաղաքականության կիրառմանը (1905-1911թթ.): Չնայած դրան՝ նրանց գործողությունները շարունակում էին զսպիչ բնույթ կրել: Իսկ արդեն 1911 թվականից սկսած իշխանության և Մայր Աթոռ Էջմիածնի փոխհարաբերությունները կարգավորվեցին: Դա առաջին հերթին պայմանավորված էր միջազգային լարված իրադրությամբ, երբ Ռուսաստանին անհրաժեշտ էին դաշնակիցներ, այլ ոչ թե ներքին թշնամիներ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ 1903 -1914թթ.

3.1 Շիա և սուննի մուսուլմանների հոգևոր կառավարման համակարգը Այսրկովկասում: Մուսուլմանական շարժումը XX դարի սկզբին

Իսլամական աշխարհի հետ Ռուսական կայսրության հարաբերությունները երկար պատմություն ունեն: Դրանք զուգորդվում են տնտեսական և աշխարհաքաղաքական շահերով, ինքնակալության ներքին և արտաքին քաղաքականության խնդիրներով ու պահանջներով: Դեպի հարավ և արևելք իր սահմանների ընդլայնումով՝ կայսրությունը իր կազմի մեջ ներգրավվեց մուսուլմանաբնակ զգալի տարածքներ (Կովկաս, Ղրիմ, Միջին Ասիա և այլն): Արդյունքում, XIX դարի վերջին տասնչորս միլիոնանոց մուսուլմանական համայնքը, ուղղափառություն դավանողներից հետո, կայսրությունում դարձավ քանակապես երկրորդ դավանաբանական խումբը²⁷²: Համաձայն 1897թ. բնակչության առաջին համընդհանուր մարդահամարի Ռուսական կայսրությունում ապրում էր շուրջ 13 միլիոն 889.4 հազար մուսուլման, որը կազմում էր երկրի ողջ հասարակության 11%-ը: Մուսուլմանները բավականին մեծ կշիռ ունեին Կովկասի տարածաշրջանում (Հյուսիսային Կովկասում և Այսրկովկասում): Այստեղ բնակվում էին կայսրության մուսուլմանների շուրջ 23%-ը (3 միլ. 208.9 հազար մարդ): Բաքվի նահանգի բնակչության շուրջ 82%-ը, Ելիզավետպոլի նահանգում՝ 63%-ը մուսուլմաններ էին²⁷³:

XIX դարի առաջին կեսում Այսրկովկասում ռուսական իշխանության հաստատումը և նրա կազմի մեջ զգալի քանակությամբ մուսուլմանաբնակ տարածքների ներառումը կառավարությունից պահանջում էր միջոցներ ձեռնարկել մուսուլման հպատակների և մուսուլման հոգևորականների նկատմամբ պետական վերահսկողություն

²⁷² Арапов Д. Ю., Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII-начало XX в), М., 2004, с. 143.

²⁷³ Мchedlov М. П., Религия в самосознании народа (религиозный фактор в идентификационных процессах), М., РАН, 2008, с. 199.

իրականացնելու համար: Ռուսական գաղութային վարչակազմը պետք է պայմաններ ստեղծեր մուսուլմաններին ռուսական հասարակության մեջ ներգրավելու, ազգային և կրոնական էլիտաները քաղաքական-իրավական նոր պայմաններին հարմարեցնելու և հատկապես հոգևորականության հետ կայուն հարաբերություններ հաստատելու համար:

Իսլամը որպես կրոնական համակարգ ուներ հատկանիշներ, որով տարբերվում էր այլ կրոններից: Այնտեղ իշխում էր քաղաքականության և կրոնի, իրավունքի և դոգմայի անբաժանելիությունը²⁷⁴: Իսլամը ճանաչելով որպես օրինական կրոն՝ ռուսական կառավարությունը հաշվի էր առնում նրա առանձնահատկությունները: Մուսուլման հասարակության հնազանդության գործում գնահատելով հոգևորականության դերը՝ կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ կրոնական այնպիսի կազմակերպությունների ստեղծմանը, որոնք հոգևորականությանը կծառայեցնեին ռուսական պետականության շահերին: Սակայն Այսրկովկասում մուսուլմանների նկատմամբ իրականացվող կրոնական քաղաքականության մեջ ռուսական կառավարությունը ստիպված էր հաշվի առնել մի կարևոր գործոն՝ կրոնական տարբերությունը շիա և սուննի մուսուլմանների միջև:

Արդեն XX դարի սկզբին Ռուսական կայսրության տարածքում ստեղծվել էր մուսուլմանական հոգևոր հաստատությունների բավականին ամբողջական համակարգ: Այսրկովկասի մուսուլմանների կրոնական կյանքը շարունակում էին ղեկավարել դեռևս 1872թ. ստեղծված այսրկովկասյան երկու հոգևոր-կրոնական վարչությունները, որոնք կոչված լինելով վարելու սուննիների և շիաների գործերը, միևնույն ժամանակ գտնվում էին երկրամասի կայսերական վարչակազմի ենթակայության ներքո: Վարչությունների իրավասությունը տարածվում էր Թիֆլիսի, Բաքվի, Ելիզավետապոլի (Գյանջա), Երևանի և Քութայիսի նահանգներում, նաև Կարսի, Բաթումի մարզերում, Սուխումի շրջանում: Շիայական և սուննիական վարչությունները ղեկավարում էին հոգևոր-կրոնական առաջնորդներ շեյխ-ուլ-իսլամը և

²⁷⁴ Прозоров С. М., Ислам на территории бывшей Российской империи, М., 1998, с. 4.

մութթին, որոնք նշանակվում էին կայսրի հրամանով՝ Կովկասի փոխարքայի առաջարկությամբ²⁷⁵: Նրանց նստավայրերը տեղակայված էին Թիֆլիսում:

Այսրկովկասի շիա մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդը շեյխ-ուլ-իսլամն էր, որը արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է իսլամի առաջնորդ: Նա իրականացնում էր Կովկասի գլխավոր կառավարչի, իսկ 1905 թվականից հետո Կովկասի փոխարքայի հանձնարարությունները: Շեյխ-ուլ-իսլամի պաշտոնին կարող էին հավակնել նրանք, ովքեր իրենց ապրելակերպով և իսլամի օրենքներին հավատարիմ ծառայելով հարգանք էին վայելում հասարակության շրջանում²⁷⁶: 1903 թ. դրությամբ Այսրկովկասի շեյխ-ուլ-իսլամը Մուլլա Աբդուս Սալամ Ախունդ-զադեն էր (1894-1907 թթ.)²⁷⁷:

Այսրկովկասում սունիական վարչությունը գլխավորում էր մութթին: Այդ պաշտոնը 1884 թվականից մինչև 1917 թվականը զբաղեցնում էր Հուսեյին-էֆենդի Գաիբովը²⁷⁸: Մութթիի պաշտոնին ևս կարող էին հավակնել միայն նրանք, ովքեր իրենց ապրելակերպով հատուկ հարգանք էին վայելում: Այսրկովկասի երկու վարչությունների ներսում գոյություն ուներ երեք աստիճանակարգ: Ամենաստորին կարգում քաղաքներում, գյուղերում և այլ բնակավայրերում գործող մզկիթների կրոնական սպասավորներն էին (մուլլաներ, ախունդներ, իմամներ և այլն), որոնք ղեկավարում էին կրոնական ծեսերն ու ծիսակարգերը, վարում կրոնական նախակրթարանների՝ մաքթաբների գործերը: Նրանք ընտրվում էին համայնքի կողմից: Ցածր հոգևոր կոչում ունեցողները, որոնք ցանկանում էին հետագայում հասնել հոգևոր բարձր աստիճանների, կարող էին, մեջլիսների թույլտվությամբ, կրթությունը շարունակել Այսրկովկասի հոգևոր ճեմարանում, իսկ նրանք, ովքեր ցանկանում էին ուսանել արտասահմանյան որևէ մեդրեսեում (մուսուլմանական երկրորդ աստիճանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություն)²⁷⁹, պետք է գրավոր խնդրագիր ներկայացնեին մեջլիսին: Մեջլիսը տեղի մուլլաներից հավաքած տեղեկությունները, որոնք վերաբերում էին հոգևոր կրթություն ստանալու նպատակով արտասահման

²⁷⁵ Փաշայան Ա., Իսլամն Ադրբեջանում, անցյալը և ներկան, Եր., 2014, էջ 14:

²⁷⁶ Арапов Д. Ю., Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика), М., 2001г., с.197.

²⁷⁷ Магометанское духовенство. – Кавказский календарь на 1900 год, նշվ. աշխ., էջ 451:

²⁷⁸ Магометанское духовенство. – Кавказский календарь на 1902 год, Тифлис, 1901 г., с. 464.

²⁷⁹ Арапов Д. Ю., Лаушкин А. В., История религий в России, М., 2006, с. 27.

մեկնել ցանկացողներին, ներկայացնում էր հոգևոր վարչությանը²⁸⁰: Ակնհայտ է, որ նման արհեստական խոչընդոտ ստեղծելով՝ ռուսական կառավարությունը ցանկանում էր հնարավորինս կրճատել արտասահմանում ուսանել ցանկացողների թիվը, լավ հասկանալով, որ արտերկրում ուսում ստացած և այնտեղի առաջադիմական հայացքներով զինված հոգևորականները հետագայում կարող էին պայթյունավտանգ լինել իշխանության համար: Փաստորեն, մոլլաները գտնվում էին պետության ուղղակի վերահսկողության ներքո և ենթարկվում պետության սահմանած կանոններին, որոնցում ամրագրված էին նրանց աստիճանները, արտոնություններն ու պարտականությունները²⁸¹: Հաջորդ կարգում աստվածաբան դատավոր կադիներն էին, որոնք վերահսկում էին կրոնական սպասավորների գործունեությունը, վարում շարիաթական գործերը (ամուսնություն, ապահարզան, ժառանգություն, խնամակալություն և այլն): Կադիները գրություն էին տալիս այն մասին, որ ռուսահպատակ են և հավատարիմ ռուսական իշխանությանը: Ամենաբարձր կարգում նահանգների մեջլիսներն էին (ժողովներ), որոնց անդամակցում էին բարձրաստիճան մուսուլման հոգևորականներ: Մեջլիսները վերահսկում էին թե՛ մզկիթների սպասավորներին, թե՛ կադիներին²⁸²: Մոլլաների գործունեության դեմ դժգոհությունները և կադիների որոշումների բողոքարկումները քննարկում էին մեջլիսներում, իսկ վերջիններիս եզրակացությունները, իրենց հերթին, կարող էին մերժվել հոգևոր վարչություններում:

Հստակեցված էր նաև հոգևոր պաշտոններին նշանակելու կարգը: Բարձր պաշտոններում մուսուլման հոգևորականությունը նշանակվում էր կառավարության հրամանով, իսկ մզկիթների հոգևորականները՝ նահանգների ղեկավարների հաստատումով²⁸³: Մուսուլման հոգևորականությանը շնորհված էր պետական կարգավիճակ. նրանք ազատված էին տուրքերից և ստանում էին բարձր

²⁸⁰ Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, Томь II, Гуттенберг, Тифлис, 1907, с. 171.

²⁸¹ Bolukbasi S., Azerbaijan a political history, Tavris, 2011, p. 24.

²⁸² Փաշայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 14-15:

²⁸³ Эсадзе С., նշվ. աշխ., էջ 158:

աշխատավարձ²⁸⁴։ Այս ամենի փոխարեն մուսուլման հոգևորականությունը պարզապես պետք է հավատարմության երդում տար կայսրին։

Այսրկովկասի սուննի և շիա հոգևոր վարչությունների գործունեությունը վերահսկվում էր Կովկասի փոխարքայի կողմից։ Հոգևոր վարչությունները իրենց գործունեության տարեկան հաշվետվությունները ուղարկում էին փոխարքայության գրասենյակ, որոնցում, բացի ընթացիկ հարցերից, տեղեկություններ էին պարունակվում նաև ծխերի, մզկիթների, հոգևոր անձանց քանակի, ինչպես նաև Այսրկովկասի նահանգներում բնակվող մուսուլմանների ընդհանուր թվաքանակի մասին²⁸⁵։ Իր հերթին Կովկասի փոխարքան տարածաշրջանի հոգևոր-կրոնական վարչությունների գործունեության համար անմիջապես պատասխանատու էր կայսրի առջև։ Փոխարքան կապ էր պահպանում նաև ներքին գործերի նախարարության օտար դավանությունների դեպարտամենտի հետ, որը վերահսկում էր կայսրության բոլոր ոչ ուղղափառ կրոններին։ Այսպիսով ակնհայտ է, որ այս համակարգը հնարավորություն էր տալիս ռուսական իշխանություններին լիովին վերահսկելու Այսրկովկասի մուսուլման հպատակներին, ընդհանրապես՝ իսլամական դաշտը, հոգևոր վերնախավին և հոգևորականությանը առհասարակ։ Իշխանությունները ձգտում էին չեզոքացնել նաև թուրքական և պարսկական ազդեցությունները։ Վարչությունները ֆինանսավորվում էին ռուսական իշխանությունների կողմից, ինչի արդյունքում կրոնական գործիչները դարձել էին պետական պաշտոնյաներ, որոնց գործունեությունը, ընդհանուր առմամբ, վերահսկվում էր։ Համակարգից դուրս էին մղվում այլախոհ հոգևորականները, առաջ էին քաշվում վստահելիները²⁸⁶։

Կառավարական գլխավոր հաստատությունը, որը XX դ. սկզբին կարգավորում էր Ռուսաստանում իսլամական կառույցների գործունեությունը՝ ներքին գործերի նախարարությունում օտար դավանությունների դեպարտամենտն էր (1810-1917թթ.)։ Հարցերի շրջանակը, որոնք մտնում էին նրա իրավասությունների մեջ, բավականին

²⁸⁴ Баберовски Й., Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг., «Новая имперская постсоветского пространства», «Центр Исследований Национализма и Империи», Казань, 2004, с. 315.

²⁸⁵ Ганич А. А., Духовные правления мусульман Закавказья в Российской империи (XIX-начало XX в), М., 2013 г., с. 35-37.

²⁸⁶ Փաշայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 16։

ծավալուն էին. մուսուլմանական ծխերի կազմավորում, մզկիթների շինարարություն և բացում, ուսումնական հաստատություններին, հոգևորականներին վերաբերող հարցերի կարգավորում և այլն²⁸⁷: Օտար դավանությունների դեպատամենտը ուներ երեք բաժին, որոնցից վերջինը զբաղվում էր ոչ քրիստոնեական կրոնների հարցերով: Մուսուլմանական համայնքին վերաբերող անհրաժեշտ տեղեկություններ հավաքելու համար դեպարտամենտը համագործակցում էր կայսրության այլ հաստատությունների հետ: XX դ. սկզբին այդպիսի կառույց դարձավ զինվորական նախարարությունը: Պետական երրորդ մարմինը, որը զբաղվում էր իսլամական խնդիրներով՝ արտաքին գործերի նախարարությունն էր: Այն փաստը, որ պետական երեք գերատեսչություններ զբաղվում էին իսլամական խնդիրներով վկայում է, թե որքան կարևոր էր «մուսուլմանական հարցը» կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ:

«Մուսուլմանական հարցը» իշխանություններին լուրջ անհանգստանալու առիթ տվեց հատկապես XX դ. սկզբին, ինչը կապված էր մուսուլմանների շրջանում առաջադիմական հայացքների տարածման հետ: Կայսերական Ռուսաստանի մուսուլմանական ծայրամասերում իսլամի մեջ սկսեցին նկատվել բարեփոխական միտումներ: Դա կապված էր ոչ միայն Արևմուտքի ազդեցության, այլ նաև առևտրա-արդյունաբերական կապիտալի զարգացման հետ: Ազգային երիտասարդ բուրժուազիան հետաքրքրված էր՝ իսլամը և դրա հետ մեկտեղ ողջ հոգևոր մշակույթը իր շահերին ենթարկելուն²⁸⁸: Այստեղից էլ գալիս էին իսլամը բարեփոխելու ձգտումները: Ռուսական կայսրությունում համամուսուլմանական շարժման գլխավոր առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ այն ի սկզբանե իր առջև դրել էր ոչ թե քաղաքական և տնտեսական, այլ կրոնա-մշակութային նպատակներ: Կայսրության մուսուլմանական միջավայրում, XIX-XX դարերի սահմանագծին, ազգային բաղադրիչի կազմավորման համար սկզբունքային նշանակություն ունեցավ եգիպտացի բարեփոխիչ Ջամալ ալ-Դին ալ-Աֆղանիի փիլիսոփայությունը, որը մեծ ազդեցություն ունեցավ թուրքական աշխարհի ականավոր գործիչների՝ Ի. Գասպրինսկիի, Ա. Աղանի, Յու. Ակչուրինի, Ա. Հուսեյնզադեի և այլ լուսավորիչների վրա: Այն ազգային հարցը կապում

²⁸⁷ Арапов Д. Ю., Ислам в Российской империи, նշվ. աշխ., էջ 24:

²⁸⁸ Абдуллаев М. А., Реформация ислама в конце XIX начале XX вв и основные тенденции эволюции ислама в современных условиях, Махачкала, 2010 г., с. 78.

էր իսլամական միասնության գործոնի հետ, ինչպես նաև հիմնավորում էր մուսուլմանների զարգացման անհրաժեշտությունը՝ պետական կառավարման համակարգի կատարելագործման և լուսավորչության միջոցով: Մուսուլմանական աշխարհի թուլացման հիմնական պատճառը Ջամալ ալ-Դինը տեսնում էր մուսուլման ժողովուրդների արհեստական պառակտման մեջ: Ելնելով դրանից՝ վերջինս առաջ էր քաշում «Իթթիհադի-իսլամ» (մուսուլմանների միություն) գաղափարը²⁸⁹: Ջամալ ալ-Դինի մատուցած մեծ արժանիքն այն էր, որ նա նպաստեց իսլամական աշխարհում ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը: Հետևաբար, պանիսլամիզմի գաղափարական արմատները կապում են հենց նրա անվան հետ: Պանիսլամիզմի հիմքում ընկած էր ողջ աշխարհի մուսուլմանների հոգևոր միասնության գաղափարը՝ անկախ ազգային և պետական պատկանելությունից: Չնայած դրան, 1904թ. խոսելով պանիսլամիզմի մասին Ի. Գասպրինսկին խոստովանում է, որ «մուսուլման ժողովուրդների միավորումը, որոնք Ղուրանից բացի ընդհանուր ոչինչ չունեն, կարող է լինել միայն անիրական երազանք»²⁹⁰:

Այսրկովկասյան թաթարների առաջադեմ մտավորականները ևս կիսում էին Ջամալ ալ-Դինի՝ իսլամի բարեփոխման անհրաժեշտության հայացքները: Ալ-Աֆղանիի գաղափարների ազդեցության տակ էին գտնվում Ալի Մարդան Թոփչիբաշևը, Ահմեդ բեկ Աղաևը, Ալի բեկ Հուսեյնզադեն, Իսրաֆիլ Հաջիևը, Հաջի Ասլան Աշուրովը, Բախշի բեկ Թալիշխանովը, որոնք 1904 թվականին Բաքվում ստեղծել էին պանիսլամական կազմակերպություն²⁹¹: Նրանք գտնում էին, որ Ղուրանում ամրագրված իմաստությունը մուսուլմաններին թույլ է տալիս քայլել ժամանակի հետ, նպաստել մշակույթի զարգացմանը: Ազատվելով դոգմաներից՝ նրանք կոչ էին անում հետամնացությունից անցնել ժամանակակից ձեռքբերումների: Սակայն ազատականների համեստ ձգտումները լուրջ խոչընդոտների հանդիպեցին նախ և առաջ ի դեմս այն մոլլաների, որոնք թշնամաբար էին տրամադրված նրանց գործունեության նկատմամբ: Ըստ էության, մուսուլմանության հենց այս խավն էր հանդիսանում մուսուլմանական

²⁸⁹ История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX-начало XX века), Самарканд, 2012 г., с. 213.

²⁹⁰ Сеньюткина О. Н., К вопросу об истоках российского тюркизма, «Известия Самарского научного центра Российской академии наук», т. 7, № 2, 2005, с. 303.

²⁹¹ Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 347:

միջավայրի հետամնացության գլխավոր պատճառներից մեկը: Մոլլաների՝ մշակութային այս շարժման դեմ հանդես գալը նախ և առաջ բացատրվում է կառավարությունից նրանց կախվածությամբ: Բանն այն է, որ Կովկասում մուսուլմանական հոգևոր հաստատությունների բարձրաստիճան ղեկավարները նշանակվում էին կայսրի կողմից, ընդ որում նշանակվում էին ո՛չ թե նրանք, ովքեր օգտվում էին հասարակության վստահությունից, այլ նրանք, ովքեր ընդունակ էին հնազանդ ծառայելու և կատարելու կառավարող շրջանների կամքը²⁹²: Սակայն, այնուամենայնիվ, համարձակ հրապարակախոսները՝ "Новое обозрение", "Закавказье", "Кавказ" և այլ թերթերում քննադատության էին ենթարկում հետամնացությունն ու մոլեռանդությունն իսլամում՝ պաշտպանելով գիտությունը և լուսավորությունը:

Հատկանշական է, որ ժամանակի առաջադիմական հայացքները ողջունում էր Այսրկովկասի մուֆթի Հուսեյն-էֆենդի Գաիբովը (1884-1917թթ): Մուֆթիի պաշտոնը զբաղեցնելուց առաջ նա երկար ժամանակ դասավանդել էր Թիֆլիսի մուսուլմանական ուսումնարանում: Պատահական չէ, որ Այսրկովկասի սուննիներին առաջնորդելու իր համաձայնությունը նա բացատրել է այսպես. «Ես չեմ եղել հոգևոր դեմք, երբեք ոչ մի հոգևոր պահանջ չեմ կատարել և այսուհետ էլ չեմ կատարելու: Ինձ առաջարկված պաշտոնը ես կընդունեմ, քանի որ կարծում եմ, որ այդ ճանապարհով կկարողանամ մեծ օգուտ բերել իմ ժողովրդին»²⁹³: Իր ժողովրդին օգտակար լինելը նա տեսնում էր զանգվածների մեջ եվրոպական լուսավորության, մշակույթի տարածման, կրոնական և ազգային անհանդուրժողականության վերացման մեջ:

Կայսրության կյանքում իսլամական գործոնի նշանակությունը աճեց, քանի որ Ռուսաստանի թյուրքալեզու բնակչության ճնշող մեծամասնությունը (ավելի քան 12 միլիոն մուսուլմաններ) «ազգային» և «կրոնական» հասկացությունները սկսեցի նույնակերպ ընկալել: Աշխարհայացքի նման ընկալումը հատկապես ձեռնտու էր այսրկովկասյան թաթարներին, որոնց առաջադեմ մտավորականները դեգերումների մեջ էին, թե որպես ազգ ինչպես կարելի է անվանել իրենց: Ասվածի վառ արտացոլումն

²⁹² Исхаков С. М., Первая русская революция и мусульмане Российской империи, М., 2007г., с. 74-75.

²⁹³ Ганич А. А., Закавказский муфтий Гусейн-эфенди Гаибов: личность и эпоха, «Ломоносовские чтения. Востоковедение: Тезисы докладов научной конференции», М., 2012г., с. 231.

է "Каспи" թերթի էջերում հրապարակված՝ Մուհամեդ Աղա Շախտատինսկիի հրապարակախոսությունը. «Այն հարցին, թե ինչ ազգության է և ինչ լեզվով է խոսում այսրկովկասյան մուսուլմանը այլ պատասխան չի տալիս, բացի նրանից, որ նա մուսուլման է և խոսում է մուսուլմաներեն...: Այսրկովկասյան մուսուլմաններին ցանկանալով տալ անուն, որը ելնում է ոչ թե նրանց հավատից, այլ ազգությունից՝ Կովկասում վերջին ժամանակներս սկսել են նրանց թաթարներ անվանել»: Վերջում հեղինակը ելքեր է որոնում, թե վերջապես ինչպես է հարմար անվանել Այսրկովկասում բնակվող մուսուլմաններին: Ու կարծես թե գտնում է «ամենահարմար» տարբերակը: «Ամենից հարմար կլինի այսրկովկասյան մուսուլմաններին ադրբեջանցիներ անվանելը»: Հեղինակը դա պատճառաբանում է նրանով, որ «...արևելյան գրողները նրանց անվանում են ադրբեջանական թուրքեր...»²⁹⁴:

Այսրկովկասում Ռուսաստանի շահերը բախվում էին Օսմանյան Թուրքիայի և Իրանի հետ: Այստեղ կայսերական կառավարությունը ձգտում էր ընդլայնել իր տիրույթները, ամրապնդել և կայուն դարձնել սահմանը: Կառավարող շրջանները լավ էին հասկանում, որ քանակապես արագ աճող մուսուլմանական զանգվածների նկատմամբ անհրաժեշտ է ուշադիր լինել: Կառավարությունը զգուշավորությամբ էր վերաբերվում իսլամական քարոզիչների գործունեությանը, որոնք ուղարկված էին Թուրքիայի կողմից: Սահմանների ամրապնդումով իշխանությունը փորձում էր կանխել նրանց գործունեությունը: Այսրկովկասում կրոնական քաղաքականության իրականացման համար կառավարող շրջաններում ձևավորվեցին երկու տարբեր մոտեցումներ: Առավել սթափ և հեռատես քաղաքական գործիչները հանդես եկան իսլամի հովանավորչության օգտին, իսկ նրանք, ովքեր վախենում էին մուսուլմանների կրոնական մոլեռանդությունից՝ նրանց համարելով Ռուսաստանի հնարավոր թշնամիներ, դեմ արտահայտվեցին:

XX դ. սկզբին Ռուսական կայսրության իշխող վերնախավում ականավոր դեմքերից էր ֆինանսների նախարար Ս. Յու. Վիտտեն: Իր շրջահայացությամբ հայտնի Ս. Վիտտեն ծայրահեղ վտանգավոր էր համարում «նվաճված ժողովուրդների կրոնական զգացմունքների» սրումը: Իր հիշողություններում նա գրում է. «Մեր

²⁹⁴ Как назвать закавказских мусульман. – Каспий. 1891, 1 мая.

տասնամյակների քաղաքականության ողջ սխալն այն է, որ մենք մինչ օրս չենք գիտակցել, որ Պետրոս Մեծի և Եկատիրինա Մեծի ժամանակներից չկա Ռուսաստան, այլ կա Ռուսական կայսրություն, երբ բնակչության մոտ 35% այլազգի են...ապա XIX և XX դարերում անհնարին է վարել՝ այդ պատմական կարևորագույն փաստն անտեսող քաղաքականություն՝ անտեսելով այլ ազգերի ազգային բնորոշումը, կրոնը, լեզուն...»²⁹⁵։ Ասվածից ակնհայտ է, որ ի տարբերություն կայսրության շատ բարձրաստիճանավորների, Ս. Վիտտեն ավելի ճկուն ազգային կրոնական քաղաքականություն վարելու կողմնակից էր, որը հաշվի էր առնում կայսրության ոչ ուս հպատակների կրոնական առանձնահատկությունները։ Թիֆլիսում ծնված Ս. Վիտտեն իր երիտասարդ տարիները անցկացրել էր Կովկասում՝ շփվելով տեղի թաթար մուսուլմանների հետ և հստակ պատկերացում ուներ մուսուլմանական աշխարհի ինքնատիպության մասին։ Կայսրության համար «մուսուլմանական հարցի» կարևորությունը ընդգծելու համար նա մեջբերում է. «Վերջապես չի կարելի մոռանալ, որ մուսուլմանական հարցով մեր ներքին քաղաքականությունն արտաքին քաղաքականությունից ավելի կարևոր գործոն է։ Տարեցտարի մուսուլմանական Արևելքը առավել սերտ է հաղորդակցվում Եվրոպայի ժողովուրդների մշակույթի հետ և նրանց համար սկսում է ծառայել որպես մրցակցության ասպարեզ քաղաքական ազդեցության համար»²⁹⁶։ Այլ կերպ ասած Ս. Վիտտեն փորձում էր «զգուշացնել» կառավարությանը, որ իսլամի հետևորդների հոգևոր կյանքին վերաբերող հարցերի նկատմամբ ցանկացած անզգույշ վերաբերմունքը կարող էր հանգեցնել բոլորովին հակառակ, անցանկալի արդյունքի։

XX դ. սկզբում մուսուլմանական հարցի մշակման գործում առաջավոր դերը, անշուշտ, պատկանում էր ներքին գործերի նախարարությանը։ Ներքին գործերի նախարար Դ. Ս. Սիպյագինը (1899-1902թթ.), անհանգստացած իսլամական շարժմամբ, 1900թ. դեկտեմբերի 31-ի գաղտնի գրությամբ իր մտահոգությունները կիսում է արտաքին գործերի նախարար Վ. Ն. Լամզդորֆի (1900-1906թթ.) հետ։ Դ. Սիպյագինը արտաքին գործերի նախարարության աղբյուրներից ցանկանում էր

²⁹⁵ Витте С. Ю., Воспоминания, Том III, (17 октября 1905-1911), М., с. 261, Филологическое образование на начальном этапе обучения в двуязычной образовательной среде, ИНПО, М., 2009, с. 9-10.

²⁹⁶ РГИА, ф. 821, оп. 150, д. 409, л. 12.

իմանալ, թե արդյոք այդ շարժումը չէր ոգեշնչվում Թուրքիայից կամ մուսուլմանական այլ կենտրոններից: Նրան հատկապես անհանգստացնում էր Ռուսաստանի մուսուլմանների հնարավոր կապը երիտթուրքերի հետ: Արտաքին գործերի նախարարի հանձնարարությամբ Դ. Սիպյագինի մտահոգություններին սպառնչ պատասխան տվեց Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Ի. Ա. Զինովյեվը (1897-1909թթ.), ով մուսուլմանական աշխարհին քաջ ծանոթ, հմուտ դիվանագետ էր: Պատասխանելով ներքին գործերի նախարարի հարցադրումներին՝ Ի. Ա. Զինովյեվը կասկածի տակ է դնում այն ենթադրությունը, որ Ռուսաստանում զարգացող մուսուլմանական շարժումը կարող էր ոգեշնչվել մուսուլմանական այլ կենտրոններից և ենթադրում է, որ այն պետք է դիտարկել, որպես «բոլորովին ինքնուրույն» երևույթ, որը նախ և առաջ պայմանավորված էր տեղի իրադարձություններով: Չնայած դրան՝ դեսպանը հնարավոր է համարում հարցում անել պարզելու համար, թե արդյոք գաղտնի հարաբերություններ չկան առավել առաջադեմ թուրք ազատականների և Ռուսաստանում թաթարական մամուլի ղեկավարների միջև²⁹⁷:

Այսրկովկասում մուսուլմանական շարժումը համեմատաբար թույլ էր արտահայտված: Դա բացատրվում էր այսրկովկասյան թաթարների հետամնացությամբ, անտեղյակությամբ, նրանց շրջանում քաղաքական, հասարակական ու կրոնական կյանքի պասիվությամբ: Պատահական չէ, որ Ելիզավետապոլի նահանգապետը՝ խոսելով ռուս նորաբնակիչների մասին փաստում է, որ նրանք քաղաքակրթություն տարածեցին Այսրկովկասի մուսուլմանների շրջանում: Դեռևս 1900թ. իր հաշվետվությունում նահանգապետը Դ. Սիպյագինին խորհուրդ էր տվել գյուղերը այսրկովկասյան թաթարների և գաղութաբնակների միջև տեղաբաշխել այնպես, որ վերջիններս բարբարոսներին օրինակ ցույց տան՝ կրոնական մոլեռանդությունը հանգցնելու և նրանց մեջ հայրենասիրական զգացումներ զարգացնելու համար²⁹⁸:

XX դարի սկզբին ակնհայտ դարձավ ռուսական կառավարության համակարգային ճգնաժամը: Հեղափոխական աճող տրամադրությունների պայմաններում կառավարությունն արդեն չէր կարող անտեսել բոլոր կրոններին հավասար

²⁹⁷ Арапов Д. Ю., Система государственного регулирования ислама, նշվ. աշխ., էջ 214, 215:

²⁹⁸ Баберовски Й., նշվ. աշխ., էջ 344:

իրավունքներ շնորհելու պահանջները: Ինքնակալության ճգնաժամը, որն արտացոլվեց տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական բնագավառներում, չէր կարող չանդրադառնալ երկրի գլխավոր դավանանքի՝ Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու վրա, որը ուղղափառ դավանաբանության մեջ հանդես էր գալիս որպես հատուկ գերատեսչություն: Ուստի պատահական չէր, որ XX դարի սկզբին հստակ ուրվագծվեցին առաջիկա բարեփոխումների փոխկապակցված երկու ուղղությունները՝ ուղղափառ եկեղեցու ներքին բարեփոխումները և պետության կրոնական քաղաքականության բարեփոխումները: Կառավարող շրջաններում լավ էին հասկանում կրոնական քաղաքականության մեջ ուղղումներ մտցնելու անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես կառավարությունը ընդառաջ գնաց ոչ ուղղափառ դավանանքներին՝ հրապարակելով մի շարք կայսերական Հրովարտականքներ: Սակայն, ի սկզբանե, իշխանությունները փորձում էին բավարարվել պահպանողական միջոցներով: 1902թ. կայսրի հրամանով սկսվում է Հրովարտակի մշակման գործընթացը, որը պետք է սահմաներ ներքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները, քանի որ արդեն գիտակցվում էր՝ գործող համակարգի հիմքերի պահպանման գործում նրա կարևորությունը: Հրովարտակի մշակման գործում առաջավոր դերը պատկանում էր ներքին գործերի նախարարությանը²⁹⁹:

Ինչպես վերը նշվեց 1902թ. ապրիլին ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը վստահվել էր Վ. Կ. Պլեվեին: Վերջինիս խնդիրը երկրում խիստ օրինականության հաստատումն էր³⁰⁰: Ռուսական կառավարության պահպանողական քաղաքականության ուժեղացման համար զգացվեց Վ. Կ. Պլեվեի հայացքները տարածողների պահանջարկը: Նման մարմին ընտրվեց "Русский вестник" ամսագիրը, որի խմբագիրը հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Վ. Լ. Վելիչկոն էր: Վ. Վելիչկոն ինքնակալությանը կոչ էր անում միություն կազմել այսրկովկասյան թաթարների հետ մատնանշելով նրանց՝ կայսրության ծառաներ դառնալու պատրաստակամությունը: Վ. Լ. Վելիչկոն առաջարկում էր նաև այսրկովկասյան մուսուլմաններին օգտագործել հայերի դեմ՝ հարավային ծայրամասում ստեղծելով

²⁹⁹ Потапова Н. В. Вероисповедная политика Российской империи и религиозная жизнь Дальнего Востока во второй половине XIX–начало XXвв. Южно-Сахалинск, 2009 г., с. 79.

³⁰⁰ Новый министр внутренних дел. – Тифлисский Листок. 1902, 12 апреля.

ուժերի նոր հարաբերակցություն: «Այնպիսի երևույթ, ինչպիսին հայկական հոգևորականության լկտի պայքարն էր ռուսական իշխանության դեմ՝ հին տիպի դպրոցների համար, որոնցում ռուսաց լեզուն դասավանդվում էր միայն ձևական, թաթարների շրջանում մինչ հիմա չի նկատվել»³⁰¹: Իրականում Վ. Լ. Վելիչկոն ինքն էլ չէր հասկանում, որ խաղում էր կրակի հետ, քանզի Կովկասում կային ավելի քան երկու հազար մուսուլմանական դպրոցներ, որոնք առիթի դեպքում կարող էին ընդվզել: Վ. Լ. Վելիչկոն այդպես էլ չհասկացավ, որ իր սուբյեկտիվ եզրահանգումները հակասում էին ինքնակալության շահերին: Բարեբախտաբար, 1903թ. նոյեմբերին նա հեռացվեց ամսագրի խմբագրի պաշտոնից:

Չնայած Վ. Կ. Պլեվեի և նրա պահպանողական համախոհների համառ ջանքերին՝ այնուամենայնիվ, կառավարող շրջանները ստիպված էին հաշվի նստել օրեցօր ավելացող հասարակական ճնշումների հետ: Արդյունքը եղավ 1903թ. փետրվարի 26-ին կայսերական բարձրագույն Հրովարտակի հրապարակումը. «Մենք անհողդողդ վճռականությամբ անհապաղ գոհացում տալու պետական հասունացած կարիքներին, բարվոք համարեցինք, որ հավատի գործերի հետ շփվող իշխանությունները անշեղ պահպանեն կրոնական համբերողության ավանդները, որոնք գծված են Ռուսաց պետության հիմնական օրենքների մեջ... որոնք թույլ են տալիս այլափառ և այլակրոն դավանություններին պատկանող մեր բոլոր հպատակներին ազատ կերպով դավանել իրենց հավատը և կատարել նրանց պաշտամունքը...»³⁰²: Փետրվարի 26-ի Հրովարտակը մասնակի բավարարեց նաև կայսրության մուսուլման հասարակության հոգևոր պահանջմունքները: Մասնավորապես նրանց թույլատրվեց ժամերգությունը ազատորեն անցկացնել իրենց ծիսակատարությամբ և մայրենի լեզվով, թուլացվեց գրաքննությունը: Այսուհետ կրոնական սահմանափակումների պետք է ենթարկվեին միայն աղանդավորները, որոնք վնաս էին հասցնում հասարակական կարգին կամ պետությանը:

XX դարի սկզբին կայսրությունում հստակ ընդգծվեց նաև ազգային հարցի սրումը: Ռուս-ճապոնական պատերազմը, ագրարային հարցի սրումը, բարեկեցության վատթարացումը և այլ գործոններ բերեցին հեղափոխական տրամադրությունների

³⁰¹ Русские речи. – Русский вестник. 1903, Т. 287, с. 470.

³⁰² Ռուսաց գործակալությունից – Մշակ, 1903, 28 փետրվարի:

ուժեղացմանը: Հասարակական-քաղաքական կյանքի վերականգնումը դրսևորվեց ոչ ռուս հասարակության բողոքների ուժեղացմամբ: Կառավարության հրապարակային հայտարարությունները, որոնք ձևակերպվեցին 1904թ. դեկտեմբերի 12-ի օրենսդրական հրամանագրով, նպատակ ունեին վերացնելու կայսրության հպատակների դավաբանական ճնշումները: Հրամանագիրը նաև չեղյալ էր համարում վարչական բոլոր կարգադրությունները, որոնք սահմանափակում էին այլահավատների կրոնական ազատությունները: Դավանաբանական ոլորտում նկատելի բարեփոխումները կենդանի արձագանք գտան այսրկովկասյան թաթարների առաջադեմ հասարակական-քաղաքական գործիչների շրջանում (Ա. Մ. Թոփչիբաշև, Ա. Ադաև, Ա Հուսեյնզադե և ուրիշներ):

Այսպիսով, XXդ. սկզբում Այսրկովկասի մուսուլմանների կրոնական կյանքը շարունակում էին ղեկավարել դեռևս 1872 թվականին ստեղծված այսրկովկասյան երկու հոգևոր-կրոնական կազմակերպությունները (շիայական և սուննիական), որոնք գտնվում էին տարածաշրջանի կայսերական վարչակազմի ենթակայության ներքո: Այսրկովկասի մուսուլման հասարակության կրոնական համակարգերի ստեղծման համար ռուսական կառավարությունը հաշվի էր առել մի շատ կարևոր գործոն՝ կրոնական տարբերությունը շիա և սուննի մուսուլմանների միջև: Հոգևոր-կրոնական այդ վարչությունների՝ Ռուսական կայսրության վարչական համակարգին հարմարվելու գործընթացը մի կողմից ընթանում էր կայսրության սոցիալական և քաղաքական վերակազմավորման, իսկ մյուս կողմից կրոնական բարեփոխումների գործընթացին զուգահեռ: Կայսրության սահմանների ընդլայնումը և Թուրքիայի ու Իրանի հետ հարաբերությունների սրումը իշխանություններին ստիպեց մուսուլմանների (հատկապես Կովկասի) հետ հարաբերություններում հատուկ մոտեցումներ կիրառել: Մուսուլմանների շրջանում առաջադիմական հայացքների տարածման պայմաններում կայսերական կառավարությունը ջանք չէր խնայում տեղի մուսուլմաններին Ռուսաստանի օգտին տրամադրելու և նրանց վրա օտարերկրյա ազդեցությունը կանխելու համար: Այդ հարցում իշխանությունը աջակցություն էր ակնկալում հոգևոր վերնախավից, որոնցից կազմավորել էր պաշտոնական հոգևորականություն: Մուսուլման հավատացյալների հոգին կառավարելու համար Այսրկովկասի մուֆթին և

շելխ-ուլիսլամը պետական բարձր աշխատավարձ էին ստանում: Մուսուլման հոգևորականությունը ամուր պատնեշ էր տարածաշրջանում կայսրության հիմքերի պահպանման համար:

3.2 Ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցությունն Այսրկովկասի մուսուլմանական համայնքի վրա

1905թ. Ռուսական կայսրությունն ընկավ հեղափոխական ցնցումների մեջ: Կայսրությունով մեկ բռնկվեց գործադուլային շարժումը, որում ներգրավվեցին երկրի տնտեսական հիմնական կենտրոնները: Նավթի փոխարժեքի անկումը հանգեցրեց տնտեսական ճգնաժամի, որի արդյունքում, աշխատավորների դասի մի հատվածը ներգրավվեց հեղափոխական կազմակերպությունների մեջ³⁰³: «Արյունոտ կիրակիի» ողբերգական իրադարձությունները (1905 հունվարի 9) մուսուլմանական միջավայրում ընկալվեցին որպես իշխանության կողմից ճնշված ապստամբություն: Ռուսական Առաջին հեղափոխության ընթացքում մուսուլման հոգևորականությունը սատար կանգնեց իշխանությանը՝ հակահեղափոխական քարոզչությունների միջոցով փորձելով հոտին հեռու պահել հեղափոխության թոհուրոհից:

Դեռևս հեղափոխության նախօրեին՝ 1904թ. դեկտեմբերին, մուսուլման հոգևորականությունը զեկուցագիր ներկայացրեց կայսրին, որում տրված էին իսլամի հավատարմության երաշխիքները. «Իսլամի կանոնադրությամբ մեր վրա դրված խնդիրները՝ պաշտպանելով մեզ ազատականության հակումներից, զորացրել են մեզ՝ պետական իշխանություններին և նրա օրենքներին լիովին հնազանդ լինելու սահմաններում»³⁰⁴: Հետագա իրադարձությունները իսկապես ցույց տվեցին մուսուլման հոգևորականության՝ իշխանություններին հավատարիմ լինելու հավաստիացումների ճշմարիտ լինելը: Մոլլաների ողջ քարոզչությունն ուղղված էր հեղափոխության և նրա մասնակիցների դեմ: Ցանկանալով իսլամադավան աշխատավորությանը հեռու պահել հեղափոխական ալիքից՝ մոլլաները հորդորում էին. «Մուսուլմաններ, շուրջը խռովություն է, այդ խռովությանը մասնակցելը հանցանք է իսլամի դեմ»³⁰⁵:

Իր հերթին ինքնակալությունը գնահատում էր մուսուլման հոգևորականության գործունե աջակցությունը և իսլամամետ քաղաքականություն էր վարում: Կայսրության

³⁰³ Swietochowski T., Russian Azerbaijan 1905-1920: The shaping of national identity in a muslim community, Cambridge, 2004, p. 37.

³⁰⁴ Климович Л., Ислам в царской России, Казань, 2003, с. 28.

³⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 29:

թուլացման և հեղափոխական ալիքի տարածման պայմաններում բարձրաստիճան պաշտոնյաները ելքեր էին փնտրում այսրկովկասյան ժողովուրդներին հեղափոխությունից մեկուսացնելու համար: Նրանք անգամ դիմեցին այնպիսի չարագործության, ինչպիսին այդ ժողովուրդների մեջ կրոնական և ազգային թշնամության սերմանումն էր³⁰⁶: Համոզված լինելով այսրկովկասյան թաթարների հավատարմության վրա՝ կայսրությունը օգտագործեց նրանց որպես զենք՝ հայերին հեղափոխությունից շեղելու համար: 1905թ. փետրվարին կազմակերպելով հայ-թաթարական ընդհարումները՝ կառավարությունը գործնականում իրականացրեց հակահեղափոխական ուժերի փորձնական կենտրոնացում՝ որդեգրելով «բաժանի՛ր, որ տիրես» հայտնի քաղաքականությունը: Արդյունքում, հեղափոխական ուժերի դեմ հետադիմական ուժերի պայքարը վերածվեց երկու ազգությունների միջև բախումների:

Հեղափոխության և փոթորկվող հայ-թաթարական բախումների պայմաններում Նիկոլայ II-ի առաջին տպավորիչ քայլը 1905թ. փետրվարի 18-ի կայսերական բարձրագույն Հրովարտակն էր, համաձայն որի հասարակությունը առաջին անգամ իրավունք ստացավ բարձրագույն իշխանությանը ներկայացնելու իր առաջարկությունները՝ պետական կարգի կատարելագործման և ժողովրդի վիճակի բարելավման մասին: Այլ կերպ ասած, թույլատրվեց բարձրագույն ատյանների դիմել՝ իրենց կարծիքն արտահայտող հանրագրով: Բարեփոխումը գնահատվեց որպես գովելի երևույթ, հուսադրեց տարբեր տարածքների՝ այդ թվում նաև Այսրկովկասի մուսուլմաններին³⁰⁷: "Касний" թերթի էջերում հրապարակվեց բարձրագույն Հրովարտակը, որը գնահատվեց որպես «վերջին ժամանակների ամենակարևոր փաստաթուղթ, բոլոր բարեփոխումների գլխավոր հիմքը»³⁰⁸: Փետրվարի 19-ին ներքին գործերի նախարարության կողմից շրջաբերակներ ուղարկվեցին նահանգապետներին, որոնք հրահանգում էին անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել՝ կրոնի բնագավառում վարչական ճնշումները վերացնելու համար: Կառավարության՝

³⁰⁶ Оганесян А., Очерки истории Южного Кавказа: чего больше – общности или разочарований?, «История и идентичность: Южный Кавказ и другие регионы, находящиеся в переходном периоде», Ереван, 2010 г., с. 36.

³⁰⁷ Исхаков С. М., Документы и письма из личных архивов А. М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли (1903-1934гг.), Москва, 2012 г., с. 10.

³⁰⁸ Сеидзаде Д. Б., Азербайджанские депутаты в государственной Думе России, Баку, 1991г., с. 7.

փետրվարի 22-ի և մարտի 1-ի նիստերի ժամանակ մուսուլմանության հարցերի շուրջ ընդհանուր եզրահանգումներ արելցին: Ընդունված որոշումները կայսրության մուսուլմանների համար, ընդհանուր առմամբ, բարենպաստ էին, սակայն հիմնականում վերաբերում էին Հյուսիսային Կովկասի և Այսրկովկասի մուսուլման հասարակությանը:

Կայսրության համար ճակատագրական այս օրերին, սակայն, անհրաժեշտ եղավ նախ և առաջ իրականացնել դեռևս 1903-1904թթ. խոստացված կրոնական հանդուրժողականության սահմանների «ընդլայնումը»: Դա արագացրեց Նախարարների կոմիտեում համապատասխան օրենսդրական փաստաթղթի քննարկումը, ինչը ծայրահեղ ծանր էր տանում երբեմնի ամենակարող, բայց արդեն հեղինակազրկված՝ Սրբազան Սինոդի օբեր-դատախազ Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևը: Վերջինս միշտ էլ տագնապով էր վերաբերվում իսլամական աշխարհում տեղի ունեցող գործընթացներին: Նա՝ միապետության հիմքերի ամուր պահպանման համար անընդհատ ընդգծում էր ուղղափառ քարոզչական գործունեության և մուսուլմանների շրջանում եկեղեցական դպրոցների հատուկ նշանակությունը: Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևը, որը չէր մասնակցում Նախարարների կոմիտեի աշխատանքներին, 1905թ. մարտի 2-ին կայսրին ուղղված նամակում մատնանշում է հնարավոր բացասական հետևանքները՝ մուսուլմաններին կրոնական ազատություններ շնորհելու դեպքում. «Մտածում են ազատություն շնորհել իսլամական քարոզչությանը: Դա սարսափելի բան է: Իսլամը ահռելի ուժ է, որը ոչ մի բոլոր բաց չի թողնում իր զենքը... մուսուլմանական կրոնը մոլեռանդության առումով իր նմանը չունի: Հոգևոր առումով պայքարը նրա հետ անհնար է... Մուսուլմանությունը աճում է՝ ունենալով մի շարք առաջնորդներ... և անընդհատ կապեր ասիական և աֆրիկական մուսուլմանական կենտրոնների հետ»³⁰⁹:

Ռուսական առաջին հեղափոխության ընթացքում Այսրկովկասի շիա և սուննի մուսուլմանների առաջնորդները միավորվեցին՝ իրենց հավատակիցներին կոչ անելով վերջ տալ թշնամանքին և հարթել դավանաբանական պառակտումը, որը խոչընդոտում էր շիաների և սուննիների գաղափարական և քաղաքական համագործակցությանը: Հեղափոխությունը պայքարի դուրս բերեց կայսրության բոլոր ժողովուրդներն՝ այդ թվում այսրկովկասյան թաթարներին: Օգտվելով փետրվարի 18-ի հրամանով իրենց

³⁰⁹ Арапов Д. Ю., Система государственного регулирования ислама, նշվ. աշխ., էջ 254, 255:

շնորհված իրավունքից՝ 1905թ. մարտի 15-ին Բաքվում Գ. Զ. Թագիեվի տանը տեղի ունեցավ մտավորականության խորհրդակցություն, որի ժամանակ քննարկվեց կառավարությանը հանրագիր ներկայացնելու հարցը³¹⁰: Այսրկովկասյան թաթարների համար այս հանրագիրը կարևոր և արժեքավոր էր այնքանով, որ այն համարվում է՝ կայսերական կառավարությանը ներկայացրած նրանց ծրագրային առաջին փաստաթուղթը: Հանրագիրը կազմել էր Ա. Մ. Թոփչիբաշևը: Հանրագրում նախ և առաջ շարադրված էին հասարակական, տնտեսական և կրոնական կյանքում մուսուլմանների սահմանափակ իրավունքները: Նշվում էր, որ ռազմական և քաղաքացիական բոլոր հաստատություններում բարձր պաշտոնները նրանց համար անհասանելի էին: Ինչպես միջնակարգ, այնպես էլ բարձրագույն կրթությամբ մուսուլմանների համար սահմանափակ էր նաև մասնագիտության ընտրությունը: Նրանք հեռացված էին մանկավարժական գործունեությունից: Այսրկովկասյան թաթարները իրենց համարում էին կայսրության ամենափրավազուրկ տարրերը, որոնց հետ հաշվի չէին նստում և նայում էին միայն դավանաբանական տեսանկյունից. «Պետք է ասել, որ եթե Ռուսաստանում կա առավել ստրկացված և կեղեքված որևէ ժողովուրդ, ապա դա ադրբեջանական թուրքերն են... Մենք ճնշվել ենք, որովհետև դավանել ենք ոչ քրիստոնեական կրոն, մենք եղել ենք թաթարներ, բարբարոսներ, վայրենիներ և պատկանել ենք ցածր ռասայի: Կառավարության նման վերաբերմունքի շնորհիվ մենք ատելություն ենք զգացել ողջ ռուսականի հանդեպ»³¹¹: Հանրագրում նշվում էր, որ մուֆթին և շեյխ-ուլ-իսլամը նշանակվում էին որպես կառավարական պաշտոնյաներ, իսկ մնացած հոգևորականությունը՝ մոլլաները և կադիները նշանակվում էին տեղի իշխանությունների կողմից՝ անբարեկիրթ և հաճախ անբարոյական անձանցից: Այս թվարկումներին հաջորդում էին կառավարությանը ներկայացված պահանջները. հավասարեցնել քաղաքական, քաղաքացիական և կրոնական իրավունքները, ամուսնական, ընտանեկան և ժառանգական հարցերով վեճերը լուծել շարիաթի կանոններով: Կրոնական բոլոր ծիսակատարություններն անցկացնել անկաշկանդ և սահմանել մուսուլման հոգևորականության բոլոր

³¹⁰ Сеньюткина О. Н., Гусева Ю. Н., “Кампания петиций” 1905 года как отражение общественного мусульман России в начале XX века, «Известия Самарского научного центра РАН», 2005, т. 7, № 2, с. 312.

³¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 67, թ. 11:

պաշտոնական անձանց ընտրություն՝ սկսած ծխական մոլլաներից մինչև շեյխ-ուլ-իսլամ և մուֆթի: Առաջարկվում էր նաև կոմկասյան մուսուլմաններին վերաբերող բոլոր օրենքներն ու կառավարական կարգադրությունները քննարկել և լուծել Թիֆլիսում:

Խորհրդակցության մասնակիցները նպատակահարմար գտան Հանրագիրը կառավարությանը հանձնելու համար Պետերբուրգ ուղարկել պատվիրակություն, որի կազմում ընդգրկվեցին Ա. Մ. Թոփչիբաշևը, Ա. Աղաօղլին, Ա. Հուսեյնզադեն: Նրանք պետք է կառավարության ուշադրությունը հրավիրեին հանրագրում շարադրված պահանջներին: Ապրիլի 2-ին պատվիրակները հանդիպեցին ներքին գործերի նախարար Ա. Գ. Բուլիգինի հետ, նրան փոխանցեցին իրենց պահանջները և հուսադրող պատասխաններ ստացան: Ապրիլին հանրագիրը հասավ Նախարարների կոմիտե: 1905թ. մարտին այսրկոմկասյան թաթարների պատվիրակության անդամները Զ. Շաֆիգուլինի գլխավորությամբ Պետերբուրգում հանդիպեցին Օրենքորդի մուֆթի Մ. Սուլթանովի հետ: Բանակցությունների նպատակը կայսրության ղեկավարի մոտ մուսուլմանների կրոնական համակարգի վերակազմավորման խնդրին լուծում տալն էր³¹²: Սակայն բանակցություններն ավարտվեցին հնչեղ վիճաբանությամբ: Հակամարտության հիմքում ընկած էր Մ. Սուլթանովի կողմից պատվիրակության խնդրանքի մերժումը. միջնորդել կայսրի հետ մուսուլման ականավոր ներկայացուցիչների հանդիպման համար: Ի պատասխան խնդրանքի կրկնման մուֆթի Մ. Սուլթանովը բավական կոպիտ տոնով ընդհատում է խոսակցությունը և դուրս հրավիրում պատվիրակությանը՝ իր ողջ կազմով: Բանն այն էր, որ ծանոթանալով հանրագրի բովանդակությանը՝ Մ. Սուլթանովը, որպես «պետական պաշտոնյա», չէր կարող համաձայնվել նրա հիմնական պահանջների՝ մասնավորապես մուսուլմանական դավանանքի ղեկավարին հավատացյալների պարբերաբար ընտրելու իրավունքի հետ:

1905թ. ապրիլի 8-ին իսլամ դավանող տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչների պետերբուրգյան ժողովը որոշեց Նիժնի Նովգորոդում հրավիրել կայսրության մուսուլմանների համընդհանուր համագումար: Ինչպես երևում է, հեղափոխությունը արձակել էր կայսրության ողջ հասարակության ձեռքերը:

³¹² Сенюткина О. Н., Гусева Ю. Н., “Кампания петиций” 1905 года, նշվ. աշխ., էջ 312:

Հեղափոխության ալիքի տարածումը ինքնակալությանը թույլ չտվեց ձգձգելու կրոնական ազատությունների ընդլայնման մասին որոշումը: Սակայն 1905թ. ապրիլի 17-ին հրապարակված «Հանդուրժողականության հիմքերի ամրապնդման մասին» բարձրագույն հրամանը շրջանցում էր հանրագրի բոլոր խնդրանքներն ու պահանջները և պարունակում էր միայն հավաստիացումներ, որ բոլոր մուսուլմանները «այսուհետ չպետք է ոչ մի բանի մասին մտածեն, միայն թե իրենց հոգևոր և նյութական ուժերի զարգացման մասին»³¹³: Այնուամենայնիվ, հրամանագրով ռուսական կառավարությունը գնաց մի շարք զիջումների: Կայսրը հատուկ ոչ գերատեսչական խորհրդակցությանը հանձնարարեց մուսուլմանների համար մշակել մի քանի օրինագծեր, որոնք մասնավորապես պետք է վերաբերեին մուսուլմանական ծխական և բարձրաստիճան հոգևորականության ընտրությանն ու նշանակմանը, մուսուլմանական հոգևոր դպրոցների բացման կարգին և այլն: Այս խորհրդակցության նախագահ նշանակվեց հավատարիմ պահպանողական գործիչ Ա. Պ. Իգնատևը: Հետևաբար զարմանալի չէ, որ խորհրդակցությունը որևէ էական որոշում չընդունեց: Ապրիլի 17-ի հրամանը բազմաթիվ մուսուլմանների, որոնք բռնի կրոնափոխ էին եղել, թույլատրեց վերադառնալ իսլամի շարքերը: Այլադավան բոլոր ուսումնական հաստատություններում թույլատրվեց աստծո օրենքի ուսուցումը անցկացնել սովորողների մայրենի լեզվով³¹⁴: Կայսրության մուսուլմանները մեծ հույսեր կապեցին ապրիլի 17-ի Հրովարտակի հետ:

Հեղափոխության պայմաններում Այսրկովկասի իսլամադավան հասարակության ժխտողական տրամադրությունները ի հայտ եկան ապրիլի 30-ին, երբ նավթային հանքավայրերում բոլոր մուսուլման աշխատավորները դադարեցրեցին աշխատանքը: Չնայած նրան, որ նույն աշխատանքի համար նրանք ավելի քիչ էին վարձատրվում քան ուրիշները, մուսուլմանները ներկայացրեցին հետևյալ պահանջները՝ հանքավայրերին մոտ մզկիթների կառուցում՝ ազգային տուն գրադարանով, մայրենի լեզվի դասավանդմամբ մի քանի ուսումնարանների բացում և այլն: Փաստորեն աշխատավորները նախ և առաջ հոգևոր բարոյական կարիքների բավարարում էին պահանջում: Մայիսի 14-ին կրոնական գործիչների խումբը՝ կադի Ջաֆար-զադեի

³¹³ Сеидзаде Д. Б., նշվ. աշխ., էջ 10:

³¹⁴ Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 72:

գլխավորությամբ հանդիպեցին գործադուլավորների հետ: Հաջորդ օրն աշխատավորները վերադարձան իրենց գործին, սակայն նրանց պահանջները այդպես էլ չկատարվեցին³¹⁵:

1905թ. մայիսի 1-ին Նախարարների կոմիտեին հանրագիր ներկայացրեցին նաև Ելիզավետապոլ նահանգի մուսուլմանները: Ներկայացնելով Այսրկովկասի մուսուլմանների անմխիթար ու անիրավ վիճակը՝ նրանք խնդրում էին թույլատրել կրոնի ազատ դավանումն ու կրոնական ծիսակատարությունների ազատ անցկացումը: Դավանանքի ազատության իրավունքից զատ այսրկովկասյան թաթարները հանդես եկան նաև մի շարք առաջարկություններով: Մասնավորապես նրանք պահանջում էին վերադարձնել մզկիթներին պատկանող ունեցվածքը, որին տնօրինելու իրավունքը պետք է շնորհվեր մուսուլման հասարակությանը: Դրա անհրաժեշտությունը հիմնավորում էին նրանով, որ այդ ունեցվածքից ստացված եկամուտները կօգտագործվեր նոր մզկիթների կառուցման, հների վերանորոգման համար: Այսրկովկասյան թաթարները պահանջում էին նաև չեղյալ հայտարարել մուսուլմանների քաղաքացիական և կրոնական իրավունքները սահմանափակող բոլոր օրենքները, տարրական դպրոցները դարձնել պարտադիր և անվճար, արտասահմանում (Թուրքիա, Պարսկաստան) կրթություն ստանալու իրավունք շնորհել, թույլատրել մայրենի լեզվով թերթերի, ամսագրերի հրատարակումը: Հանրագիրը պարունակում էր մի շարք ժողովրդավարական պահանջներ՝ խոսքի, խղճի, մամուլի, միությունների և ժողովների, հավատքի ազատություն, մայրենի լեզվով պարտադիր և անվճար տարրական կրթության ապահովում³¹⁶ և այլն: Ակնհայտ է, որ 1905թ. փետրվարի 18-ի կայսերական Հրովարտակը մեծ խանդավառություն էր առաջացրել այսրկովկասյան թաթարների շրջանում: Վերջիններս ոգևորված կայսերական «շնորհից» բարձրացնում էին այնպիսի հարցեր, որոնց իրագործումը իրատեսական չէր: Պարզապես հեղափոխության պայմաններում ռուսական ինքնակալությունը ստիպված էր հանդուրժողական դիրք ընդունել:

Ինչպես վերը նշվեց, սոցիալական ճգնաժամը, միջէթնիկական արյունոտ հակամարտությունը կառավարությանը ստիպեցին 1905թ. վերականգնել Կովկասի

³¹⁵ Исхаков С. М., Первая русская революция и мусульмане, նշվ. աշխ., էջ 137:

³¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 67, թ. 1-4:

փոխարքայությունը, որը վերացվել էր դեռևս 1882թ.: Կայսր Նիկոլայ II-ի ընտրությունը կանգնեց խորաթափանց քաղաքական գործիչ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի վրա: Վերջինս Թիֆլիս ժամանեց մայիսի 5-ին, փաստորեն այն ժամանակ, երբ երկրամասը գտնվում էր հեղափոխության թոհուբոհի մեջ: Նրա ժամանումից մի քանի օր անց հայ-թաթարական բախումներ եղան Նախիջևանում և Երևանում: Դա ստիպեց Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին Երևանի նահանգում ռազմական դրություն հայտարարել³¹⁷: Փորձառու քաղաքական գործիչը երկրամասը խաղաղեցնելու համար կողմ էր բարեփոխումներին և գտնում էր, որ ուժային մեթոդները պետք է կիրառել այնտեղ, ուր իսկապես դրանք անհրաժեշտ են: Այդ օրերին երկրամասը ղեկավարելու համար շարունակում էր խնդրահարույց լինել դավանաբանական քաղաքականությունը, քանի որ ինքնակալությունը ձգտում էր կայսրության սահմաններում պահպանել պետական լիարժեք վերահսկողությունը բոլոր կրոնների նկատմամբ: Ուստի Կովկասի փոխարքան ամբողջովին պահպանեց Այսրկովկասում շիա և սուննի մուսուլմանների կառավարման հոգևոր-կրոնական վարչությունները: 1905թ. հունիսի 10-ին Թիֆլիսում նա ընդունեց Ելիզավետապոլի, Բաքվի նահանգների և Բաթումի շրջանի մուսուլման հասարակության ներկայացուցիչներին (Ա. Մ. Թոփչիբաշև, Մ. Աբաշիձե, Ա. Սելիմխանով և ուրիշներ): Հանրագրում շարդրված նրանց ցանկությունները արդարացի համարելով՝ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը խոստացավ հատուկ ուշադրություն դարձնել մայրենի լեզվով դպրոցների բացմանը, կանանց ուսումնական և մուսուլմանական հոգևոր ուսումնական հաստատությունների ստեղծմանը: Խոստանալով աջակցել մայրենի լեզվով թերթերի և ամսագրերի, գրքերի հրատարակմանը՝ փոխարքան հնարավոր համարեց գրաքննության թուլացումը³¹⁸:

Այսրկովկասյան թաթարների առաջադեմ մտավորականները որոշեցին օգտվել նաև սենատոր Ա. Մ. Կուզմինսկիի թիֆլիսյան այցից, որը երկրամաս էր եկել միջէթնիկական բախումների համար: Վերջինիս մոտ ներկայացուցչական պատգամավորություն ուղարկվեց, որը սենատորին փոխանցեց՝ կայսրության մյուս ժողովուրդների նման մուսուլմաններին ևս քաղաքական, քաղաքացիական, կրոնական

³¹⁷ Исмаил-Заде Д. И., Граф И. И. Воронцов-Дашков. Наместник Кавказский, М., 2005 г., с.125.

³¹⁸ Сеидзаде Д. Б., նշվ. աշխ., էջ 22-29:

իրավունքներ շնորհելու իրենց ցանկության մասին: Ա. Մ. Կուզմինսկին պատվիրակներին հայտնեց, որ համաձայն է մուսուլմանների այդ պահանջի հետ³¹⁹:

1905թ. ապրիլից մինչև օգոստոս մուսուլման ազգայնականները կարողացան քաղաքական ակտիվ նախապատրաստական գործունեություն իրականացնել: Տարբեր հասցեներով նամակներ և հեռագրեր ուղարկվեցին առավել հայտնի և հեղինակավոր մուսուլմաններին՝ հրավիրելով նրանց մասնակցելու Ռուսական կայսրության բոլոր մուսուլմանների առաջին համագումարին: 1905թ. ապրիլի 17-ի կայսերական հրամանագիրը մուսուլմանների կողմից ընկալվել էր որպես իշխանությունների բացահայտ զիջում, ինչը խրախուսեց նրանց և ստիպեց նոր միջոցներ և ձևեր փնտրել՝ կառավարության վրա ազդելու համար: Այդ գործընթացում մեծ դեր խաղաց մամուլը: Ա. Մ. Թոփչիբաշևը՝ նախնական գրաքննության պայմաններում, իշխանություններից թույլտվություն ստացավ «Հայիթ» (Կյանք) թերթի հրատարակման համար, որի պատասխանատու խմբագիրներ դարձան Ալի Բեյ Հուսեյնզադեն և Ա. Աղաևը³²⁰: Վերջինս համոզված էր, որ ռուսական մուսուլմանները ոչ միայն մեկ կրոնական համայնք են կազմում, այլև մեկ էթնիկ մարմին են, քանի որ բոլոր մուսուլմանները, չնչին բացառությամբ, «պատկանում են մեծ թյուրք-թաթարական ռասային՝ միևնույն ժամանակ հանդիսանալով պետություն պետության մեջ»³²¹:

Համառուսական մուսուլմանական համագումարներն անցկացվեցին 1905 թվականից մինչև 1918թթ.: Դրանք կոչված էին լուծելու կայսրության մուսուլմանների ազգային, սոցիալ-քաղաքական և կրոնական խնդիրները: Համագումարները հրավիրվում էին մուսուլման հասարակական-քաղաքական գործիչների նախաձեռնությամբ, որի աշխատանքներին մասնակցում էին՝ Ռուսաստանի իսլամ դավանող բոլոր ժողովուրդների ներկայացուցիչները: Մուսուլմանների առաջին Համառուսական համագումարը կայացավ 1905թ. օգոստոսի 15-ին Նիժնի Նովգորոդում: Համագումարի հրավիրման համար նախապատրաստական մեծ աշխատանք կատարեցին թյուրք-թաթարական աշխարհում հայտնի այնպիսի ականավոր գործիչներ, ինչպիսիք էին Ա. Թոփչիբաշևը, Ի. Գասպրինսկին, Յու.

³¹⁹ РГИА, ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 332.

³²⁰ РГИА, ф. 776, оп. 15, д. 104, л. 1.

³²¹ Необходимые пояснения к петициям мусульман. – Каспий. 1905, 30 марта.

Ակչուրինը, Ռ. Իբրահիմովը: Դեռևս օգոստոսի 8-ին և 13-ին նրանք դիմել էին Նիժնի Նովգորոդի նահանգապետին՝ համագումարի անցկացման համար թույլտվություն ստանալու համար: Սակայն օգոստոսի 14-ին նահանգապետը պաշտոնապես մերժեց այդ խնդրանքը՝ պաճառաբանելով Ճապոնիայի հետ պատերազմը, և այն, որ քաղաքը գտնվում էր ռազմական դրության մեջ, և նմանատիպ ժողովները չէին կարող թույլատրվել իշխանության կողմից: Չնայած դրան, օգոստոսի 15-ին մուսուլմանները հավաքվեցին: Բաքվի պատվիրակության կազմում էին՝ Ա. Մ. Թոփչիբաշևը, Ա. Աղաևը, Ն. Վեզիրովը, Ս. Թագիզադեն, Շ. Ասադուլաևը³²²: Համագումարը բացվեց այսրկովկասյան իմամ Շաքիր Սադիկ Ռախմանգուլու կողմից՝ Ղուրանի ընթերցմամբ: Մասնակցեցին մոտ 120 պատվիրակներ: Համագումարի նախագահ ընտրվեց Ի. Գասպրինսկին, տեղակալ՝ Ա. Մ. Թոփչիբաշևը (առաջին խոսքի իրավունքը Ի. Գասպրինսկին տվեց Ա. Մ. Թոփչիբաշևին): Համագումարում քննարկվեցին քաղաքական, կրոնական և աշխարհիկ հարցեր, որոնք վերաբերում էին մուսուլմաններին: Վերջիններս վճռականություն հայտնեցին հասնելու՝ քրիստոնյա հասարակության հետ իրենց իրավունքների հավասարեցմանը, հնչեցին բոլոր մուսուլմանների միավորման կոչեր: Համագումարում ակտիվ գործունեություն ծավալեց Ա. Մ. Թոփչիբաշևը: Նա կարևորեց տեղերում մուսուլմանների ակտիվությունը, և մարդկանց համար դյուրըմբռնելի մարզային թերթի հրատարակումը³²³: Բուռն քննարկումների արդյունքում մասնակիցները ընդունեցին որոշում, որի հիմքում ընկած էր Ա. Մ. Թոփչիբաշևի կազմած ծրագիրը: Որոշման մեջ ընդգծվում էր, որ «Ռուսաստանի մուսուլմանները բոլոր հարցերում՝ կրոնական, քաղաքական, մշակութային պետք է համերաշխ լինեն: Նաև նշվում էր, որ գոյություն ունեցող ճնշումների և անարդարության դեմ մուսուլմանների պայքարը կիրականացվեն օրինական միջոցներով»³²⁴: Համագումարը որոշեց ստեղծել Ռուսաստանի «Մուսուլմանների միությունը» («Իթթիֆակ ալ-մուսլիմին»), որը առաջ էր քաշում կայսրության բոլոր մուսուլմաններին մի շարժման մեջ միավորելու, իրենց կրթությունն

³²² Мухетдинов Д. В., Форумы российских мусульман на пороге нового тысячелетия, Нижний Новгород, 2006г., с. 17.

³²³ Mostashari F., On the religions frontier: Tsarist Russia and islam in the Caucasus, Tauris, 2006, p. 138.

³²⁴ РГИА, ф. 821, оп. 133, д. 461, л. 61 об.

ու մշակույթը զարգացնելու, համահավասար իրավունքներ շնորհելու գաղափարներ³²⁵: «Իթթիֆակը» գոյատևեց երկու տարի (1907թ.): Մուսուլմանական առաջին համագումարից պատվիրակները հեռացան՝ ապագայի հանդեպ մեծ հույսով ու հավատով:

Օգտվելով կայսրությունում մոլեգնող հեղափոխությունից և ոգևորված ինքնակալության իսլամամետ քաղաքականությամբ, Այսրկովկասի մուսուլմանները տարածաշրջանի ղեկավարության նախաձեռնությամբ 1905թ. հոկտեմբերի 4-ին հրավիրում են հատուկ խորհրդակցություն՝ քննարկելու Այսրկովկասի մուսուլման հասարակության կրոնական պահանջմունքները բավարարելու խնդիրը: Խորհրդակցության մասնակիցները «Շյարքի Ռուս» լրագրի խմբագիր Մահմեդ աղա Շախտախտինսկու ղեկավարությամբ կազմում են հանրագիր՝ ուղղված Կովկասի փոխարքային, ուր պահանջում են «խղճի ազատության» կարգախոսով հնարավորություն տալ բոլոր քաղաքացիներին ցանկացած դեպքում քրիստոնեությունից անցնել իսլամի, գտնելով, որ հակառակ դեպքում Ռուսական կայսրության տարածքում ունեցվում են մուսուլմանների իրավունքները. «Ներկայումս ողջ քրիստոնեական Եվրոպայում քրիստոնեությունից մուսուլմանության անցումը լիովին ազատ է: Մյուս կողմից մուսուլմանական Թուրքիայում ազատ է իսլամից քրիստոնեության անցումը: Վերջապես մենք՝ մուսուլմաններս, քրիստոնեաների հետ կրոնական իրավահավասարության իրավունք ունենք»³²⁶: Հանրագրում աշխարհի մուսուլմանների թիվը ներկայացվում էր 300 միլիոն մարդ և ընդգծվում, որ Ռուսաստանը պետք է հաշվի առնի այդ փաստը որպես քաղաքական աքսիոմա. «Արևելքում գերիշխանության համար Ռուսաստանը ուժեղ մրցակիցներ ունի Ասիայի, Եվրոպայի և Ամերիկայի ժողովուրդների մեջ: Բոլոր այդ մրցակից երկրներում իսլամը տիրապետող կրոնների՝ քրիստոնեության և բուդդայականության հետ լիովին իրավահավասար է: Մինչև Ռուսաստանը իսլամին չշնորհի նման անսահմանափակ ազատություն, Ռուսաստանից դուրս մուսուլմանների համակրանքը,

³²⁵ Ланда Р. Г., Ислам в истории России, М., 1995г., с. 147, Абасов А., Ислам в современном Азербайджане: Образы и реалии. Сборник «Азербайджан и Россия: общества и государства», М., 2001, с. 283.

³²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 220, թ. 157:

համապատասխան կերպով, կլինի նրա մրցակիցների կողմը»³²⁷: Սրանով այսրկովկասյան թաթարները, փաստորեն, իշխանություններին փորձում էին «զգուշացնել» հնարավոր անցանկալի հետևանքների մասին:

Կայսրությունում իրավիճակը գնալով պայթյունավտանգ էր դառնում: Ինքնակալությունը կանգնել էր երկընտրանքի առջև՝ դիկտատուրա կամ սահմանադրություն: Ի վերջո Նիկոլայ II-ը ստիպված էր հաշտվել սահմանադրական փոփոխությունների անհրաժեշտության գաղափարի հետ: Կայսրը հրապարակեց հոկտեմբերի 17-ի Հրովարտակը (այդ օրը սկսվել էր մուսուլմանների համար սուրբ Ռամադան ամիսը), որը ցնծությամբ ընդունվեց մուսուլման հասարակության կողմից ոչ միայն հռչակված քաղաքական և քաղաքացիական ազատությունների համար, այլև այն պատճառով, որ Պետական դումայի հրավիրումը մուսուլմանների տեսանկյունից լիովին համապատասխանում էր Ղուրանին: Հոկտեմբերի 27-ին Ելիզավետապոլի մզկիթում հավաքվածների մոտ մոլլան հայտարարեց. «Ազատությունը լավ բան է, և համաձայն Ղուրանի բոլորը պետք է ազատ լինեն»³²⁸: Մուսուլման մտավորականությունը՝ զանգվածներին բացատրելով Հրովարտակի նշանակությունը, խոսում էր համընդհանուր հավասարության, ժողովրդավարության մասին և հատկապես ընդգծում իսլամի արդիականությունը: Ահմեդ Աղանը 1905թ. նոյեմբերի 18-ին Բաքվում ելույթ ունենալով տեղի մուսուլմանների քաղաքական առաջին հանրահավաքում մեջբերումներ է կատարում Ղուրանից՝ ապացուցելու համար «ընդհանրապես ազատության, մասնավորապես կրոնի ազատության» անհրաժեշտությունը: Նոյեմբերի 27-ին երկրորդ հանրահավաքի ժամանակ նա հայտարարում է, որ Հրովարտակով հռչակված ազատությունը համահունչ է Ղուրանի հետ և յուրաքանչյուր մուսուլման պետք է պահանջի դրանց գործնական կիրառումը³²⁹:

Ռուսական կայսրության քաղաքականապես ակտիվ մուսուլմանները սպասում էին հերթական համագումարին, որը կոչված էր որոշելու իրենց ընդհանուր դիրքորոշումը հեղափոխության պայմաններում: 1906թ. հունվարի 13-ին Պետերբուրգում բացվեց մուսուլմանների Համառուսական երկրորդ համագումարը, որն ավարտվեց հունվարի

³²⁷ Նույն տեղում, թ. 157 շրջ.:

³²⁸ Исхаков С. М., Первая русская революция и мусульмане, նշվ. աշխ., էջ 187:

³²⁹ Митинг мусульман. – Каспий. 1905, 29 ноября.

23-ին: Այսրկովկասյան թաթարներից մասնակցեցին Կ. Կարաբեկովը, Ա. Խ. Ախունդովը, Ա. Մ. Թոփչիբաշևը: Համագումարում պաշտոնապես հայտարարվեց «Իթթիֆակ ալ-մուսլիմին» քաղաքական կուսակցության ստեղծման մասին, ընդունվեց նրա ծրագիրը և կանոնադրությունը: Ծրագիրը նախատեսվում էր սահմանադրական պետության ստեղծում՝ բոլոր կրոնների և ազգերի հավասարության իրավունքով: Համագումարում ընդունվեց նաև մուսուլմանների ազգային, մշակութային ինքնավարության նախագիծը: Ինքնորոշումը հասկացվում էր յուրովի. ոչ թե քաղաքական, այլ մշակութային ինքնավարության իմաստով³³⁰: Կայսրության մուսուլմանները, փաստորեն, իրենց արդեն համարում էին կրոնամշակութային համայնք: Պետերբուրգյան համագումարը բերեց համամուսուլմանական շարժման վերելքին: Համագումարում Ա. Մ. Թոփչիբաշևը կարևորեց Այսրկովկասի տարրական դպրոցներում ուսուցումը մայրենի լեզվով անցկացնելու գործոնը: Սակայն նա ընդգծեց, որ մուսուլմանները չեն կարող օգտվել իրենց շնորհված՝ ուսուցումը մայրենի լեզվով անցկացնելու իրավունքից, քանի որ նրանք չունեն դրան համապատասխան մանկավարժական ինստիտուտ՝ մայրենի լեզվի ուսուցիչներ պատրաստելու համար: Ա. Մ. Թոփչիբաշևը առաջարկեց Գորիի ճեմարանի թաթարական բաժինը տեղափոխել գերազանցապես մուսուլմաններով բնակեցված քաղաքները մեկը և բացել մուսուլմանական ճեմարան³³¹:

Մուսուլմանների Համառուսական երկրորդ համագումարում բարձրացված՝ ուսուցումը մայրենի լեզվով անցկացնելու խնդիրը քննարկվեց նաև Կովկասի մուսուլման ուսուցիչների առաջին համագումարում, որը կայացավ Բաքվում 1906թ. օգոստոսի 15-18-ը: Համագումարը ընդունեց որոշում՝ ճեմարաններում մայրենի լեզվի ուսուցումը պարտադիր դարձնելու, ոչ միայն իսլամի ուսուցման, այլև այդ դասաժամերի քանակի ավելացման անհրաժեշտության մասին: Այս համագումարը անուշադրության չմատնվեց մայրաքաղաքային մամուլի կողմից: "Новое время" թերթը համագումարը որակեց որպես կայսրությունից անջատվելու ձգտում³³²:

³³⁰ Резолюция мусульман. – Тифлисский Листок. 1906, 1-го февраля.

³³¹ Сеидзаде Д. Б., նշվ. աշխ., էջ 19:

³³² Панисламизм в России. – Новое время. 1906, 21 января.

Կայսրության մուսուլմանների Համառուսական երրորդ համագումարը կայացավ Նիժնի-Նովգորոդում 1906թ. օգոստոսի 16-21-ին: Այս անգամ, համագումարի անցկացման համար կազմակերպիչները կարողացել էին իշխանությունից թույլտվություն ստանալ՝ քաղաքական հարցեր չքննարկելու պայմանով: Համագումարը, որի նախագահը Ա. Մ. Թոփչիբաշևն էր, քննարկեց կայսրությունում մուսուլմանական հոգևոր-կրոնական վարչությունների վերակազմավորման հարցը և միաձայն ընդունեց կանոնադրություն: Հոգևոր հաստատությունների հիմքում դրվել էր ընտրական սկզբունքը: Այդ կանոնադրության համաձայն մուսուլման հասարակությամբ բնակեցված բոլոր շրջաններից պետք է կազմվեին հինգ հոգևոր շրջաններ, որոնք պետք է ղեկավարեին ընտրված շեյխ-ուլ-իսլամները (մուֆթիայի կոչումը վերացվում էր): Գոյություն ունեցող Հոգևոր ժողովները և Կառավարումները վերանվանվելու էին Մախկամա-ի-Իսլամ (մուսուլմանական դատարան), որոնց իրավասությունները տարածվելու էին կրոնական, հոգևոր-ուսումնական և բարեգործական ոլորտներում³³³: Բոլոր հինգ շեյխ-ուլ-իսլամների նկատմամբ հաստատվելու էր բարձրաստիճան մուսուլման հոգևոր անձի՝ «Ռաիս-ուլ-Ուլամաի» պաշտոնը, որին, որպես «կայսրության բոլոր մուսուլմանների հոգևոր ներկայացուցչի և պաշտպանի, մուսուլմանների կարիքների մասին կայսրին անձամբ զեկուցելու իրավունք էր վերապահվում»: Ոչ պակաս, քան տարին մեկ անգամ Ռաիս-ուլ-Ուլաման պետք է հավաքեր շեյխ-ուլ-իսլամներին՝ «մուսուլմանների համար կարևոր հոգևոր հարցերի շուրջ խորհրդակցելու համար»³³⁴: Այս դրույթների ընդունումից հետո Ա. Մ. Թոփչիբաշևը առաջ քաշեց ևս մեկ դրույթ, որն իր նշանակությամբ և կարևորությամբ, նրա իսկ խոսքերով, յուրաքանչյուր մուսուլմանի սրտում պետք է բարձր դրված լիներ բոլոր դրույթներից: «Յուրաքանչյուր մուսուլման, ով բարին է ցանկանում իր ժողովրդին, այսուհետ պետք է ասի, որ այլևս չեն կարող լինել տարբեր աղանդներ, որ այլևս չկա սուննիզմ, շիաիզմ և այդ տարբերությունը կրոնի տեսանկյունից չի կարող խոչընդոտ ծառայել մուսուլմանների հոգևոր հարցերի կառավարման համար՝

³³³ Арапов Д. Ю., Ислам в Российской империи, նշվ. աշխ., էջ 280:

³³⁴ Хабутдинов А. Ю., Институты российского мусульманского сообщества в Волго-Уральском регионе, М., 2013, С. 53, Арапов Д. Ю., Система государственного регулирования ислама, նշվ. աշխ., էջ 263:

ընդհանուր կրոնական հաստատությունների կառուցման գործում»³³⁵։ Այս առաջարկությունը ոգևորությամբ ընդունվեց պատվիրակների կողմից։ Համագումարում առաջ քաշվեց նաև ազգային-մշակութային անկախության պահանջը (դպրոցների, թերթերի և ամսագրերի բացում մայրենի լեզվով)։ Առաջարկվեց մազհաբները (կրոնաիրավական դպրոց) և մեդրեսները (մուսուլմանական երկրորդ աստիճանի դպրոց) նախարարության գերատեսչության վերահսկողությունից հանձնել մուսուլման հոգևորականությանը։ Առաջ քաշվեց մուսուլման հոգևորականության իրավունքները ուղղափառ հոգևորականության իրավունքներին հավասարեցնելու պահանջը։ Այսպիսով, մուսուլմանների Համառուսական երեք համագումարները դարձան ժամանակի օբյեկտիվ պահանջների պատասխանը, նպաստեցին կայսրության մուսուլմանների միավորմանը։

1905 թվականից սկսած «մուսուլմանական հարցը» քննարկվեց Հատուկ խորհրդակցությունում, որը հատուկ միջգերատեսչական հաստատություն էր և պետք է դիտարկեր իշխանության համար մուսուլմանական հարցի առավել կարևոր և հրատապ դրույթները։ 1905-1907թթ. ընթացքում կառավարող շրջաններում քննարկվեցին մուսուլմանների հոգևոր կյանքի ղեկավարումը վերակազմավորելու մասին մի շարք առաջարկներ։ 1905թ. մայիսին կազմավորվեց Հատուկ խորհրդակցությունը՝ Պետական խորհրդի անդամ գեներալ Ա. Պ. Իգնատևի նախագահությամբ։ Խորհրդակցության նիստերի ժամանակ առաջ քաշվեցին սկզբունքներ, որոնք կայսրության մուսուլմանների տարբեր էթնիկ խմբերին թույլ չէին տալիս միավորվելու մեկ ընդհանուր կրոնական կառավարման մեջ։ Այլ կերպ ասած կառավարող շրջանները լավ էին հասկանում մուսուլմանական մեկ ընդհանուր կրոնական կառավարման համակարգի գոյության վտանգավորությունը՝ մանավանդ հեղափոխության պայմաններում, ուստի կառավարող շրջանները ձգտում էին ո՛չ թե միավորել, այլ տարանջատել այդ ժողովուրդներին։

Հատուկ խորհրդակցության 1906թ. ապրիլի 20-ի նիստին քննարկվեցին հավատքի հետ կապված մի շարք հարցեր, որի ժամանակ իր կարծիքն արտահայտեց Պետական խորհրդի անդամ Վ. Պ. Չերևանսկին։ Վերջինս Հատուկ խորհրդակցության

³³⁵ Исхаков С. М., Документы и письма, նշվ. աշխ. էջ 14։

հանձնարարությամբ գրություն էր պատրաստել սունի մուսուլմանների մասին՝ ուսումնասիրելով հարցը ոչ միայն դավանաբանական այլև ընդհանուր պետականության տեսանկյունից: «Մուսուլմանական հավատքի գործերի կառավարման» բաժնում Վ. Պ. Չերևանսկին հատուկ ուշադրություն է դարձնում հատկապես Օրենբուրգի հոգևոր ժողովին, որը նրա կարծիքով ունենալով գործունեության բավական մեծ տարածք և չափից ավելի կենտրոնացում փաստացի դարձել էր պետություն պետության մեջ: Նրան անհանգստացնում էր նաև Օրենբուրգի հոգևոր ժողովի նախագահ V-րդ մուֆթի Մ. Սուլթանովի (1886-1915թթ.) մեծ ազդեցությունը կայսրության մուսուլմանական համայնքի վրա: Օրենբուրգի հոգևոր ժողովի ազդեցությունը թուլացնելու համար Չերևանսկին առաջարկում էր մասնատել այն՝ ստեղծելով մի քանի շրջանային կառավարումներ՝ Պետերբուրգի, Ղրիմի, Կովկասի, Սիբիրի, Օրենբուրգի, Տափաստանայինի, Բաշկիրիայի: Նա նույնպես համոզված էր, որ «մուսուլմանական տարբեր ցեղերին մեկ՝ թաթարական-կրոնական համայնքի մեջ միավորելը մեծ անխոհեմություն է»³³⁶: Հատուկ խորհրդակցությունը ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքի վրա, որ մուսուլմանության գործերով օրենսդրությունը երկար ժամանակ չէր վերանայվել և տառապում էր «անկարգությամբ»: Դա վերաբերում էր նաև Այսրկովկասին, որի մի շարք շրջաններ (Կարս, Սուխումի, Բաթումի) տեղի մուսուլմանների հոգևոր կյանքը կարգավորող ոչ մի կանոն չունեին: Այսրկովկասի մուսուլման հասարակության հոգևոր կառավարման «միատիպության ցանկալի լինելու» մասին Հատուկ խորհրդակցության կարծիքը փոխանցվեց Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին: Սակայն վերջինս ոչ մի արձագանք այդպես էլ չտվեց այս նկատողությանը:

Ակնհայտ էր, որ կառավարող շրջանները զգուշանում էին կովկասյան մուսուլմանների հակակառավարական համախմբումից: Ուստի նրանց «բարեփոխումներն» ուղղված էին իսլամի կրոնական կազմակերպությունների առավել մասնատմանը: Դրա հետ մեկտեղ Հատուկ խորհրդակցությունը հոգ էր տանում այն մասին, որ հոգևոր-կրոնական կառույցներում ձեռնարկվող փոփոխությունները չզցեին ինքնակալության հավատարիմ ծառաների՝ մուսուլման հոգևորականության

³³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 100, թ. 15 շրջ.:

հեղինակությունը: 1906թ. մայիսի 28-ին Հատուկ խորհրդակցությունը ներքին գործերի նախարարության խնդրանքով դադարեցրեց իր գործունեությունը: Այդ որոշումը բացատրվեց նրանով, որ Պետական դումայի հրավիրումով և օրենսդրական կարգի փոփոխումով որոշվել էր այլևս նախագծեր չկազմել, այլ միայն նյութեր հավաքել օրենսդրական հետագա աշխատանքների կազմակերպման համար:

Կրոնի ոլորտում բարեփոխումները շարունակվում էին ուղեկցվել հեղափոխությամբ, որն իր խոր հետքը թողեց այդ գործընթացի վրա: Կրոնական բարեփոխումների անհրաժեշտությունը գիտակցում էր նաև վարչապետ Պ. Ա. Ստոլիպինը: Սակայն նա գտնում էր, որ էթնիկական և դավանաբանական սահմանափակումները պետք է վերացվեին աստիճանաբար: Պ. Ա. Ստոլիպինի կարծիքով «դա կնպաստեր էթնիկական և դավանաբանական ընդհարումների աստիճանական կարգավորմանը»³³⁷: Հետևաբար վարչապետի անմիջական մասնակցությամբ ներքին գործերի նախարարությունը մշակեց «Խղճի ազատության մասին» օրինագիծը: Պ. Ա. Ստոլիպինը կարևորում էր անհատի, պետության և գերիշխող ուղղափառ եկեղեցու շահերի հավասարակշռության պահպանումը: Պաշտպանելով դավանանքի ազատ ընտրության իրավունքը՝ Ստոլիպինը պնդում էր, որ անհրաժեշտ է այն հստակ ամրագրել օրենսդրության մեջ³³⁸:

Կայսրության կրոնական կյանքի բարեփոխման հիմնահարցերը լայնորեն քննարկվեցին հատկապես Երկրորդ Պետական դումայի գումարման նիստերում, որը բացվեց 1907թ. փետրվարին (1907թ. փետրվարի 20 - 1907թ. հունիսի 3): Այսրկովկասյան թաթարներին ներկայացնում էին Խ. Հասամմեդովը, Մ. Մահմուդովը, Մ. Շահտատինսկին, Ֆ. Հուսեինը: Մարտի 10-ին ներքին գործերի նախարարությունը Պետական դումա ներկայացրեց դավանաբանական յոթ օրինագծեր. «Ոչ ուղղափառ և այլահավատ կրոնական համայնքների մասին», «Ոչ ուղղափառների և այլահավատների կրոնական ծիսակատարությունները ազատ անցկացնելու թույլտվության մասին», «Առանձին դավանանքների նկատմամբ պետության վերաբերմունքի մասին», «Մեկ դավանանքից մյուսին անցնելու վերաբերյալ օրինագծի փոփոխման մասին», «Հռոմեա-կաթոլիկական վանքերի մասին», «Ընտանեկան

³³⁷ Пожигайло П. А., Столыпинская программа преобразования России (1906- 1911), М., 2007, с. 21.

³³⁸ Նույն տեղում, էջ 45 - 46:

իրավունքի մասին», «Ոչ ուղղափառների և այլադավանների քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքի սահմանափակումների մասին»³³⁹: Այս օրինագծերի ընդունումն ու կյանքի կոչումը, անկասկած, իրական առաջընթաց կլիներ կրոնական ազատության իրականացման ճանապարհին:

Ներքին գործերի նախարարության կողմից ներկայացված այս օրինագծերի քննարկման համար 1907թ. մարտի 20-ին Ն. Վ. Տեսլենկոյի նախագահությամբ կազմվեց դավանաբանական հանձնաժողով՝ բաղկացած երեսուներեք անդամներից: Դումայի դավանաբանական հանձնաժողովը միաձայն կողմ արտահայտվեց կրոնական և ազգային պատկանելությունից բխող սահմանափակումների վերացմանը: Հանձնաժողովի աշխատանքներն ավարտվեցին «Ազգության կամ դավանանքի հետ կապված իրավունքների սահմանափակումները վերացնելու մասին» օրինագծի մշակմամբ, որը 1907թ. մայիսի 18-ին ներկայացվեց Պետական դումա:

«Ոչ ուղղափառ և այլահավատ կրոնական համայնքների մասին» օրինագծի քննարկման ժամանակ դավանաբանական հանձնաժողովը համաձայնվեց կառավարության այն տեսակետի հետ, որ անհրաժեշտ է պահպանել իրավական տարբերությունը դավանանքների և աղանդների միջև: Կրոնական բոլոր կազմակերպությունների իրավունքների հավասարության մասին հանձնաժողովի մի շարք անդամների առաջարկությունը աջակցություն չստացավ: Ճանաչվեց պետությունից եկեղեցու անջատումը: «Անդավանանք» կարգավիճակը (կրոնական որևէ համայնքի չպատկանելը) անթույլատրելի համարվեց³⁴⁰: Դավանաբանական հանձնաժողովը, սակայն, չհասցրեց ամբողջովին քննարկել «Ոչ ուղղափառ և այլահավատ կրոնական համայնքների մասին» օրինագիծը, քանի որ 1907թ. հունիսի 3-ին Պետական դուման լուծարվեց՝ այդպես էլ չկարողանալով լուծում տալ կրոնական բնագավառում առկա բազմաթիվ խնդիրների:

Թեև հեղափոխությունը կայսրությունում մարել էր, սակայն այսրկովկասյան թաթարները հույս ունեին, որ հարմար առիթի դեպքում կարող են կրկին բարձրացնել ընտրական սկզբունքի հարցը: Այդպիսի առիթ ստեղծվեց 1907թ. դեկտեմբերին, երբ մահացավ Այսրկովկասի շեյխ-ուլ-իսլամ Աբդուս Սալամ Ախունդ-զադեն (նա թողել է

³³⁹ Парламентаризм: проблемы теории, истории, практики, М., 2010, с. 231.

³⁴⁰ Государственная дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Второй созыв. СПб, с. 113 - 114.

հարուստ գրական ժառանգություն, մասնավորապես աստվածաբանական աշխատություններ)³⁴¹: Համաձայն գործող օրենքի շեյխ-ուլ-իսլամը նշանակվում էր կայսերական բարձրագույն հրամանով՝ Կովկասի փոխարքայի ներկայացմամբ: Շեյխ-ուլ-իսլամ Աբդուս Սալամ Ախունդ-զադեի մահից հետո Այսրկովկասի մուսուլման հասարակությունը դիմեց Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին՝ խնդրելով թույլատրել կազմակերպելու նոր շեյխ-ուլ-իսլամի ընտրությունները: Սակայն կովկասյան թաթարների խնդրանքը կրկին անտեսվեց: 1907թ. նոր շեյխ-ուլ-իսլամ նշանակվեց Ախունդ Մահմեդ Պիշնամազ-զադեն (1907-1909թթ.): Վերջինս դեռևս 1900թ. ձերբակալվել էր՝ Թուրքիայի և Պարսկաստանի հետ հարաբերություններ ունենալու և Ռուսաստանում հեղափոխություն նախապատրաստելու համար: Թեև տասնչորս ամիս անց այդ մեղադրանքները հանվեցին, սակայն իր կյանքի երկու տարիները Պիշնամազ-զադեն անցկացրեց աքսորում³⁴²:

Այսպիսով, ռուսական կառավարության ազգային և կրոնական քաղաքականության փոփոխման համար հզոր խթան հանդիսացան աճող հեղափոխական շարժումները, կրոնական և ազգային հարցերի սրումը: «Պետական կարգի կատարելագործման» (1904 թվականի դեկտեմբերի 12) և «Կրոնական հանդուրժողականության» (1905 թվականի ապրիլի 17) մասին բարձրագույն հրամանագրերը նոր փուլ էին նշանակում այլադավանների կրոնական կյանքում: Ընդունված փաստաթղթերում հայտարարվում էր մուսուլմանների կրոնական կյանքը համակարգող կանոնակարգերի վերանայման անհրաժեշտության մասին: Սակայն իշխանությունը գործնականում տրամադրված չէր բարեփոխելու կայսրության մուսուլման հպատակների հոգևոր կառավարման համակարգը: Աջակցություն էին վայելում կրոնական պահպանողական շրջանները (հատկապես Այսրկովկասի մուսուլմանները), որոնք բազմիցս իշխանություններին ապացուցել էին իրենց հավատարիմ ծառայությունը: Ծրագրերը, որոնք ստեղծվում էին մուսուլման առաջադեմ մտավորականության և պետերբուրգյան պաշտոնյաների կողմից, հակասում էին իրար: Մուսուլման գործիչները՝ ընդունելով միապետության հետ համագործակցելու անհրաժեշտությունը, ձգտում էին հոգևոր կառավարման համակարգի առավել

³⁴¹ На Кавказе. – Русское Слово. 1907, 3 декабря.

³⁴² Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 629:

կենտրոնացմանը, հոգևոր կառավարման իրավական գործառույթների ընդլայնմանը, նրանց գործունեության վրա ներքին գործերի նախարարության վերահսկողության թուլացմանը: Կառավարող շրջանները ընդհակառակը, ձգտում էին մուսուլմանական հոգևոր կառավարման համակարգի ապակենտրոնացմանը և նրանց նկատմամբ իշխանության վերահսկողության լիարժեք պահպանմանը: Թեև, ընդհանուր առմամբ, մուսուլմանները չմասնակցեցին 1905-1907թթ. հեղափոխությանը, այնուամենայնիվ, այն մեծ նշանակություն ունեցավ նրանց՝ հատկապես այսրկովկասյան թաթարների համար: Վերջիններս առաջին անգամ հետաքրքրություն դրսևորեցին հասարակական, քաղաքական, կրոնական հարցերի նկատմամբ: Սակայն մուսուլմանները չկարողացան միաձուլվել ռուսական ազատագրական շարժումներին, քանի որ դրանցում շատ երևույթներ հակասում էին իսլամին: Այդ իսկ պատճառով առաջացավ համամուսուլմանական շարժումը: Մուսուլման հասարակության առաջադեմ ներկայացուցիչները գերադասեցին իշխանության հետ իրենց խնդիրները լուծել ո՛չ առճակատման միջոցով և շարունակեցին պահպանել հանգստություն՝ չարձանգաքելով իշխանության տապալման կոչերին: Իր հերթին իշխանությունը բարձր էր գնահատում մոլլաների ներդրումը զանգվածներին հակակառավարական պայքարից ետ պահելու գործում:

3.3 Այսրկովկասյան թաթարների պայքարը կրոնական բարեփոխումների համար: Մուսուլմանական հարցը 1908-1914թթ.

Անհնար է ժխտել այն փաստը, որ Ռուսական առաջին հեղափոխությունը բարձրացրեց այսրկովկասյան թաթարների ազգային, կրոնական ինքնագիտակցությունը՝ լուրջ փոփոխություններ մտցնելով նրանց առաջադեմ մտավորականության, հոգևորականության տրամադրությունների մեջ: Եթե մինչ 1905 թվականը Այսրկովկասի մուսուլմանների շրջանում քաղաքական, կրոնական շարժում չէր նկատվել, ապա հեղափոխության ընթացքում և դրանից հետո որոշ հասարակական, հոգևոր գործիչներ սկսեցին առաջ քաշել ոչ միայն դավանանքի ազատության, մուսուլմանների հոգևոր ուսումնական հաստատությունները բարեփոխելու պահանջներ, այլև իսլամի՝ սուննի և շիա ուղությունների միջև պառակտումների, տարաձայնությունների վերացման գաղափարներ: Այդ գաղափարախոսության տարածողներից մեկը Ա. Մ. Թոփչիբաշևն էր: 1908թ. ապրիլին կրկին անդրադառնալով իսլամի երկու շերտերի միջև տարբերությանը՝ նա նշում է, որ այն «զուտ քաղաքական է և կրոնի տեսանկյունից չի կարող խոչընդոտ լինել Ռուսաստանի մուսուլմանների ճանապարհին՝ մեկ բարձրագույն հոգևոր հաստատություն ունենալու համար»³⁴³: Առաջադեմ հասարակական գործչի այս հայացքները կիսում էր նաև Այսրկովկասի շեյխ-ուլ-իսլամ Աբդուս Սալամ Ախունդ-զադեն: Հարցին, թե ինչ տարբերություն կա սուննի և շիա դավանանքի միջև, շիաների առաջնորդը պատասխանել է. «Ավելի լավ է դուք հարցնեք՝ ինչու՞ գոյություն ունեն այդ ուղությունները: Ես դրանք չեմ ընդունում և հայտարարում եմ, որ ես ո՛չ շիա եմ, ո՛չ սուննի, այլ մուսուլման եմ»³⁴⁴:

Ռուսական առաջին հեղափոխությունից հետո Այսրկովկասի մուսուլման հասարակությանը հուզող հարցերից մեկը շարունակում էր մնալ ազգային դպրոցի խնդիրը: Ա. Մ. Թոփչիբաշևին անհանգստացնում էր հատկապես այն փաստը, որ մուսուլմանական հոգևոր ուսումնարանները ավելի շատ հասարակական-քաղաքական

³⁴³ Исхаков С. М., Документы и письма, նշվ. աշխ., էջ 66:

³⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 73:

էին, քան հոգևոր: Կառավարությունը հսկողության տակ էր պահում այդ հաստատությունները՝ ծխականից մինչև բարձրագույն, և ամեն ինչ անում էր հասարակության շրջանում նրանց ազդեցությունը թուլացնելու համար: Այն մասին, որ Ա. Մ. Թոփչիբաշևը մշակել էր մուսուլմանական հոգևոր հաստատությունների վերակազմավորման նախագիծը, գիտեին նրա կողմնակիցները, որոնց հետ նա քննարկում էր այդ հարցը: Իր հերթին Պետական դումայի մուսուլմանական խմբակցությունը ևս զբաղվում էր մուսուլմանների հոգևոր հաստատությունների վերակազմավորման մասին օրինագծեր մշակելով: Հատկապես ակտիվ էր այսրկովկասյան թաթար Խալիլ Հասմամեդովը: Երրորդ Պետական դումայի (1907թ. նոյեմբերի 1 - 1912 հունիսի 9) ամբիոնը նա օգտագործեց տարրական դպրոցում ուսուցումը մայրենի լեզվով անցկացնելու պայքարի համար: Խ. Հասմամեդովը ուշադրություն դարձրեց մանկավարժների պատրաստման խնդրի վրա՝ մատնանշելով, որ Այսրկովկասի ճեմարանի թաթարական բաժինը գտնվում է Թիֆլիսի նահանգում, այսինքն՝ հիմնականում այսրկովկասյան թաթարներով բնակեցված տարածքներից դուրս, ինչը չէր բավարարում տարածաշրջանի մուսուլմաններին: Այդ իսկ պատճառով նա առաջարկում էր Այսրկովկասի ճեմարանի թաթարական բաժինը տեղափոխել Ելիզավետապոլ և այն դարձնել առանձին ճեմարան³⁴⁵: Այս քննարկումների արդյունքը եղավ այն, որ ընդունվեց այլադավանների համար տարրական դպրոցների մասին օրենքը, համաձայն որի դպրոցներում ուսուցումը առաջին երկու տարիներին պետք է անցկացվեր մայրենի լեզվով: Հաջորդ տարիներին դասավանդումը անցկացվելու էր ռուսերեն, իսկ մայրենի լեզուն մնալու էր որպես դասավանդման առարկա:

Երրորդ Դումայի քննարկմանը ներկայացվեցին նաև Պ. Ա. Ստոլիպինի «Խղճի ազատության մասին» բոլոր յոթ օրինագծերը (1907թ. նոյեմբերի 5-ին): Օրինագծերը քննարկվելու էին երեք հանձնաժողովներում, որոնց նախագահները ուղղփառներ էին: Փաստորեն ուղղփառներն էին որոշելու այլ դավանանքների կարգավիճակը: Նոյեմբերի 27-ին Դուման՝ «Մեկ դավանանքից մյուսին անցնելու կանոնակարգի փոփոխման մասին» նախագիծը հանձնեց դավանաբանական հարցերով զբաղվող հանձնաժողովի մշակմանը: Նախագիծը սահմանում էր, որ «21 տարին լրացած

³⁴⁵ Сеидзаде Д. Б., նշվ. աշխ., էջ 68:

յորաքանչյուր քաղաքացի իրավունք ունի անցնելու ցանկացած այլ դավանանքի, որն արգելված չէ օրենքով»³⁴⁶: Միայն 1909թ. մայիսի 22-ին հանձնաժողովը մշակված օրինագիծը ներկայացրեց Պետական դումա: Հունիսին 1-ին Դուման, որոշ փոփոխություններով, ընդունեց օրինագիծը և ուղարկեցեց Պետական խորհրդ: Սակայն վերջինս չհամաձայնվեց Դումայի ուղղումների հետ և արտահայտվեց կառավարական նախագծի օգտին: Տարաձայնությունները հարթելու համար կազմվեց համաձայնեցման հանձնաժողով, որը, սակայն, ընդհանուր որոշման այդպես էլ չեկավ:

Մտահոգված այն փաստով, որ կրոնական թեմաներով հարցերի քննարկումը սրում է հարաբերությունները խմբակցությունների միջև Պ. Ա. Ստոլիպինը 1909թ. հոկտեմբերի 10-ին ետ կանչեց «Առանձին դավանանքների նկատմամբ պետության վերաբերմունքի մասին» և «Ընտանեկան իրավունքի մասին» օրինագծերը: Այսպիսով, Երրորդ Պետական դուման ևս գործնականում չլուծեց կայսրությունում հիվանդագին դարձած կրոնական խնդիրները: Պատահական չէ, որ խոսելով Դումայի գործունեության մասին իր հուշերում Ս. Յու. Վիտտեն գրում է. «Երբ հրապարակվեց հոկտեմբերի 17-ի օրենքը, մամուլի և հասարակության մեծ մասը գտան, որ այն բավական ազատական չէ և մեծ հույսեր կապեցին Դումայի և Պետական խորհրդի հետ: Բայց ահա Դուման գործում է, սակայն մինչ հիմա ոչ մի օրենք չի հրապարակվել մամուլի, միությունների, ժողովների մասին... Օրենքները գործում են թղթի վրա, իսկ կյանքն ընթանում է ինքն իրեն. ինչ վարչակազմն ուզում այն էլ անում է»³⁴⁷: Չնայած այս հանգամանքին, այնուամենայնիվ, պետք է նկատել այն դրական տեղաշարժը, որ Պ. Ա. Ստոլիպինի ջանքերով օրենսդրական դաշտում իշխանության համագործակցությունը Դումայի հետ նոր մակարդակի վրա բարձրացվեց:

Երրորդ Պետական դումայի գործունեության ընթացքում Այսրկովկասի մուսուլման հասարակական, քաղաքական գործիչները ակտիվ պայքար մղեցին նաև հոգևոր-կրոնական վարչությունների արմատական վերակազմավորման համար: Նրանք գտնում էին, որ գործող օրենսդրությունը «տառապում է համընդհանուր անհամակարգությամբ և հակասական շերտատվածությամբ»: Հարցի կապակցությամբ

³⁴⁶ Пожигайло П. А., նշվ. աշխ., էջ 46:

³⁴⁷ Витте С. Ю., Воспоминания, Царствование Николая II, Том II, 2-е издание, Ленинград, 1924г., с. 257.

Ա. Մ. Թոփչիբաշևը և նրա համախոհները 1909թ. ընթացքում առաջ քաշեցին բարեփոխումների տարբեր նախագծեր, որոնք առաջարկում էին բոլոր հոգևոր պաշտոնները դարձնել ընտրովի՝ անփոփոխ թողնելով միայն պետական իշխանության կողմից շեյխ-ուլ-իսլամի և մուֆթիի հաստատման կարգը: Նրանց պատկերացումներով կադիները պետք է վերահսկեին մոլլաների գործունեությունը և շեղվելու դեպքում նրանց կանգնեցնեին ճիշտ ճանապարհին: Կադիներ կարող էին լինեին շարիաթը (օրենքների ժողովածու, որը հիմնված է իսլամի սուրբ գրքի՝ Ղուրանի և սուննայի վրա) լավ իմացող անձիք, ովքեր պետք է տիրապետեին նաև ռուսերենին՝ իշխանությունների հետ շփվելու համար: Բարեփոխման կողմնակիցները անհրաժեշտ էին գտնում կադիներին շնորհել հաստատող, հիշեցնող և պարտադրող շրջաբերականներ հրապարակելու իրավունք³⁴⁸:

Պետական դումայի 1909թ. մայիսի նիստերի ժամանակ Խ. Հասմամեդովը հանդես եկավ ցանկացած դավանանքի կամ ուսմունքի ազատորեն հարելու իրավունքի օգտին հայտարարություններով: Կրոնական համոզմունքի ազատությունը նա հռչակեց որպես կյանքի կարևոր հարց: «Կրոնի ոլորտում չպետք է լինի ոչ մի հարկադրանք»³⁴⁹: Պետական դումայի մեկ այլ պատգամավոր Ահմեդ Յալիկովը 1909թ. հունիսին իշխանությունների ուշադրությունը հրավիրեց այն հանգամանքի վրա, որ կրոնական գրասենյակների հոգևոր աշխատողները բավականին քիչ են վարձատրվում իրենց կատարած մեծածավալ աշխատանքի դիմաց: Իր ելույթը պատգամավորն ավարտում է այն եզրահանգմամբ, որ իշխանությունները չեն ցանկանում ուշադրություն դարձնել մուսուլմանական հոգևոր հաստատությունների վրա. «Գոնե դրանք առավել ժամանակակից դարձնեն, թեկուզ որպես բյուրոկրատական հաստատություն: Ակնհայտ է, որ մուսուլմանների նկատմամբ անգամ նման հոգատարությունը ավելորդ շքեղություն է»³⁵⁰:

Մուսուլմանական հոգևոր-կրոնական կազմակերպություններում առկա թերություններին, մուսուլման հոգևորականության կարիքներին անդրադարձավ նաև մամուլը: Այսրկովկասյան թաթար հրապարակախոս Հուսեյն Մինասազովը խոսեց

³⁴⁸ Исхаков С. М., Документы и письма, նշվ. աշխ., էջ 84:

³⁴⁹ Сеидзаде Д. Б., նշվ. աշխ., էջ 70:

³⁵⁰ РГИА, ф. 821, оп. 8, д. 633, л. 113.

կայսրության քսան միլիոնանոց մուսուլման հասարակության բազմաթիվ կարիքների մասին: Նրա կարծիքով Ռուսաստանում չկային առավել հին հաստատություններ, քան մուսուլմանական հոգևոր կառավարումներն էին: Ռուսական օրենսդրությունը մի քանի տասնամյակների ընթացքում նրանց համար մշակել էր հատուկ դրույթներ՝ առանց որևէ փոփոխությունների: Հ. Մինասազովը անդրադառնում է նաև մուսուլման հոգևորականության սոցիալական ծանր վիճակին և նշում, որ լավ կրթություն ստացածները չնչին աշխատավարձով չեն ցանկանում ծառայել հոգևոր հաստատություններում: Վերջում, ամփոփելով, Հ. Մինասազովը հետաքրքիր եզրահանգման է գալիս. «Մեզ չեն սիրում մեր հետամնացության, մեր անտեղյակության համար: Բայց միևնույն ժամանակ ամեն կերպ խոչընդոտում են մեզ խավարի թագավորությունից լույսի թագավորությանը անցնելու համար: Այսպես դեռ դոփում ենք տեղում՝ լավ ապագայի համար թույլ հույսով»³⁵¹: Ակնհայտ է, որ Ռուսական առաջին հեղափոխությունը արթնացրել էր անգամ այսրկովկասյան թաթարների առաջադեմ մտավորականությանը, որոնք ժամանակի ոգուն համապատասխան սկսել էին պահանջել իրական բարեփոխումներ:

Եթե հեղափոխությունը կայսրությունում մարեց 1907թ. կեսերին, ապա Այսրկովկասի մուսուլմանաբնակ շրջանները ենթարկվեցին նոր ցնցումների: Միաժամանակ հեղափոխական խմորումներ էին ընթանում հարևան Իրանում և Օսմանյան կայսրությունում, որոնց հետ այսրկովկասյան մուսուլմանները կրոնական, մշակութային ընդհանրություններ ունեին³⁵²: Թե՛ իրանական (1907-1911թթ.) և թե՛ թուրքական (1908-1909թթ.) հեղափոխությունները իրենց ազդեցությունն ունեցան Արևելյան Այսրկովկասում: Այս երկրամասի հետ կապ ունեցող բազմաթիվ մուսուլմաններ ինչ-որ ձևով առնչվեցին այդ գործընթացներին, ինչը կառավարող շրջաններին լուրջ մտահոգվելու առիթ տվեց: Պետերբուրգին սպառնալից թվաց հատկապես այն միտքը, որ երիտթուրքերի անարյուն հեղափոխությունը կարող էր վարակել կայսրի մուսուլման հպատակներին և դուրս բերել նրանց ռուսական իշխանության դեմ: Արդյունքում, կայսրությունում կտրուկ ակտիվացավ կայսերական իշխանության քաղաքականությունը այսպես կոչված «մուսուլմանական հարցի»

³⁵¹ Мусульманские духовные правления. – Закавказье. 1909, 4 июля.

³⁵² Swietochowski T., նշվ. աշխ., էջ 64:

նկատմամբ: Այդ հարցը հատկապես գտնվում էր Պ. Ա. Ստոլիպինի ուշադրության կենտրոնում: Օգտագործելով իր մեծ իշխանությունը և գրեթե անսահմանափակ լիազորությունները՝ նա «մուսուլմանական հարցի» մշակումը առանձնացրեց որպես կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքականության կարևոր ուղղություններից մեկը: Հենց Պ. Ա. Ստոլիպինի կառավարման ժամանակ այս հարցում ակտիվ գործունեություն ծավալեց օտար դավանությունների դեպարտամենտը:

1908թ. թուրքական հեղափոխությունից հետո ռուսական կառավարությունը պարբերաբար սկսեց տեղեկություններ ստանալ այն մասին, որ երիտթուրքերը սկսել են զարգացնել պանիսլամական գործունեություն՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով Ռուսաստանին, որտեղ բազմամիլիոն մուսուլման հասարակության շրջանում պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը կարող էր արագ տարածվել: Կովկասի իշխանությունները նույնպես տեղեկություններ էին ստանում թուրք քարոզիչների ներթափանցման մասին, որոնք զբաղվում էին պանիսլամիզմի գաղափարախոսության քարոզչությամբ: Պանիսլամիզմի ուսմունքի օտարերկրյա կրողները Այսրկովկասում տարածում էին նամակներ, որոնցում տեղի շիա հոգևորականությանը առաջարկում էին՝ իսլամի պաշտպանության համար աջակցել ռուսական մուսուլմանների ապստամբությանը: Իրանական հեղափոխության ընթացքում այսրկովկասյան թաթարները Թիֆլիսում, Բաքվում, Թավրիզում ստեղծեցին կոմիտեներ՝ իրանական հեղափոխականներին օգնելու համար³⁵³: Այսրկովկասի թաթարների քաղաքական ակտիվությունը չէր կարող վրիպել իշխանությունների աչքից: Նահանգապետերին հրահանգվեց տեղեկություններ հաղորդել տարածաշրջանում պանիսլամիզմի տարածման մասին: Տեղի իշխանությունները շտապում են Պետերբուրգին հաղորդել, որ երկրամասի մեծ մասում պանիսլամիզմի դրսևորումներ ընդհանրապես չեն նկատվում հատկապես Երևանի, Թիֆլիսի, Քութայիսի, Բաքվի նահանգներում և Կարսի, Սուխումիի, Կուբանի շրջաններում: Բաթումիի նահանգապետ Բ. Ս. Ռոմանովսկին հաղորդում է կառավարությանը, որ Բաթումիի «Ազիզիե» մզկիթը վերջին ժամանակներում գտնվում է թուրքական կառավարության ուշադրության կենտրոնում, և որ այն դիտարկվում է որպես պանիսլամիզմի և պանթյուրքիզմի

³⁵³ Алиева И., Политическое и социально-экономическое положение Азербайджанцев Тифлисской губернии (1846-1917), Баку, 2009 г., с. 96.

գաղափարների քարոզչության գաղտնի կենտրոն: Բաթումի շրջանի մուսուլման հասարակության մասին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Քութայիսի նահանգի ժանդարմեայի պետ գնդապետ Գալիցինսկին: Նա նշում է, որ Բաթումի շրջանը, որը դեռ ոչ վաղ անցյալում գտնվում էր Թուրքիայի կազմում և նրա հետ դեռևս կապված է հարազատական, բարեկամական կապերով, ձգում է մուսուլմաններին. «Այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի այլ մուսուլմաններ լսելով գիտեն Թուրքիայի մասին, ապա այստեղի տեղացիները, իրականում վրացիներ լինելով, իրենց թուրքեր են անվանում: Իրական ազգությունից հեռանալու համար բացառիկ դեր է խաղացել հենց մուսուլմանական կրոնը, որը այս ուղղափառ վրացիներին դարձրել է թուրքեր և իսլամի կուրքեր»: Ժանդարմեայի պետը Բաթումիում առկա պանիսլամիզմի և պանթյուրքիզմի գաղափարները ոչ թե ներմուծված, այլ բնական երևույթ էր համարում, որը մտնում էր տեղի մուսուլմանական հասարակության աշխարհայացքի մեջ, և որի բնակչին անհրաժեշտություն չկար ներշնչելու այն միտքը, որ նա մուսուլմանական ընդհանուր ընտանիքի անդամ էր³⁵⁴: Կառավարությանը հաղորդվեց նաև, որ Բաթումիում կան մոլլաներ, որոնք իրենց թույլ են տալիս թշնամաբար արտահայտվելու ինչպես Ռուսական կայսրության, այնպես էլ բոլոր քրիստոնյաների դեմ: Այդ մոլլաները հոգևոր կրթություն էին ստացել Թուրքիայում:

Կայսրության ներսում և նրա սահմաններից դուրս գտնվող մուսուլմանական միջավայրում տեղի ունեցող գործընթացները լրջորեն անհանգստացնում էին Պ. Ա. Ստոլիպինին: Վերջինս 1909թ. արդեն հանգել էր այն համոզմանը, որ մուսուլմանությունը առանձնահատուկ վտանգ է ներկայացնում կայսրության անվտանգության համար: Կառավարության ղեկավարը իսլամը ընդունում էր որպես մի համակարգ, որտեղ «իսլամիզմ», «ֆանատիզմ», «ասիական բարբարոսություն» հասկացությունները հանդես էին գալիս որպես հոմանիշներ:

Մուսուլմանության խնդրով Պ. Ա. Ստոլիպինի մտահոգությունները կիսում էր օտար դավանությունների դեպարտամենտի տնօրեն Ալեկսեյ Նիկոլայեվիչ Խարուզինը (1908-1911թթ.): Կայսրության համար կարևոր նշանակություն ունեցող այդ հարցի քննարկման համար Ա. Ն. Խարուզինը, Պ. Ա. Ստոլիպինի անմիջական

³⁵⁴ Арапов Д. Ю., Императорская Россия и мусульманский мир (конец XVIII – начало XXв), М., 2006, с. 410, 411.

հանձնարարությամբ, 1910թ. հունվարին պատրաստեց միջգերատեսչական Հատուկ խորհրդակցության հրավիրումը: Դեռևս 1900 թվականին ֆինանսների նախարար Ս. Յու. Վիտտեն կառավարության ուշադրությունը հրավիրել էր այն բանի վրա, որ «մուսուլմանության հարցում կայսրության ներքին քաղաքականությունը կարևոր գործոն էր հանդիսանում արտաքին քաղաքականության համար»³⁵⁵: Հատուկ խորհրդակցության քննարկումների ընթացքում կարծես զգացվեց այս մտքի լրջությունը: Նախ և առաջ խորհրդակցությունն անդրադարձավ մուսուլմանական անջատողականության պատճառների ուսումնասիրմանն ու պայմաններին և եկավ այն եզրահանգմանը, որ ստեղծված իրավիճակը բերում է ռուսական հասարակության հոգևոր և մշակութային թուլությանը՝ հատկապես այն վայրերում, ուր մուսուլման հասարակությունը խիտ է բնակեցված: Հատուկ խորհրդակցությունը գտավ, որ դրանում մեղքի իր բաժինն ուներ Ռուսական ուղղափառ եկեղեցին, որը զինված չէր անհրաժեշտ ուժերով և միջոցներով՝ ագրեսիվ մուսուլմանությանը դեպի ուղղափառությունը ուղղորդելու համար: Սահմանելով երևույթի առաջացման պատճառները՝ խորհրդակցությունը անցավ այն միջոցների քննարկմանը, որոնք կարող էին կանխել մուսուլմանական շարժման տարածումը: Խորհրդակցությունը գտավ, որ մուսուլմանական շարժումն իր բոլոր դրսևորումներով պետք է անհանգստացնի պետությանը ոչ միայն առանձին ժողովուրդների ինքնորոշման, այլև բոլոր հակապետական բնույթի գործողությունների համար: Հատուկ խորհրդակցությունը որոշեց, որ կառավարական միջոցառումները չպետք է ուղղված լինեն կրոնական ազատությունների սահմանափակմանը, և այլահավատների ցեղային ինքնորոշման զսպմանը, քանի որ նրանց կողմից չէր խախտվում երրորդ անձի (ոչ մուսուլմանական ցեղերի) իրավունքը: Ուստի, նկատի ունենալով տեղական պայմանների տարաբնույթ լինելը և մուսուլմանական հարցի դժվարությունը, խորհրդակցությունը ճիշտ համարեց ձեռնարկվելիք միջոցառումները քննարկել հնարավորինս նեղ տարածքային սահմաններում: Վերոհիշյալ քննարկումներին համապատասխան՝ խորհրդակցությունն իր աշխատանքները տարավ երեք

³⁵⁵ Crews R., For prophet and tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia, Cambridge, 2006, p. 347.

ուղղություններով՝ ուղղափառ եկեղեցու դիրքերի ամրապնդում, կրթական հարցի կարգավորում, և մուսուլմանության պետաիրավական դրության կարգավորում ու նրանց նկատմամբ պետական վերահսկողության սահմանում: Օրակարգում քննարկելով ուղղափառ եկեղեցու դիրքերի ամրապնդման հարցը՝ խորհրդակցության մասնակիցները ընդգծեցին ուղղափառ եկեղեցու հոգևոր գործառույթների թույլ կողմերը, որոնցից էին թեմերի բարձրաստիճան հոգևորականության և հոտերի միջև կապի բացակայությունը և հասարակության շրջաններում հոգևորականության կրոնամշակութային ոչ բավարար գործունեությունը: Անդրադառնալով կրթական հարցի կարգավորմանը՝ Հատուկ խորհրդակցությունը անհրաժեշտ համարեց լուրջ ուշադրություն դարձնել մուսուլմանական ուսումնական հաստատությունների նկատմամբ կառավարության իրական վերահսկողությանը: Ինչպես նաև անհրաժեշտ համարվեց մուսուլման հոգևորականության օգնությամբ սահմանել ծրագրային «ճիշտ» առարկաներ³⁵⁶: Այսպիսով, Հատուկ միջգերատեսչական խորհրդակցությունը ընդգծեց այն երեք բնագավառները (կրոնական, լուսավորչական և վարչական), որտեղ իշխանությունը, եկեղեցու հետ մեկտեղ, պետք է ծավալեր ամենաակտիվ գործունեությունը:

Համաձայնվելով Հատուկ խորհրդակցության եզրակացության հետ՝ Պ. Ա. Ստոլիպինը անհրաժեշտ էր համարում մուսուլմանական ուսմունքի կրոնական առարկաների դասավանդումը անցկացնել հատուկ ծրագրով, որը պետք է մշակեր մուսուլման հոգևորականությունը և հաստատեր ներքին գործերի նախարարությունը: Մուսուլմանական դպրոցը պետության համար վտանգավոր ազդեցությունից հեռու պահելու համար ներքին գործերի նախարարությունը արգելեց արտասահմանում՝ առավելապես Թուրքիայում և Եգիպտոսում, աստվածաբանական կրթություն ստացած մուսուլմաններին դասավանդել աշխարհիկ և կրոնական դպրոցներում³⁵⁷: Արգելվեց նաև դպրոցներում ուսուցումը անցկացնել ձեռագիր, ինչպես նաև արտասահմանում հրատարակված դասագրքերով: Միննույն ժամանակ, Պ. Ա. Ստոլիպինի կարգադրությամբ, արգելվեց Կոստանդնուպոլսում հրատարակվող և Ռուսաստանում լայն տարածում գտած «մուսուլմանների փոխադարձ ծանոթություն» շաբաթաթերթի

³⁵⁶ Арапов Д. Ю., Императорская Россия и мусульманский мир, նշվ. աշխ., էջ 320-326:

³⁵⁷ РГИА, ф. 821, оп. 133, д. 567, л. 15 об.

մուտքը կայսրություն: Կառավարության ղեկավարը գտնում էր, որ այդ հրատարակությունը նպատակ ուներ ռուսահպատակ մուսուլմաններին թշնամաբար տրամադրել պետության հանդեպ:

1911թ. հունվարի 15-ին ներքին գործերի նախարարության և օտար դավանությունների դեպարտամենտի կողմից կազմվեց «մուսուլմանական հասարակության շրջանում պանիսլամական և պանթյուրքական հակագործունեության միջոցների մասին» ծրագիրը: Այստեղ նախ ներկայացվում էր մուսուլմանական աշխարհում նկատվող կրոնական, ազգային-մշակութային ինքնագիտակցության վերելքը, որը ձգտում էր միավորել իսլամ դավանող տարալեզու ժողովուրդներին: Պ. Ա. Ստոլիպինը միանշանակ համոզված էր, որ այդ շարժումները «պատահական չեն, այլ բխում են պանիսլամիստների կոնկրետ ծրագրից»: Վարչապետը համոզված էր, որ պանիսլամիստները՝ ոգեշնչված երիտթուրքերի վերջին հաջողություններով (նկատի ուներ 1908թ. հեղաշրջումը), իրենց առջև խնդիր էին դրել միավորելու ողջ աշխարհի մուսուլմանությանը՝ ընդհանուր մեկ պետություն կազմավորելու համար: Լավ հասկանալով շարժման ծավալման վտանգի լրջությունը՝ Պ. Ա. Ստոլիպինը առաջարկում էր «ելնելով պետության շահերից միջոցներ ձեռնարկել նրան վնասազերծելու համար»³⁵⁸:

Եթե Այսրկովկասի սահմաններում մուսուլմանական որևէ անօրինական կազմակերպություն գրանցված չէր, ապա Բաքու քաղաքը, որն Այսրկովկասի մուսուլմանների կենտրոնն էր, տեղի թաթարական մամուլի շնորհիվ դարձել էր պանիսլամիզմի ակնհայտ քարոզչության կենտրոն: Այստեղ հրատարակվող մի շարք թերթեր իրենց էջերում բացահայտորեն քարոզում էին պանիսլամիզմը, թշնամություն հրահրում կայսրության և երկրամասի այլ ժողովուրդների դեմ: Չանտեսելով այդ հանգամանքը՝ Կովկասի փոխարքան 1911թ. մարտի 27-ի շրջաբերականով Բաքվի նահանգապետին և երկրամասի այլ վարչական ղեկավարների առաջարկեց նման բովանդակությամբ հոդվածների հեղինակներին պատասխանատվության ենթարկել, իսկ առավել անզուսպ թերթերի հրատարակումը կասեցնել: Ի կատարումն այս շրջաբերականի հետախուզություն անցկացվեց տեղական չորս թերթերի և

³⁵⁸ РГИА, ф. 1276, оп. 7, д. 6, л. 92-101.

ամսագրերի խմբագրություններում, ընդ որում ձերբակալվեց ինը մարդ, այդ թվում թուրքահպատակ հրապարակախոս Ահմեդ Քամալ բեյը³⁵⁹: Վերջինս արտաքսվեց արտասահման: Պանիսլամիստների հետ կապի մեջ մեղադրվեց նաև Թիֆլիսի մուսուլմանական դպրոցի ուսուցիչ Հուսեին Ռաֆիզադեն և ուրիշներ³⁶⁰: Այս միջոցառումները ցանկալի արդյունք տվեցին և անթույլատրելի քարոզչությունը միառժամանակ դադարեց: Արդեն 1911թ. մայիսի 29-ին Բաքվի նահանգապետը զեկուցում է օտար դավանությունների դեպարտամենտին, որ տեղի մուսուլման հասարակության շրջանում պանիսլամիստական շարժման նշաններ չեն նկատվում. «Պանիսլամիզմի շարժումը... հետապնդում է մուսուլմանների լուսավորության գույտ մշակութային խնդիրներ»³⁶¹:

Ինչպես վերը նշվել է, Պ. Ա. Ստոլիպինի սպանությունից հետո (1911թ. սեպտեմբեր) ներքին գործերի նախարարի պաշտոնում նրան փոխարինեց Ա. Ա. Մակարովը: Նրանց՝ իսլամը «զսպելու» անհրաժեշտության դիրքորոշումը գործնականում համընկնում էր: Կառավարությունը շարունակում է աչալրջորեն հետևել մուսուլմանական շարժման գործընթացին:

Կովկասի փոխարքան 1911թ. կրկին բարձրացրեց ուսումնական համակարգի բարեփոխման հարցը: Հոկտեմբերին Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը՝ Կովկասի ուսումնական հոգաբարձու Ն. Ֆ. Ռուդոլֆին հանձնարարեց մշակել Թիֆլիսի սուննի և շիա մուսուլմանական ուսումնարանների վերակազմավորման հարցը, որոնք հիմնվել էին դեռևս 1847-1848թթ: Ա. Ա. Մակարովը 1911թ. դեկտեմբերի 12-ի շրջաբերականով՝ «նկատի ունենալով ժամանակակից կրոնա-ցեղային շարժումները», նահանգների ղեկավարներից պահանջեց մոլլաներին պաշտոններին հաստատելու ժամանակ համոզվել, որ թեկնածուն «առնչություն չունի մուսուլմանական շարժման հետ և կրթություն չի ստացել մուսուլմանական այն կենտրոններից մեկում, որոնք հանդիսանում են պանիսլամիզմի տարածման գլխավոր օջախներ»: Անթույլատրելի

³⁵⁹ Арапов Д. Ю., Императорская Россия и мусульманский мир, նշվ. աշխ., էջ 414.

³⁶⁰ Алиева И., նշվ. աշխ., էջ 98:

³⁶¹ Расулзаде М. Э., Сборник произведений и писем, М., 2010, с. 6.

համարվեց պաշտոններին այն մոլլաների հաստատումը, որոնք ռուսահայատակ չէին և կրթությունը ստացել էին արտասահմանում³⁶²:

Կայսրության համար վտանգավոր գաղափարների դեմ պայքարի գործում կառավարող շրջանները շարունակում էին կարևորել պետական վերահսկումը ուսումնական համակարգի վրա: 1912թ. հոկտեմբերին կրկին բարձրացվեց այլադավանների շրջանում ուսուցման առաջին երկու տարիները մայրենի լեզվով անցկացնելու արդյունավետության մասին հարցը: Ժողովրդական լուսավորության նախարարության կողմից կազմվեց մի նախագիծ, որը նախքան Դումային ներկայացնելը նոյեմբերի 24-ին քննարկվեց Նախարարների խորհրդում: Այն առաջարկում էր մայրենի լեզվով դասավանդման առաջին երկու տարիները փոխել մեկ տարվա դասավանդումով և միայն անհրաժեշտության դեպքում մայրենի լեզվի ուսուցումը անցկացնել երկու տարի: Այս նախագծին դեմ արտահայտվեց Նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Ն. Կոկովցովը (1911-1914թթ.): Նա գտնում էր, որ դպրոց ընդունված երեխայի համար, որն ընդհանրապես չգիտեր ռուսերեն, դժվար կլինի ուսուցման արդեն երկրորդ տարում ուսանել բացառապես ռուսաց լեզվով: Վ. Ն. Կոկովցովը նոր սահմանափակումները անցանկալի և անժամանակ համարեց: Սակայն 1913թ. մայիսի 2-ին նախագիծը հավանության արժանացավ Նախարարների խորհրդի կողմից³⁶³:

Օտար դավանությունների դեպարտամենտը 1913թ. հունվարի 22-ին կայսրության նահանգապետերին տեղեկացրեց՝ կենտրոնական և տեղական հաստատությունների ներկայացուցիչներից կազմված Հատուկ խորհրդակցություն հրավիրելու մտադրության մասին: Այն պետք է քննարկեր մուսուլմանական հոգևոր-կրոնական կառավարման համակարգի վերանայման, ինչպես նաև մուսուլմանական միջավայրում վերջին տարիներին կրոնա-ազգային շարժումների ուժեղացման հարցերը: Խորհրդակցության նախապատրաստման համար օտար դավանությունների դեպարտամենտի տնօրեն Ե. Վ. Մենկինը (1912-1915թթ.) նահանգապետերին հանձնարարեց մինչև 1914թ. մարտի 10-ը որոշ վիճակագրական տեղեկություններ տրամադրել մուսուլմանների թվաքանակի, հոգևոր հաստատությունների, հոգևորականության, կրոնական

³⁶² Дякин В. С., նշվ. աշխ., էջ 162:

³⁶³ Նույն տեղում, էջ 97, 99:

դպրոցների, հասարակական կազմակերպությունների, տպարանների մասին³⁶⁴։ Մինևույն ժամանակ ենթադրվում էր օտար դավանությունների դեպարտամենտում հրավիրել մուսուլման բարձրաստիճան հոգևորականության խորհրդակցություն, որի ժամանակ նրանց կբացատրեն կառավարության մտահոգությունները և «կառաջարկեին» ազդել մոլլաների և մուսուլմանական ուսումնարանների ուսուցիչների վրա՝ նրանց հասարակության շրջանում թուրքական գործակալների վնասակար քարոզչության դեմ կառավարության պայքարում ներգրավելու նպատակով³⁶⁵։

Կառավարող շրջանները լավատեղյակ էին, որ Այսրկովկասյան թաթարների մոտ քաղաքական կյանքը գործնականում բացակայում էր, և որ այստեղ լայն զանգվածների տրամադրությունների ձևավորման գործում մեծ դեր էին խաղում մոլլաները։ Կարևորելով երկրամասի կայունության գործում մուսուլման հոգևորականության դերը՝ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը, իր կառավարման ութ տարիների ամփոփիչ հաշվետվությունում (1913թ.) հատուկ ուշադրության է արժանացնում մուսուլման հոգևորականությանը։ Փոխարքան կառավարության ուշադրությունը սևեռում է այն իրողության վրա, որ «բոլորովին անտեսված է մոլլաների կրթության մասին հարցը, այն մտքի ազդեցության տակ, որ պետության գործը չէ հոգ տանել այդ հասարակության կրոնական պահանջների մասին, որոնք դավանում են ոչ պետական կրոնը»։ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը ընդգծում է, որ դրա հետևանքով Այսրկովկասում նկատվում է տխուր երևույթ «մոլլաների՝ հազարից ավելի թափուր պաշտոնների» տեսքով, որոնց փոխարեն հասարակության շրջանում քարոզչություն են իրականացնում քիչ կրթված եկվորները, որոնք ժողովրդի մեջ տարածում են ոչ ռուսական հասկացություններ։ Ուստի փոխարքան իր հաշվետվությունում կարևորում է ռուսական դպրոցներում մոլլաների պատրաստումը, որպեսզի նրանք գործիք դառնան կառավարության ձեռքին, այլ ո՛չ թե՝ ռուսական տիրապետության և կառավարման դեմ ուղղված գաղափարների կրողներ։ Ի. Ի. Վորոնցով- Դաշկովը նաև դժգոհում է որևէ պաշտոնի մուսուլման բարձրաստիճան հոգևորականության նշանակման ժամանակ ընտրության սահմանափակ հնարավորությունից. «Ամոթ է խոստովանել, որ ես հնարավորություն չունեմ Այսրկովկասի... շեյխ-ուլ-իսլամի պաշտոնին ներկայացնելու

³⁶⁴ РГИА, ф. 821, оп. 133, д. 576, л. 114.

³⁶⁵ Борьба с турецкой пропаганде. – Баку. 1913, 24 апреля.

մեկին, ով կբավարարեր ամենահամեստ պահանջները՝ կրթության, մուսուլմանների շրջանում հոգևոր նշանակության, ռուսերենի իմացության (գոնե խոսակցական սահմաններում) իմաստով, իսկ նահանգային մեջլիսների նախագահների և անդամների նշանակման ժամանակ ստիպված եմ բավարարվել կիսակրթված (անգամ թաթարերենում) մարդկանցով»³⁶⁶: Սրանով Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը փաստում է այն իրողությունը, թե կրթվածության մակարդակում, որքան անմխիթար վիճակում էր գտնվում Այսրկովկասի մուսուլման հոգևորականությունը:

Անդրադառնալով մուսուլմանության շրջանում պանիսլամական և պանթյուրքական գաղափարների առկայության հարցին՝ փոխարքան զեկուցում է. «Մուսուլմանական զանգվածներում ոչ մի անջատողական գաղափարներ առայժմ չեն կարող առաջանալ, իսկ պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի քարոզչության առանձին դեպքերը Կովկասում հաջողություն չունեն»: Որպես ապացույց Վորոնցով-Դաշկովը մատնանշում է մուսուլման հասարակության անտարբերությունը Բալկանյան թերակղզում ծավալվող վերջին իրադարձություններին: Չնայած դրան՝ փոխարքան գտնում էր, որ «միշտ պետք է նկատի ունենալ, որ մուսուլմանության առավել առաջադեմ շերտերի մոտ սկսում են զարգանալ ազգային ինքնագիտակցության գաղափարներ», ինչի հետ կառավարությունը պետք է հաշվի նստեր՝ չանտեսելով նրանց պահանջմունքները³⁶⁷:

Երկրամասի մուսուլմանների շրջանում մշակութային կյանքի ակտիվացման, և որ ամենակարևորն էր, ռուսամետ գաղափարների տարածման համար Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը կարևորում էր ազգային լուսավորության հարցը: Վերջինս չէր կասկածում մուսուլմանական միջավայրում ռուսական ժողովրդական դպրոցների հաջողության վրա, հատկապես, եթե այնտեղ «ուշադրություն դարձվեին երեխաների կրոնական պահանջներին»: Փոխարքան հաջողության երաշխիք էր համարում նաև այն հանգամանքը, որ այսրկովկասյան թաթարները չունեին «իրենց ուսուցիչները, իսկ Թուրքիայից եկածները կասկածելի էին թվում», բացի այդ արաբերենով ուսուցումը դժվար էր տրվում երեխաներին և չէր կարող դիմակայել «ռուսական դպրոցի

³⁶⁶ Всеподданнейший отчет за 8 лет управления Кавказом, նշվ. աշխ., էջ 10 - 11:

³⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 9 - 10:

դասավանդման մրցակցությանը»³⁶⁸: Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը բավականին իրատեսորեն էր գնահատում իսլամական գործոնը՝ ցանկացած իրավիճակում հեռու մնալով երևակայությունից: Հմուտ և նուրբ դիվանագիտությամբ հայտնի փոխարքայի ուշադրությունից չէր կարող վրիպել Կովկասի մուսուլմանության հնարավոր անջատողականությունը: 1913թ. իր հաշվետվությունում մուսուլմանաբնակ վայրերում իրավիճակը ընդհանուր առմամբ դրական գնահատելով՝ այնուամենայնիվ նա զգուշացնում է, որ եթե «Կովկասում պետք է վախենալ առանձին ազգերի անջատողականությունից... ապա միայն այդ հասարակության կողմից, որը քանակապես և կրոնական մոլեռանդությամբ գերազանցում է բոլոր ժողովուրդներին»: Փոխարքային հայտնի էին Կովկասի մուսուլմանների շրջանում հասունացող նոր զգացմունքները, ազգային ինքնագիտակցության գաղափարները: Նա զգուշացնում էր, որ այդ երևույթի հետ չէր կարելի հաշվի չնստել, միևնույն ժամանակ «չէր կարելի անտեսել մուսուլմանների շահերը»: Ստեղծված իրավիճակում Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը, ընդունելով նրանց կրոնի ազատ դավանանքի իրավունքը, անհրաժեշտ էր համարում ազդել նրանց վրա՝ ռուսական մշակույթին ծանոթացնելու և նրանց մեջ ռուսական իրավագիտակցության հիմքերի արմատավորման միջոցով³⁶⁹: Փաստորեն ռուսական կառավարությունը կրկին կանգնում է մարտահրավերի առջև. մուսուլման հպատակների ինքնագիտակցությունը վերակառուցել այնպես, որպեսզի կրոնական հույսերը նրանք ուղղեին կայսրին և ի դեմս նրա տեսնեին իրենց հավատքի և շահերի պաշտպանի: Իրականացնելով կրոնահանդուրժողականության քաղաքականություն՝ իշխանությունը ձգտում էր փակել արտաքին սահմանները և ապահովել կայունությունը կայսրության ներսում³⁷⁰:

Մուսուլմանական հոգևոր կառավարման համակարգի վերակազմավորման հարցը գտնվում էր նաև կառավարող շրջանների ուշադրության կենտրոնում: Մինչև նոր միջգերատեսչական Հատուկ խորհրդակցության գումարումը հարցը պարբերաբար քննարկվում էր և՛ առանձին գերատեսչություններում (արտաքին գործերի, ներքին գործերի նախարարություններ, զինվորական նախարարություն, ժողովրդական

³⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 32:

³⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 9, 10:

³⁷⁰ Crews R., նշվ. աշխ., էջ 2 - 3:

լուսավորության նախարարություն) և՛ մամուլում: Մուսուլմանական հոգևոր-կրոնական կառավարման համակարգի վերակազմավորման մասին իշխանությունների մտահոգությունը չէր ընկալվում մուսուլման հասարակական գործիչների կողմից այն իմաստով, որ վերջիններս ևս դժգոհում էին գործող հոգևոր-կրոնական երկու վարչությունների (սուննիական և շիայական) թե՛ կառուցվածքից, թե՛ կարգավիճակից, և թե՛ գործունեությունից: Հարցի կապակցությամբ թեժ քննարկումներ եղան մամուլում: "Каспи" թերթը, որը լայն շրջանառություն ուներ Այսրկովկասում, իր էջերում սուր քննադատության ենթարկեց գործող հոգևոր վարչություններին, մատնանշելով, որ կառավարող շրջանները՝ «հաշվի առնելով այդ համակարգի շահավետությունը, մուֆթիի գլխավորությամբ ստեղծեցին հոգևոր կառավարում, որը պարզապես ուս պաշտոնյա էր համարվում»: Հոգևոր վարչություններում մուֆթիի և շեյխ-ուլ-իսլամի դերի նվազումը հանգեցրել էր նրան, որ մուսուլմանական ծխերում ծայրահեղ թուլացել էր կրոնական կյանքը: Մզկիթները դատարկ էին անգամ մուսուլմանների մեծ տոնի՝ Ռամադանի ժամանակ³⁷¹:

Այս քննարկումներին զուգահեռ 1914թ. գարնանը կայսրությունում մուսուլմանական հարցով Հատուկ խորհրդակցության հրավիրման համար լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ տարվեցին: Հատուկ խորհրդակցության նախապատրաստումը բարձրաստիճան պաշտոնյաները բացատրում էին նրանով, որ իսլամի հարցում առաջարկությունների մեծամասնությունը, որոնք արվել էին 1911թ. Պ. Ա. Ստոլիպինի կողմից, հետաձգվել էին մինչև հենց այս պահը: 1914թ. մարտի 14-ին Ե. Վ. Մենկինը ներքին գործերի նախարարին ներկայացրեց խորհրդակցության մասնակիցների ցանկը: Բացի օտար դավանությունների դեպարտամենտի պաշտոնյաներից, խորհրդակցությանը հրավիրվել էին կենտրոնական հիմնական գերատեսչությունների աշխատակիցները, որոնք վերահսկում էին «մուսուլմանական հարցը» կայսրությունում: Կայսրության հարավային ծայրամասը ներկայացնում էր Կովկասի փոխարքան:

Կայսրության մուսուլմանական համայնքի համար առաջիկա խորհրդակցությունը ճակատագրական համարելով՝ Պետական դոմայի մուսուլման պատգամավորները

³⁷¹ Магометанская просьба. – Сотрудник закавказской миссии. 1914, 15 марта, с. 94.

խմբակցության նախագահ Կ. Մ. Թեվկելի գլխավորությամբ որոշեցին անցկացնել Համառուսական մուսուլմանական համագումար՝ կառավարության կողմից առաջադրված հարցերի քննարկման համար: Բանաձևերի և փաստաթղթերի ընդունման միջոցով նրանք ցանկանում էին կառավարությանը ցույց տալ մուսուլմանական համայնքի առաջնորդների տեսակետը և նման կերպով ազդել խորհրդակցության բարձրաստիճան մասնակիցների վրա: Սակայն նրանց՝ Հատուկ խորհրդակցությունը Համառուսական մուսուլմանական համագումարից հետո անցկացնելու խնդրանքը անտեսվեց կառավարության կողմից: Հատկանշական է, որ ինչպես և նախկինում, պահպանվում էր թշնամանք այս երկու ժողովների միջև, որոնք ըստ էության դիտարկում էին միևնույն հարցը: Հատուկ խորհրդակցությունների ժամանակ կայսերական պաշտոնյաները, որպես կանոն, արձանագրում էին այս կամ այն բացասական երևույթների և գործընթացների առկայությունը մուսուլմանական միջավայրում, բայց միևնույն ժամանակ չափազանց զգույշ էին նրանց վերաբերող ցանկացած արմատական առաջարկությունում³⁷²:

Մուսուլմանության հարցով հերթական միջգերատեսչական Հատուկ խորհրդակցությունն անցկացվեց 1914թ. ապրիլի-մայիս ամիսներին: Թեև 1914թ. խորհրդակցության նախագահը ներքին գործերի փոխնախարար Ի. Մ. Ջոլոտարևն էր, իրականում 14 նիստերից 10-ը նախագահեց նրա տեղակալը՝ օտար դավանությունների դեպարտամենտի տնօրեն Ե. Վ. Մենկինը: Հոգևոր կառավարման մի քանի հարցերի քննարկման ժամանակ հրավիրվել էին նաև մուսուլման հոգևորականության ներկայացուցիչներ: Սակայն Այսրկովկասի մուֆթին և շեյխ-ուլ-իսլամը չմասնակցեցին այս խորհրդակցությանը: Նրանց փոխարեն Կովկասի փոխարքան ուղարկեց իր խորհրդի անդամ Ե. Գ. Վեյդենբաումին՝ իշխանություններին տեղեկացնելով, որ մուֆթի Հուսեյն Գաիբովը շատ ծեր է և խուլ, իսկ շեյխ-ուլ-իսլամ ախունդ Մահմեդ Հասան Պիշնամազ-Ջադեն (1909-1918թթ.)³⁷³ ընդհանրապես չգիտի ռուսերեն: Այսրկովկասի մուսուլման հոգևոր ներկայացուցիչների շրջանում փոխարքան չգտավ արժանի մեկին՝ կառավարության խորհրդակցությանը ուղարկելու համար. «Ավելորդ

³⁷² Арапов Д. Ю., Система государственного регулирования ислама, նշվ. աշխ., էջ 313:

³⁷³ Закавказское шиитское духовное правление, - Кавказский календарь на 1911 года, Тифлис, 1910, с. 548.

եմ համարում սուննի և շիա հոգևորականության ներկայացուցիչներից մեկին գործուղել, քանի որ վերջիններս բավարար չափով տեղեկացված չեն պետական նշանակություն ունեցող ընդհանուր հարցերում»³⁷⁴: Այս հանգամանքը հերթական անգամ վկայում է, թե որքան ցածր էր Այսրկովկասի մուսուլման հոգևորականության դերը պետական համակարգում և նշանակությունը հասարակության շրջանում:

Մուսուլմանության հարցով 1914թ. Հատուկ խորհրդակցությունն անցավ լարված քննարկումներով, որտեղ հակադրվեցին երկու տարբեր տեսակետներ: Մասնակիցների մի մասը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է հաստատել մուսուլմանական միատեսակ կրոնական կազմակերպություն՝ նկատի ունենալով նրանց հոգևոր-կրոնական կյանքի պայմանների միատարրությունը: Մյուս մասը գտնում էր, որ Ռուսաստանի մուսուլմանները միասնություն չեն ներկայացնում, հետևաբար «նրանց բոլորին մեկ գլխարկի մեջ մտցնելը հազիվ թե հնարավոր» լինի: Հետևաբար վտանգավոր համարվեց՝ Այսրկովկասում, Ղրիմում և Օրենբուրգում գործող կարգի փոփոխումը: Երկար վիճաբանությունից հետո Հատուկ խորհրդակցության մասնակիցները որոշեցին պահպանել գոյություն ունեցող մուֆթիաները իրենց տարածքային նախկին սահմաններում, ինչպես նաև անփոփոխ թողնել իշխանության կողմից մուսուլման բարձրաստիճան հոգևորականների նշանակման կարգը: Որոշվեց միջոցներ ձեռնարկել մուսուլմանական ծխերի ներքին կյանքի բարելավման համար³⁷⁵: Ծխերի հոգևորականության նյութական վիճակը բարելավելու համար առաջարկվում էր կայսրության բոլոր տարածքներում տարածել Այսրկովկասում գործող կարգը, համաձայն որի՝ նրանց աշխատավարձը որոշվում էր ծխական հատուկ վճիռով: Ծրագրվում էր օրենդորությունը լրացնել այնպիսի դրույթներով, որոնք կամրապնդեին մուսուլմանական ծուխը որպես կրոնական կազմակերպություն: Դպրոցական կրթության հարցում որոշվեց, որ զուտ կրոնական դպրոցները մնում են հոգևորականության վերահսկողության տակ, իսկ ընդհանուր կրթական բնույթ ունեցող դպրոցները պետք է վերակազմավորվեն մասնավոր ուսումնական հաստատությունների ընդհանուր հիմունքներով: Որոշվեց նաև, որ կրոնական դպրոցները բացվելու են իշխանությունների թույլտվությամբ: Այսպիսով, 1914թ.

³⁷⁴ РГИА, ф. 821, оп. 133, д. 576, л. 71-71об.

³⁷⁵ Նույն տեղում, գ. 577, թ. 448-450:

Հատուկ խորհրդակցությունը գործնականում որևէ էական փոփոխություն չբերեց կայսրության մուսուլմանների հոգևոր կյանքի կարգավորման գործում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումով 1914թ. միջգերատեսչական խորհրդակցության որոշումների մեծամասնության իրականացումը հետաձգվեց:

Հատուկ խորհրդակցության աշխատանքների ավարտից մեկ ամիս անց՝ 1914թ. հունիսի 15-ին Սանկտ Պետերբուրգում բացվեց մուսուլմանների Համառուսական չորրորդ համագումարը: Համագումարին մասնակցում էին երեսուներկու մարդ, ընդ որում նիստերին, որպես դիտորդներ, մշտական ներկա էին ներքին գործերի նախարարության և օտար դավանությունների դեպարտամենտի պաշտոնյաները: Չնայած դրան, համագումարի նիստերի ընթացքում կառավարության հասցեին հնչեցին մի շարք քննադատական նկատողություններ: Իր աշխատանքների ընթացքում մուսուլմանական IV համագումարը ընդունեց «Ռուսական կայսրության մուսուլմանների հոգևոր գործերի ղեկավարման մասին» կանոնադրությունը, Այն նախատեսում էր կառավարման չորս աստիճանի համակարգ. 1) ծխական հոգևորականություն, 2) գավառային կադի, 3) նահանգային և շրջանային մեջլիսներ, 4) Հոգևոր կառավարում: Կանոնադրության համաձայն մուսուլմաններն իրենք պետք է ընտրեին շեյխ-ուլ-իսլամին և մուֆթիին՝ հինգ տարի ժամանակով: Ընտրված երեք թեկնածուներից մեկին հաստատելու էր կայսրը: Կանոնադրությունը ներառում էր նաև հոգևորականության ընտրության, մուսուլմանների համար աշխարհիկ և կրոնական ուսումնական հաստատությունների ստեղծման մասին դրույթներ: Մերժվեցին՝ համառուսական մուսուլմանական հոգևոր հաստատություն ստեղծելու և Ռաիս-ուլ-ուլամի ընտրության մասին առաջարկները,³⁷⁶ որոնք արվել էին մուսուլմանների Համառուսական III համագումարի ժամանակ: Մուսուլմանների Համառուսական IV համագումարը իր աշխատանքներն ավարտեց 1914թ. հունիսի 25-ին: Այս համագումարը ևս ոչինչ չտվեց Ռուսական կայսրության մուսուլման հասարակությանը:

Այսպիսով, Ռուսական առաջին հեղափոխությունից հետո էլ Այսրկովկասի մուսուլման հասարակական, քաղաքական գործիչները շարունակեցին պայքարել հոգևոր-կրոնական հաստատությունների արմատական վերակազմավորման համար:

³⁷⁶ Նույն տեղում, գ. 566, թ. 285-296, տե՛ս նաև Хабутдинов А. Ю., նշվ. աշխ., էջ 53-54:

Այդ պայքարը գլխավորում էր Ա. Մ. Թովչիբաշևը: Տարբեր նախագծերով Այսրկովկասի թաթարները իշխանություններին առաջարկում էին հոգևոր բոլոր պաշտոնները դարձնել ընտրովի՝ անփոփոխ թողնելով շեյխ-ուլ իսլամի և մուֆթիի հաստատման կարգը: Սակայն բոլոր այդ նախագծերը այդպես էլ չիրագործվեցին: 1908-1914թթ. ընթացքում «մուսուլմանական հարցը» շարունակեց մնալ կառավարող շրջանների ուշադրության կենտրոնում: Անհանգստացած պանիսլամական գաղափարների ներթափանցումից՝ կառավարությունը տարբեր ձևաչափերով վերահսկում էր կայսրության մուսուլմաններին: Կրկին ապավինելով մուսուլման բարձրաստիճան հոգևորականության հավատարմությանը՝ իշխանությունը փորձում էր կանխել ցանկացած հակապետական գաղափարի տարածումն այդ հասարակության շրջանում: Չթերագնահատելով իսլամի ուժը՝ պետական պաշտոնյաները միջոցներ էին փնտրում այն ավելի վերահսկելի դարձնելու համար: Հարցը պարբերաբար քննարկվում էր ինչպես առանձին գերատեսչություններում, այնպես էլ միջգերատեսչական Հատուկ խորհրդակցությունում (1910, 1914թթ.): Իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում էր մուսուլմանական շարժման տարածումը կանխելու, հոգևոր-կրոնական վարչությունների վերակազմավորման խնդիրները: Հատկանշական է, որ թե՛ Հատուկ խորհրդակցությունը և թե՛ մուսուլմանների Համառուսական համագումարը ըստ էության քննարկում էր միևնույն հարցը: Բայց եթե մուսուլմանական Համառուսական խորհրդակցությունների ժամանակ դրվում էր հոգևոր-կրոնական վարչությունների նկատմամբ իշխանության վերահսկողության թուլացման հարցը, ապա միջգերատեսչական Հատուկ խորհրդակցությունը միջոցներ էր փնտրում վարչություններն ավելի վերահսկելի դարձնելու համար: Տվյալ երկու միջոցառումները, որոնք մի դեպքում անցկացվում էին պաշտոնական իշխանության, իսկ մյուս դեպքում՝ մուսուլմանական հասարակության կողմից, դարձան կայսրությունում մուսուլմանական աշխարհի կարգավիճակի մասին հրապարակային վերջին քննարկումները՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին:

Ամփոփելով Այսրկովկասի մուսուլմանների նկատմամբ ռուսական կառավարության կրոնական քաղաքականությունը՝ պետք է նկատել այն առանձնահատկությունը, որը հստակ ուրվագծվեց 1903-1914 թվականների ընթացքում:

Մուսուլման հոգևորականությունը, ներգրավվելով կայսերական կառավարման համակարգի մեջ, շարունակում էր վայելել իշխանությունների հովանավորությունը: Այլ կերպ ասած, մուսուլման հոգևորականները վերածվել էին պետական պաշտոնյաների և իրենց հավատակիցների շրջանում նվիրվածություն ու հավատարմություն էին քարոզում պետության և կայսրի նկատմամբ: Դա բերեց նրան, որ Ռուսական առաջին հեղափոխության ժամանակ մուսուլման հասարակությունը, ի տարբերություն կայսրության այլ ժողովուրդների, հեռու մնաց հեղափոխությունից: Սակայն մյուս կողմից կայսերական ակնառու քաղաքական գործիչները՝ գիտակցելով իսլամի ահռելի ուժն ու վտանգավորության աստիճանը, միջնոցներ էին փնտրում իսլամական դաշտն առավել վերահսկելի դարձնելու համար, մանավանդ որ պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի գաղափարների տարածման պայմաններում կայսրության մուսուլմանների շրջանում հասունացել էին կրոնական և ազգային գաղափարները: Վերջիններիս ականավոր հասարակական և կրոնական գործիչները մուսուլմանների Համառուսական խորհրդակցությունների ժամանակ (1905-1906, 1914թթ.) իշխանություններից սկսել էին պահանջել հոգևոր կառավարման համակարգի բարեփոխումներ: 1905-1914թթ. ընթացքում նրանք կազմեցին մի շարք նախագծեր, որոնք, սակայն, անտեսվեցին իշխանության կողմից: Կառավարությունն իր հերթին պարբերաբար Հատուկ միջգերատեսչական խորհրդակցություններ էր հրավիրում՝ կայսրությունում «մուսուլմանական հարցը» վերահսկողության տակ պահելու համար:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրելով 1903-1914 թվականների ընթացքում Այսրկովկասում ռուսական կառավարության վարած կրոնական քաղաքականության պատմությունը՝ հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. Ռուսական կայսրությունում կրոնը օգտագործվում էր ազգային, քաղաքական խնդիրների լուծման համար, հետևաբար կրոնական քաղաքականությունը ներքին, երբեմն նաև արտաքին քաղաքականության մաս էր կազմում: Կրոնական հարցերը, ընդհանուր առմամբ, կարգավորվում էին համառուսական օրենսդրությամբ: Ռուսական կառավարության կրոնական քաղաքականության մեջ հստակ ուրվագծվում էր վերջինիս գլխավոր սկզբունքը. կայսրության բոլոր դավանանքների նկատմամբ պետության լիակատար վերահսկողության ապահովումը: Թեև ուղղափառ եկեղեցին առաջնային և տիրապետող կարգավիճակ ուներ, այնուհանդերձ այն ևս գտնվում էր լիակատար վերահսկողության ներքո: Սակայն XX դարի սկզբին, հեղափոխական շարժումների ճնշման պայմաններում, կառավարությունը ստիպված էր վերանայել իր կրոնական քաղաքականությունը և գնալ հանդուրժողականության սկզբունքների ճանապարհով:

2. XX դ. սկզբին Ռուսական կայսրության կրոնական քաղաքականության մշակման գործում առաջավոր դերը, անշուշտ, պատկանում էր ներքին գործերի նախարարությանը: Այսրկովկասի այլադավան և այլահավատ կրոնական հաստատությունների գործունեությունը վերահսկվում էր նաև ներքին գործերի նախարարությունում օտար դավանությունների դեպարտամենտի կողմից: Պետական երրորդ մարմինը, որը զբաղվում էր տարածաշրջանի կրոնական հարցերով՝ արտաքին գործերի նախարարությունն էր: Այն փաստը, որ պետական երեք գերատեսչություններ զբաղվում էին կրոնական խնդիրների կարգավորմամբ, վկայությունն է այն բանի, թե որքան էր կարևորվում կրոնական քաղաքականությունը կայսերական Ռուսաստանում:

Ինչ վերաբերում է Վրացական էկզարխությանը, ապա այն գտնվում էր Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու Սրբազան Սինոդի անմիջական վերահսկողության ներքո:

3. Ռուսական կայսրությունում ուղղափառ հավատքը հատուկ կարգավիճակ ուներ: Այդ առումով Վրացական էկզարխությունը՝ լինելով Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու

ներկայացուցիչը, տարածաշրջանում իր ուրույն տեղն ունենալ: Ստեղծելով եկեղեցական կենտրոնացված այդ հզոր կազմակերպությունը՝ կայսերական իշխանությունը նպատակ էր հետապնդում Կովկասում ստեղծելու Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու իրական տիրապետություն, որով կամրապնդեր իր տիրապետությունը տարածաշրջանում: Սակայն էկզարխությանը բնորոշ էր կայսերական բյուրոկրատական կարգը, ուստի եկեղեցական այդ կառույցը չկարողացավ լուրջ ազդեցություն ունենալ տարածաշրջանի հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա: Վրացական էկզարխության ներքին, հոգևոր զարգացումը սահմանափակվում էր Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու Սինոդի կառավարման պայմաններով: Վերջինս իր «հոգաժության» ներքո էր առել էկզարխության գործունեության բոլոր բնագավառները: Այս ամենի արդյունքում աստիճանաբար խզվեց հոգևոր կապը վրացական ուղղափառ համայնքի և էկզարխության միջև, հավատացյալների շրջանում կազմալուծվեց կրոնա-բարոյական կյանքը: Վրացական էկզարխությունում՝ ինքնակալության իրականացրած միջոցառումների շնորհիվ վրացական եկեղեցին աստիճանաբար կորցեց իր ազգային դիմագիծը:

4. Ի տարբերություն Վրացական էկզարխության՝ Հայ առաքելական եկեղեցին ազգային եկեղեցու ամենավառ օրինակ էր: Դարերի ընթացքում զրկված լինելով քաղաքական կյանքից՝ հայ ազգը, որպես փրկության խարիսխ, ամուր կառչած էր իր եկեղեցուն: Պետականության բացակայության պայմաններում նրա գործառույթները իրականացնում էր եկեղեցին՝ իր մեջ մարմնավորելով ազգային հիմքերը: Այս հանգամանքը լավ էին հասկանում կայսերական բարձրաստիճան պաշտոնյաները: Նրանցից անհեռատեսները (Գ. Ս Գոլիցին, Վ. Կ. Պլեվե), չհաշտվելով կայսրությունում հայոց եկեղեցու առանձնահատուկ կարգավիճակի հետ, կառավարության առջև պարբերաբար բարձրացնում էին Հայ առաքելական եկեղեցու դերի ու նշանակության իջեցման մասին հարցը: Էջմիածինը անհրաժեշտ էր կայսրին հայերի շրջանում կառավարությանը ենթակա տեղական կառույց ունենալու համար, ինչպես Վրացական էկզարխության դեպքում էր:

5. Կայսերական կառավարությանը լուրջ մտահոգվելու առիթ տվեց մուսուլման հասարակության հոգևոր կյանքը արդյունավետ վերահսկելու խնդիրը: Իսլամը

ճանաչելով որպես օրինական կրոն՝ կառավարությունը հաշվի էր առնում նրա առանձնահատկությունները: Այսրկովկասի մուսուլմանների կրոնական կյանքը ղեկավարում էին դեռևս 1872թ. ստեղծված հոգևոր-կրոնական երկու վարչությունները, որոնք կոչված էին վարելու շիա և սուննի մուսուլմանների հոգևոր գործերը: Այսրկովկասի մուսուլմանական հոգևոր վարչությունների գործունեությունը վերահսկվում էր Կովկասի փոխարքայի կողմից: Վերջինս էլ իր հերթին նրանց գործունեության համար պատասխանատու էր կայսրին: Հոգևոր վարչությունների գործունեությունը գտնվում էր նաև ներքին գործերի նախարարի և օտար դավանությունների վարչության անմիջական վերահսկողության ներքո: Նման կերպով կայսերական վարչակազմը կարողացել էր ստեղծել լիովին վերահսկելի մուսուլմանական հոգևոր կրոնական համակարգ:

6. Հայ առաքելական եկեղեցին Ռուսական կայսրությունում հատուկ տեղ էր զբաղեցնում: Այն կայսրությունում միակ կրոնական կազմակերպությունն էր, որն ուներ ընտրված և կառավարությունից փաստացի անկախ ղեկավար՝ ի դեմս հայոց կաթողիկոսի: Նա կրում էր «Ամենայն հայոց կաթողիկոս» պաշտոնական տիտղոսը և ավանդաբար դիտվում էր որպես Ռուսական կայսրությունից դուրս բնակվող հայերի վրա ռուսական ազդեցության տարածողը: Հայոց կաթողիկոսի անկախ գործունեությունը և նրա օրեցօր աճող հեղինակությունը, սակայն, լուրջ մտահոգության տեղիք տվեց կառավարող շրջաններին: Կայսերական գործիչները՝ ի դեմս Պ. Ա. Ստոլիպինի սկսեցին միջոցներ փնտրել կաթողիկոսի իշխանությունը սահմանափակելու համար: Սակայն կայսերական բարձրաստիճան պաշտոնյաների շրջանում գտնվեցին նաև սթափ դատող քաղաքական գործիչներ (Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկով, Ա. Պ. Իզվոլսկի), ովքեր լավ էին հասկանում, որ ռուսական կառավարության հրամանը դժվար թե ստիպեր հայերին ի դեմս կաթողիկոսի այլևս չճանաչել նրան որպես ողջ հայության առաջնորդի, այլ կրկին ինքնակալության դեմ կհաներ հայ ժողովրդին:

7. Բոլորովին այլ էր իրավիճակը վրացական եկեղեցում, որը 1811 թվականից ուներ էկզարխության կարգավիճակ: Առաջին էկզարխ Վառլամից (Էրիստավի) հետո այդ պաշտոնը զբաղեցնում էին միայն ռուսները, որոնք անվերապահորեն իրականացնում

էին Սրբազան Սինոդի կամքը: Էկզարխները չգիտեին տեղի լեզուն, ինչի արդյունքում վրացերենը ավելի ու ավելի դուրս մղվեց հոգևոր կրթությունից ու ժամերգությունից: Եկեղեցական լեզվի անհասկանալի լինելը դարձավ եկեղեցուց ծխական բնակչության օտարացման հիմնական պատճառներից մեկը: Չտիրապետելով վրացերենին՝ ռուս հոգևորականությունը չկարողացավ կենդանի և ուղղակի կապ հաստատել հավատացյալների հետ: Ստեղծվել էր այնպիսի իրավիճակ, որ ղեկավար պաշտոններին չէին առաջադրվում վրաց հոգևորականները, նրանք վճարվում էին ավելի քիչ, քան ռուս հոգևորականները: Փաստորեն Էկզարխությունում կրոնը դիտվում էր որպես ուժացման միջոց, որը պետք է տեղի եկեղեցուն կապեր կենտրոնական իշխանության հետ: Այս ամենի արդյունքում խզվել էր հոգևոր կապը հոգևորականության և հոտի միջև:

8. Այսրկովկասի մուսուլման հոգևորականության նկատմամբ պետական վերահսկողություն սահմանելու համար 1903-1914 թվականների ընթացքում ռուսական կառավարությունը լուրջ քայլերի չդիմեց: Մուսուլմանական հոգևոր-կրոնական երկու վարչությունները շարունակում էին գլխավորել շեյխ-ուլ-իսլամն ու մուֆթին, որոնք իրենց պաշտոնին նշանակվում էին կայսրի հրամանով՝ Կովկասի փոխարքայի առաջարկությամբ: Շեյխ-ուլ-իսլամի և մուֆթիի գործունեությունը վերահսկում էր Կովկասի փոխարքան, ով իր հերթին հաշվետվություն էր ներկայացնում կայսրին: Մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդները ֆինանսավորվում էին կառավարության կողմից: Հասարակության հոգին կառավարելու համար նրանք պետական բարձր աշխատավարձ էին ստանում: Արդյունքում շեյխ-ուլ-իսլամն ու մուֆթին վերածվել էին պետական պաշտոնյաների և տեղերում իրականացնում էին ինքնակալության կամքը: Մուսուլման հոգևորականությունը ամուր պատնեշ էր տարածաշրջանում կայսրության հիմքերի պահպանման համար:

9. Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում հասարակական, քաղաքական և հոգևոր գործիչները սկսեցին համարձակորեն քննադատել գոյություն ունեցող օրենսդրությունը՝ պահանջելով ընտրական սկզբունքի կիրառումը:

Վրաստանի Էկզարխ Նիկոնի ջանքերով Սրբազան Սինոդը 1907թ. փետրվարի 10-ին ընդունեց որոշում, որով ծխական քահանաների պաշտոններում ընտրված

թեկնածուների հաստատելու իրավունքը հանձնվում էր թեմական առաջնորդներին: Սա աննախադեպ երևույթ էր Վրացական էկզարխության պատմության մեջ, քանզի դրանով հիմք դրվեց ընտրական սզբունքին: Սակայն ընտրական սկզբունքը երկար կյանք չունեցավ էկզարխությունում: Սինոդի որոշմամբ 1911թ. դեկտեմբերի 8-ին Վրացական էկզարխությունում վերացվում է ընտրական սկզբունքը: Վերականգնվում է տեղի եպիսկոպոսի կողմից քահանաների նշանակման կարգը, որը գոյություն ուներ մինչև 1907թվականը:

10. 1906թ. մայիսի 10-ի կոնդակով Մ. Խրիմյանը ժողովուրդին իրավունք է շնորհում իր ներկայացուցիչների միջոցով մասնակցելու ոչ միայն կաթողիկոսական և քահանայական ընտրություններին, այլև թեմական առաջնորդների, հաջորդների և հոգևոր վարչական հաստատությունների ընտրությանը: Չնայած այն հանգամանքին, որ կաթողիկոսի կոնդակը հակասում էր գործող օրենսդրությանը, այնուամենայնիվ, այն չբողոքարկվեց կառավարության կողմից, և ընտրական սկզբունքը սկսեց գործել ռուսահայ թեմերում: Ավելին, 1910թ. մայիսի 28-ին կաթողիկոս Մ. Իզմիրլյանը հրապարակեց «Թեմակալ ժողովների մասին ժամանակավոր հրահանգը», որը փաստացի օրինականացրեց արդեն ձևավորված կարգը: Մ. Իզմիրլյանին հաջորդած Գ. Սուրենյանցը ևս քայլեր կատարեց ընտրական սկզբունքը գործող օրենսդրությանը համապատասխանեցնելու համար: Արդյունքը եղավ այն, որ ներքին գործերի նախարար Ա. Ա. Մակարովը համաձայնեց՝ կաթողիկոսի կողմից պատճառաբանված առաջարկությունների դեպքում համապատասխանեցնել այն օրենսդրության ընդհանուր հիմքերին: Փաստացի Հայ առաքելական եկեղեցին XX-րդ դարի սկզբի իրադարձությունների արդյունքում ոչ միայն պահպանեց, այլ ամրապնդեց իր արտոնյալ կարգավիճակը ուղղափառ, այլադավան և այլահավատ մյուս կրոնական կազմակերպությունների նկատմամբ:

11. Այսրկովկասի մուսուլմանական հոգևոր կրոնական վարչությունների արմատական վերակազմավորման համար ակտիվ պայքար մղեցին հասարակական, քաղաքական գործիչները: 1909թ. Մ. Թոփչիբաշևը և նրա համախոհները առաջ քաշեցին բարեփոխումների տարբեր նախագծեր, որոնք առաջարկում էին բոլոր հոգևոր պաշտոնները դարձնել ընտրովի՝ անփոփոխ թողնելով միայն շեյխ-ուլ-իսլամի և

մութթի հաստատման կարգը: 1914թ. հունիսի 15-ին կայացավ մուսուլմանների Համառուսական չորրորդ համագումարը, որտեղ ընդունեց «Կայսրության մուսուլմանների հոգևոր գործերի ղեկավարման մասին» կանոնադրությունը: Այն հռչակում էր հոգևորականության ընտրության սկզբունքը: Սակայն բոլոր այս փորձերը ոչինչ չտվեցին Ռուսական կայսրության մուսուլման հասարակությանը:

12. Այսրկովկասի վերոհիշյալ կրոնական կազմկերպություններից յուրաքանչյուրի նկատմամբ կայսերական կառավարությունը յուրովի, հատուկ քաղաքականություն էր վարում: Դա առաջին հերթին պայմանավորված էր Ռուսաստանի արտաքին և ներքին քաղաքական հանգամանքներով:

Վրացական եկեղեցու նկատմամբ իրականացրած կրոնական քաղաքականությունը նպատակ ուներ ինտեգրելու էկզարխությունը ռուսական սինոդական համակարգի մեջ: Հավատքի ընդհանրությունը պետք է ծառայեր այդ գործին: Այդ քաղաքականությունը ցանկալի արդյունք տվեց: Ռուս էկզարխները աջակցում էին Ռուսական կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքականությանը՝ նվիրվածություն քարոզելով ինքնակալության հանդեպ: Սակայն 1905թ. Ռուսական առաջին հեղափոխությունը խոր հետք թողեց վրաց հոգևորականության եկեղեցական գիտակցության վրա: Նրանց մեջ հասունացավ վրացական եկեղեցու ինքնավարության վերականգման անհրաժեշտության պահանջը, որոնք բացահայտորեն հակադրվեցին էկզարխությանը: Օգտվելով ներքաղաքական բարենպաստ իրավիճակից՝ վրաց հոգևորականությունը ընդվզեց ռուսական եկեղեցական տիրապետության դեմ: Պայքարն ընթացավ գերազանցապես Նախախորհրդարանի նիստերի դահլիճում և մամուլում: Սակայն Ռուսական առաջին հեղափոխության մարումից և էկզարխ Նիկոնի սպանությունից հետո (1908թ.) վրացական եկեղեցու ինքնավարության համար պայքարը սկսեց աստիճանաբար մարել: Ի սկզբանե ինքնավարության գաղափարը հաջողության քիչ հավանականություն ուներ: Ինքնավար վրացական եկեղեցին լրջորեն կբարդացներ քաղաքացիական կարգ ու կանոնի կարգավորումը, որը հենվում էր կրոնական հիմքերի վրա:

13. Հայ առաքելական եկեղեցին միակ եկեղեցին էր, որը ֆինանսական առումով անկախ էր պետությունից: XX դարի առաջին տարիներին Հայ առաքելական եկեղեցու

նկատմամբ կայսերական իշխանությունները վարում էր բացահայտ գաղութատիրական քաղաքականություն, որն արտացոլվեց 1903թ. հունիսի 12-ի կայսերական հրամանագրում: Օրենքի կիրառումից հետո հայոց եկեղեցին կվերածվեր կառավարությունից ֆինանսական կախում ունեցող սովորական վարչական մարմնի: Լավ գիտակցելով դա՝ կաթողիկոս Մ. Խրիմյանը անձամբ հրաժարվեց ենթարկվել օրենքին, հայտարարելով, որ այն մշակվել է առանց իր մասնակցության: Հանդիպելով հայ ժողովրդի վճռական դիմադրությանը՝ բռնագրավման գործընթացը լիովին ձախողվեց: Ռուսական կառավարությունը պարբերաբար վերանայում էր իր դիրքորոշումը հայկական եկեղեցու նկատմամբ՝ նկատի ունենալով Ռուսաստանի ներքին և արտաքին իրադրությունը: Հայկական համայնքի մեջ Ռուսաստանը տեսնում էր Արևելքի վրա ազդելու ամենակարճ ուղին և հավատարիմ միջոցը: Հետևաբար Ռուսաստանում բռնկված հեղափոխությունը և Կոստանդնուպոլսի վրա Արևմուտքի աճող ազդեցությունը ինքնակալությանը ստիպեցին հրաժարվել Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ կիրառած բռնաճնշումներից և բացահայտ առճակատումից անցնել առավել զգույշ ու կշռադատված քաղաքականությանը (1905-1911թթ.): Կառավարող շրջանները ստիպված էին հաշտվել կաթողիկոսական համակարգի գոյության հետ: Դրան նպաստեց միջազգային լարված դրությունը, երբ Ռուսաստանին անհրաժեշտ էին դաշնակիցներ, այլ ոչ թե ներքին թշնամիներ:

14. Մուսուլմանական հոգևոր կազմակերպությունների նկատմամբ ռուսական կառավարության կրոնական քաղաքականությունը առավելապես պայմանավորված էր արտաքին քաղաքականությամբ: Ռուսական առաջին հեղափոխությունը ինքնակալությանը ստիպեց 1905թ. օրինականացնել մուսուլմանական միությունների և ժողովների գործունեությունը, ճանաչել մուսուլմանական հավատքի ազատ դավանման իրավունքը: Ապավինելով մուսուլման բարձրաստիճան հոգևորականության հավատարմությանը՝ իշխանությունը փորձում էր կանխել ցանկացած հակապետական գաղափարի տարածումն այդ հասարակության շրջանում: Դա բերեց նրան, որ Ռուսական առաջին հեղափոխության ժամանակ մուսուլման հասարակությունը, ի տարբերություն կայսրության այլ ժողովուրդների,

հեռու մնաց հեղափոխությունից: Դրանում իր մեծ ավանդն ուներ մուսուլման հոգևորականությունը: Մոլլաների ողջ քարոզչությունը ուղղվեց հեղափոխության և նրա մասնակիցների դեմ: Վերջիններս ջանք չխնայեցին իրենց հոտին հեղափոխական ալիքից հեռու պահելու համար:

Հեղափոխությունները Թուրքիայում և Իրանում ակտիվացրեցին ինչպես մուսուլմանների քաղաքական շարժումները, այնպես էլ իշխանական կառույցների գործունեությունը «մուսուլմանական հարցով»: Չթերագնահատելով իսլամի ուժը՝ պետական պաշտոնյաները միջոցներ էին փնտրում այն ավելի վերահսկելի դարձնելու, պանթյուրքական և պանիսլամական գաղափարների մուտքը կայսրություն չթույլատրելու համար: Հարցը պարբերաբար քննարկվում էր ինչպես առանձին գերատեսչություններում, այնպես էլ միջգերատեսչական Հատուկ խորհրդակցություններում:

15. Ռուսական առաջին հեղափոխության ընթացքում մուսուլման հոգևորականության փոխարեն կառավարությանը պահանջներ ներկայացրեցին Այսրկովկասի առաջադեմ հասարակական-քաղաքական գործիչները: Վերջիններս մուսուլմանների Համառուսական խորհրդակցությունների ժամանակ (1905-1906, 1914թթ.) իշխանություններից պահանջեցին հոգևոր կառավարման համակարգի բարեփոխումներ: Կառավարությանը ներկայացրած հանրագրերում, ժողովրդավարական պահանջների հետ մեկտեղ, նրանք բարձրացրեցին նաև կրոնի ազատ դավանման իրավունքի պահանջը: Ընդհանուր առմամբ մուսուլմանները չմասնակցեցին հեղափոխական իրադարձություններին, սակայն այն մեծ նշանակություն ունեցավ նրանց՝ հատկապես այսրկովկասյան թաթարների համար: Վերջիններիս մոտ առաջին անգամ հետաքրքրություն առաջացավ հասարակական, քաղաքական, կրոնական հարցերի շուրջ:

16. Այսրկովկասի վերոհիշյալ կրոնական կազմակերպությունների նկատմամբ ռուսական կառավարության վարած կրոնական քաղաքականությունը համեմատաբար բարենպաստ էր Վրացական էկզարխության համար (հավատքի ընդհանրության պարզ պատճառով):

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արխիվային փաստաթղթեր

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1.1 Ֆ. 56 - Էջմիածնի Հայ Լուսավորչական Սինոդ

գ. 14, գ. 84 ա (Հայոց կաթողիկոսի կոչը), գ. 220 (Գրագրություն Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովի և Մկրտիչ կաթողիկոսի միջև՝ մահմեդական և քրիստոնեական կրոնների փոխհարաբերությունների մասին: Հայկական դպրոցները վերաբացելու, եկեղեցական կալվածքները վերադարձնելու մասին), գ. 234 (Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովի գրությունը Մկրտիչ կաթողիկոսին՝ լուսավորչականների կողմից ուղղափառ հայերին հալածելը արգելելու մասին),

գ. 16, գ. 133 (Խնդրագրեր՝ քահանաներ ձեռնադրելու և հոգեբարձուներ ընտրելու մասին),

գ. 19, գ. 785 (Մկրտիչ Ա. Խրիմյան կաթողիկոսի նամակները կայսրին և ներքին գործերի նախարարին՝ պետության և եկեղեցու հարաբերությունների վերաբերյալ):

1.2 Ֆ. 57 – Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան

գ. 2, մաս I, գ. 111 (Հայոց եկեղեցու ծխական կանոնադրությունը և նրա մշակման հետ կապված առաջարկություններ և դիտողություններ: Կովկասի փոխարքայության սահմաններում հայոց եկեղեցու ունեցվածքի կառավարման կանոններ),

գ. 2, մաս I, գ. 217 (Գրություններ ՆԳՄ-ից և կաթողիկոսի պատասխանը հայոց եկեղեցու գործերին մոտիկից ծանոթանալու համար հայաբնակ վայրերը գործուղվող պետական խորհրդական Պետրովին աջակցելու վերաբերյալ),

գ. 2, մաս I, գ. 226 (Գրություն Կովկասի փոխարքայի և ներքին գործերի նախարարի հետ՝ կաթողիկոսական ընտրության ժամերի և կանոնների մասին), գ. 257 (Կովկասի փոխարքայի գրությունները և սինոդի արձանագրությունը՝ Գ. Սուրենյանին կաթողիկոսի աթոռում հաստատելու մասին),

գ. 2, մաս I, գ. 286 (Կաթողիկոսական գրությունները Ն. Գ. Նախարարին, Կովկասի փոխարքային, Մ. Պապաջանյանին և գրագրություն՝ հոգևոր առաջնորդների

և պաշտոնյաների ընտրության սկզբունքը պահպանելու, թեմական ժողովների ու խորհուրդների գոյությունը շարունակելու մասին),

ց. 2, մաս II, գ. 1890 (Կովկասի փոխարքայի գրություններն ուղղված կաթողիկոսին, Էջմիածնի և Թիֆլիսի հայոց հոգևոր բարձր պաշտոնյաների խորհրդակցությունների արձանագրությունները և անհատական կարծիքներ՝ ռուսահայոց թեմերի թվի ավելացման, թեմական առաջնորդների, թեմական ժողովների և կաթողիկոսի ընտրության կանոնների վերաբերյալ),

ց. 5, գ. 26 (Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսի դիմումները ռուսաց կայսրին, արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազոնովին, Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին՝ Արևմտյան Հայաստանում կատարվող դեպքերի, Սև ծովի ափին և Ղարաբաղում գտնվող հայերի կրիտիկական վիճակի ու նրանց օգնության ձեռք մեկնելու մասին),

ց. 5, գ. 53 (Ռուսաց արտաքին գործերի փոխնախարարին, Կովկասի փոխարքային ուղղված գրություններ և ծրագիր՝ Արևմտահայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ):

1.3 ֆ. 94 – Канцелярия Эриванского губернатора

оп. 9, д. 58 (Дело о передаче в казну имущества армяно-григорианских церковью),
д. 61 (Дело о капиталах, принадлежащих армяно-григорианским церквям).

1.4 ֆ. 151 – Иван Константинович Ениколопов

оп. 1, д. 404 (Выписка из дела Канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе о цензуровании журнала "Арарат", об отношении русского правительства к этому журналу. Телеграмма о приеме, оказанном армянскому католику Матеосу Измирляну в Петербурге).

1.5 ֆ. 1262 – Канцелярия наместника на Кавказе

оп. 2, д. 433 (Переписка с прокурором Эчмиадзинского Синода о деятельности архимандрита Корюна Саакяна), д. 437 (Дело о деятельности армянских революционных комитетов в С. Вагаршапате Эчмиадзинского уезда),

оп. 3, д. 67 (Петиция мусульман Елизаветпольской губернии о расширении религиозных прав), д. 100 (Записка департамента духовных дел по делам вери мусульман-суннитов).

Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

1.6 Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 237բ, վավերագիր 4, 49, թղթ. 238, վավ. 110:

1.7 Անձնական դիվան կաթողիկոս Իզմիրլյանի, թղթ. 11, վավ. 236:

Российский государственный исторический архив (РГИА)

1.8 ф. 776 - Главное управление по делам печати министерства внутренних дел
оп. 15, д. 104 (О разрешении издавать журнал в гор. Казани).

1.9 ф. 796 – Канцелярия Синода, оп. 186, д. 413.

1.10 ф. 821 - Департамент духовных дел иностранных исповеданий министерства
внутренних дел Российской империи

оп. 7, д. 214 (Дело о выработке правил о порядке выбора католикоса всех армян),
д. 294 (Дело о работе съезда выборных представителей армянского народа,
созванного в 1906г. католикосом всех армян и о закрытии его эриванским генерал-
губернатором), д. 306 (Дело по вопросу о необходимых преобразованиях в управлении
армяно-григорианской церковью), д. 324 (Дело о разрешении католикосом всех армян
епархиальных собраний и советов без предварительной санкции МВД), д. 342 (Дело о
смерти католикоса всех армян Матеоса II, и о выборе его преемника), д. 365 (Вырезки
из газет о выборах католикоса всех армян),

оп. 8, д. 633 (Дело об изменении порядка управления духовными делами
магометан России),

оп. 10, д. 18 (Объяснительная записка армяно-грегорианских архиепископа
Нерсеса и архимандрита Месропа председателю Комитета министров по вопросу об
отмене постановления о передаче управления имуществом армяно-григорианской
церкви в ведение правительственных учреждений и петиция духовенства
Имеретинской епархии о необходимости предоставления грузинской церкви
независимости),

оп. 133, д. 461 (Уставы мусульманских обществ), д. 469 (О пропаганде
панисламской и пантюрокской идей среди магометанского населения России), д. 566 (О

пересмотре законоположения об управлении духовными делами магометан), д. 567 (Записка С. Рыбакова к вопросу об устройстве духовного быта мусульман в России), д. 576 (О созыве Особого совещания по мусульманским делам в 1914 г. Журналы заседаний), д. 577 (Стенограммы заседаний мусульманского совещания 1914 г.),

оп. 150, д. 409 (Отзыв министра финансов С. Ю. Витте на проект "Временных правил об управлении духовными делами мусульман в Туркестанском крае").

1.11 ф. 1022 – Петровы: Александр Васильевич, Петр Васильевич

оп. 1, д. 9 (Об армяно-григорианской церкви. Краткая справка А. В. Петрова, извлечения из дел, выписки из журналов Комитета министров, записки, переписка об управлении имуществом церкви в России).

1.12 ф. 1276 – Совет министров

оп, 7, д. 6 (О принятии мер против распространения панисламского и пантюрокского влияния на мусульманское население России),

оп. 19, д. 2 (Дело о возвращении армяно-григорианской церкви имущества и капиталов, отобраанных в 1903 г. в связи с ростом волнений), д. 274 (Дело по вопросу выработки нового постановления об армяно-григорианской церкви и пересмотру прав патриарха-католикоса всех армян).

1.13 ф. 1579 – Яцкевич Виктор Иванович

оп. 1, д. 157 (Об убийстве Экзарха Грузии Архимандрита Никона), д. 170 (Очерк автокефального движения Грузинской церкви).

2. Փաստաթղթերի ժողովածուներ

Ա) Հայերեն

2.1 Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության: Խրիմյան Հայրիկը և ցարական թոնապետությունը (1903-1907թթ.), կազմող՝ Ս. Ա. Բէիրութեան, Զանգակ-97, Եր., 2000, 710 էջ:

2.2 Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության (1873-1910թթ.), կազմող՝ Ս. Ա. Բէիրութեան, Հայաստան, Երևան, 2001, 972 էջ:

2.3 Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության: Գևորգ Ե Վշտալի Սուրենեանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1847-1930), կազմող՝ Ս. Ա. Բեիրուեան, Մուղնի, Երևան, 2005, 712 էջ:

Բ) Ռուսերեն

2.4 Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том I, Под ред. А. П. Берже, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1866, 827 с.

2.5 Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том II, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1868, 1238 с.

2.6 Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том IV, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1870, 1019 с.

2.7 Дякин В. С., Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX- начало XXвв.), ЛИСС, СПб, 1998, 1000 с.

2.8 Законодательные акты переходного времени. 1904-1908 гг., под ред. Н. И. Лазаревского, СПб, ПРАВО, 1909 г., 1018 с.

2.9 Особые журналы Совета министров Российской империи 1908 года, под ред. Б. Д. Гальперина, РОССПЕН, М., 2011, 658 с.

2.10 Полное собрание законов Российской Империи, Том XXIII, 1903 г., Отделение I. Собрание Третье. Государственная типография, СПб, 1905, 1277 с.

2.11 Полное собрание законов Российской Империи, Том XXVI, 1906, Отделение I. Собрание Третье. Государственная типография, СПб, 1909, 1157 с.

2.12 Свод законов Российской империи, Том XI, часть 1, Уставы духовных дел иностранных исповеданий, СПб, 1857, 266 с.

3. Հրապարակված աղբյուրներ (հուշեր, հաշվեքվություններ)

3.1 Витте С. Ю., Воспоминания, Царствование Николая II, Том I, 2-е издание, Ленинград, 1924г., 471 с.

3.2 Витте С. Ю., Воспоминания, Царствование Николая II, Том II, 2-е издание, Ленинград, 1924г., 518 с.

- 3.3 Витте С. Ю., Воспоминания, Том III, (17 октября 1905-1911), Скиф Алекс, М., 1994, 608 с.
- 3.4 Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова, Государственная тип., Тифлис, 1907, 164с.
- 3.5 Всеподданнейший отчет за пятилетие управления Кавказом генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова, СПб, 1910, 60 с.
- 3.6 Всеподданнейший отчет за 8 лет управления Кавказом, генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова, СПб, 1913, 36 с.
- 3.7 Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 года, «Синодальная типография», СПб, 1903, 387, 83 с.
- 3.8 Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1902 года, «Синодальная типография», СПб, 1905, 321, 83 с.
- 3.9 Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1903-1904 годы, «Синодальная типография», СПб, 1909, 352,149 с.
- 3.10 Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905-1907, гг., «Синодальная типография, СПб, 1910, 304, 268 с.

4. Ուսումնասիրություններ

Ա) Հայերեն

- 4.1 Աշճեան Մ., Էջեր հայ եկեղեցիոյ պատմութենէն, Եր., 1994, 180 էջ:
- 4.2 Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան: Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Զանգակ-97, Երևան, 2000, 448 էջ:
- 4.3 Հովհաննիսյան Հ. Վ, Հայ Առաքելական եկեղեցու բարենորոգության հիմնահարցը 1901-1906թթ. (կրոնագիտական վերլուծություն), ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2008, 204 էջ:

- 4.4 Ղազարյան Խ. Ր., Բարենորոգչական նախաձեռնությունները Հայ առաքելական եկեղեցում 19-րդ դարի վերջին քառորդին և 20-րդ դարի առաջին կեսին, Սբ. Էջմիածին, 1999, 320 էջ:
- 4.5 Մովսիսեան Յ., Հայաստանեաց Առաքելական Ս. եկեղեցիոյ պատմութիին, Ս. Էջմիածին, Էջմիածին, 2008, 432 էջ:
- 4.6 Նազարյան Ա., Հայոց եկեղեցին որպես քաղաքական և կրոնական գործոն, Պետհրատ II-րդ տպարան, Երևան, 1924, 16 էջ:
- 4.7 Շահ-Նազարեանց Ս., Վեհափառ Իզմիրլեանը, Ե. Ավետիքեանի հրատ., Մոսկվա, 1910, 72 էջ:
- 4.8 Սիմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Հայագիտական, Եր., 2003, 816 էջ:
- 4.9 Ստեփան Կերտող, Հայ հոգևորականության մասնակցությունը XX դարի պատերազմներին և հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Երևանի համալս. հրատ., Եր., 1999, 59 էջ:
- 4.10 Փաշայան Ա., Իսլամն Ադրբեջանում, անցյալը և ներկան, Նորավանք ԳԿՀ, Երևան, 2014, 196 էջ:
- 4.11 Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցիոյ անցքերը սկիզբէն մինչևի մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, հատոր Գ, Ս. Էջմիածին. 2001, էջ 5970:

Բ) Ռուսերեն

- 4.12 Абдуллаев М. А., Реформация ислама в конце XIX начале XX вв. и основные тенденции эволюции ислама в современных условиях, Эпоха, Махачкала, 2010, 124 с.
- 4.13 Алиева И., Политическое и социально-экономическое положение азербайджанцев Тифлисской губернии (1846-1917), Тахсил, Баку, 2009, 224 с.
- 4.14 Арапов Д. Ю., Императорская Россия и мусульманский мир (конец XVIII-начало XXв), Наталис, М., 2006, 480 с.
- 4.15 Арапов Д. Ю., Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика), Академкнига, Москва, 2001, 366 с.

- 4.16 Арапов Д. Ю., Система государственного регулирования ислама в российской империи (последняя треть- XVIII - начало XXвв.), Москва, 2004, 381 с.
- 4.17 Арапов Д. Ю., Лаушкин А. В., История религий в России, МГУ, М., 2006, 52 с.
- 4.18 Верт П., Православие, инославие, иновение: очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи, НЛО, Москва, 2012, 280 с.
- 4.19 Гамахария Дж., Святой Священномученик Кирион II (Садзаглишвили) и Абхазия, Тбилиси, 2006, 497 с.
- 4.20 Ганич А. А., Духовные правления мусульман Закавказья в Российской империи (XIX-начало XX в), Изд. дом Марджани, М., 2013, 496 с.
- 4.21 Государственная дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Второй созыв. СПб., 1907, 821 с.
- 4.22 Дурново Н. Н., Исторический очерк автокефальных Церквей: Иверской и Имеретинской с списками 120 епархий и католиков Мцхетских и Имеретинско-Абхазских, Русская Печатня, М., 1910, 34 с.
- 4.23 Дурново Н. Н., Судьбы грузинской церкви: (По вопросу о грузинской церковной автокефали), Русский стяг, М., 1907, 103 с.
- 4.24 Игумен К., Обзорение Карталинских церквей Высокопреосвященнейшему Владимиру, Экзарху Грузии с историко-археологическими замечаниями, 1901, 38 с.
- 4.25 Исмаил-Заде Д. И., Граф И. И. Воронцов-Дашков. Наместник Кавказский, ЗАО Центрполиграф, М., 2005, 551 с.
- 4.26 Исторический Вестник . Терроризм в России в начале XX в. Том II, под. ред. С. В. Девятова, Рунуверс, М., 2012, 224 с.
- 4.27 История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX-начало XX века), МИЦАИ, Самарканд, 2012, 335 с.
- 4.28 Исхаков С. М., Документы и письма из личных архивов А. М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли (1903-1934гг.), Социально-политическая МЫСЛЬ, Москва, 2012, 280с.
- 4.29 Исхаков С. М., Первая русская революция и мусульмане Российской империи, Социально-политическая МЫСЛЬ, Москва, 2007, 400 с.
- 4.30 Климович Л., Ислам в царской России, ИМАН, Казань, 2003, 225 с.

- 4.31 Ланда Р. Г., Ислам в истории России, Восточная литература, М., 1995, 312 с.
- 4.32 Маилян Г., Архиепископ Магакия Орманян, Армянская церковь, «Анкюнакар», Ереван, 2006, 240 с.
- 4.33 Марр Н. Я., История Грузии, Культурно-исторический набросок. (По поводу слова прот. И. Восторгова о грузинском народе), СПб, 1906, 90 с.
- 4.34 Материалы об убийстве Экзарха Грузии Никона (Софийский) и некоторые вопросы церковной истории (1908-1913), сост. ред. Гамахария Дж. и Ерохина Т., Тбилиси, 2016, 368 с.
- 4.35 Мультиатули П. В., Император Николай II и мусульмане, «РИСИ», 2013, 54 с.
- 4.36 Мухетдинов Д. В., Форумы российских мусульман на пороге нового тысячелетия, Махинур, Нижний Новгород, 2006, 320 с.
- 4.37 Мчедлов М. П., Религия в самосознании народа (религиозный фактор в идентификационных процессах), РАН, М., 2008, 415 с.
- 4.38 Очерки истории Грузии. Т. 5: Грузия в XIX веке, ред. М. Гаприндашвили, О. Жордания, Тип. АН ГССР, Тб., 1990, 614 с.
- 4.39 Парламентаризм: проблемы теории, истории, практики, Юрлитинформ, М., 2010, 299 с.
- 4.40 Пожигайло П. А., Столыпинская программа преобразования России 1. (1906 – 1911) РОССПЭН, М., 2007, 237 с.
- 4.41 Покровский Н., Краткий очерк церковно-исторической жизни православной Грузии со времени появления в ней христианства и до вступления ее в подданство России, Электронная газета Тифлисский Листок, 1905, 165 с.
- 4.42 Потапова Н. В., Вероисповедная политика Российской империи и религиозная жизнь Дальнего Востока во второй половине XIX-начале XX вв., СахГУ, Южно-Сахалинск, 2009, 316 с.
- 4.43 Православная Энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея руси Алексия II, Т. 13, Изд. Православная Энциклопедия, 2006, 751 с.
- 4.44 Прозоров С. М., Ислам на территории бывшей Российской империи, выпуск 1, Восточная литература РАН, М., 1998, 159 с.

- 4.45 Расулзаде М. Э., Сборник произведений и писем, Флинта, М., 2010, 368 с.
- 4.46 Сеидзаде Д. Б., Азербайджанские депутаты в государственной Думе России, Государственное издательство, Баку, 1911, 128 с.
- 4.47 Скурат К. Е., История Поместных православных церквей, Русские огни, М., 1994, 484 с.
- 4.48 Софийский Л. И., Высокопреосвященный Никон, архиепископ Карталинский и Кахетинский, екзарх Грузии (1861-1908), Синодальная типография, СПб, 1909, 440 с.
- 4.49 Станкевич В., Судьбы народов России, И. П. Ладыжникова, Берлин, 1921, 376с.
- 4.50 Стогов Д., Черносотенцы: Жизнь и смерть за великую Россию, Алгоритм, М., 2012, 672 с.
- 4.51 Тихонов А. К., Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII - начале XXв., СПбГУ, СПб., 2007, 355 с.
- 4.52 Тунян В. Г., Патриаршество Хримяна Айрика 1893-1907 гг., Св. Эчмиадзин, 2013, 752 с.
- 4.53 Тунян В. Г., Последний период патриаршества Хримяна, 1904-1907 гг., ГИУА, Ереван, 2003, 316 с.
- 4.54 Тунян В. Г., Правление католикоса М. Измирляна 1908-1910гг., ЧАРТАРАГЕТ, Ереван, 2004, 204 с.
- 4.55 Тунян В. Г., Эчмиадзинский вопрос в политике России 1873-1903 гг., ГИУА, Ереван, 2002, 208 с.
- 4.56 Тунян В. Г., Эчмиадзинский престол XIX -начале XXвв., ГИУА, Ереван, 2001, 184с.
- 4.57 Филологическое образование на начальном этапе обучения в двуязычной образовательной среде, ИНПО, М., 2009, 375 с.
- 4.58 Хабутдинов А. Ю., Институты российского мусульманского сообщества в Волго-Уральском регионе, Марджани, М., 2013, 470 с.
- 4.59 Цагарели А. А., Статьи и заметки по грузинскому церковному вопросу к столетию (1811-1911) вдовства Груз. Церкви, тип. Гл. упр. Уделов, СПб, 1912, 135 с.
- 4.60 Цинцадзе К., Историческая справка по вопросу об автокефальности грузинской церкви, Ар. В. Кутателадзе, Тифлис, 1906, 104 с.

4.61 Щеглов Г. Э., Степан Григорьевич Рункевич (1867-1924): Жизнь и служение на переломе эпох, ВРПАТА, Минск, 2008, 436 с.

4.62 Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, Том II, Гуттенберг, Тифлис, 1907, 246 с.

Գ) Անգլերեն

4.63 Bolukbasi S., Azerbaijan a political history, I. B. TAURIS, 2011, 292 p.

4.64 Crews R. D., For prophet and tsar: Islam and Empire in Russian and Central Asia, Harvard University, Cambridge, 2006, 480 p.

4.65 Mostashari F., On identity in a muslim community, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 256 p.

5. Գիտական հոդվածներ

5.1 Դանիելյան Մ., Հայոց եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու մասին 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի ընդունման պատճառները, «Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն հայոց կաթողիկոսության Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածնի», ԿԳ(Ը), Էջմիածին, 2007, էջ 93-98:

5.2 Մարտիրոսյան Մ., Պողոս Նուբար փաշան հայ ազգային պատվիրակության նախագահ, «Պատմա-բանասիրական հանդես» № 3, Եր., 2008, էջ 49-59:

5.3 Մինասյան Մ., Հայկական հարցի սրումն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և Հայոց եկեղեցին, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», № 8, 2003, էջ 77-98:

5.4 Սարուխանյան Ն., Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2-3, Եր., 2009, էջ 3-22:

5.5 Ստեփան Կերտող, Հայ եկեղեցու բարեկարգության խնդրի շուրջ, «Էջմիածին», 2010, ԺԲ, էջ 14-35:

5.6 Абасов А., Ислам в современном Азербайджане: Образы и реалии. Сборник «Азербайджан и Россия: общества и государства», отв. ред. Д. Е. Фурман, Летний сад М., 2001, 496 с.

- 5.7 Амбарцумов И., Армяно-Григорианская церковь и российское государство в конце XIX–начале XX века, «Вестник Тверского государственного университета». Сер.: История, 2010. Вып. 4, 115-127 с.
- 5.8 Баберовски Й., Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг., «Новая имперская история постсоветского пространства», «Центр Исследований Национализма и Империи», Казань, 2004, 307-352 с.
- 5.9 Ганич А., Закавказский муфтий Гусейн-эфенди Гаилов: личность и эпоха, «Ломоносовские чтения Востоковедение, Тезисы докладов научной конференции», Ключ - С, Москва, 2012, 230-233 с.
- 5.10 Кузнецов О., Национально-религиозный экстремизм и политический терроризм националистов как движущая сила этногенеза армянского этноса (очерк социально-политической истории), Кавказ & глобализация, Т. 8, выпуск 3-4, 2014, 175-200 с.
- 5.11 Кумпан Е., Проблема религиозного самоопределения на Кавказе в начале XX в., «Парадигмы и оценки кавказской политики России в прошлом и настоящем», КубГУ, Краснодар, 2013, 147-157 с.
- 5.12 Мельникова И., К истории восстановления грузинской церкви 12 марта 1917 г., Ежегодная богословские основания духовно-академической герменевтики XIX-нач. XX в., Т. 1 (19), ПСТГУ, М., 2009, 398-404 с.
- 5.13 Оганесян А., Очерки истории Южного Кавказа: чего больше – общности или разочарований?, «История и идентичность: Южный Кавказ и другие регионы, находящиеся в переходном периоде», Едит Принт, Ереван, 2010, 28-38 с.
- 5.14 Сенюткина О. Н., К вопросу об истоках российского тюркизма, «Известия Самарского научного центра РАН», 2005, т. 7, № 2, 301-310 с.
- 5.15 Сенюткина О. Н., Гусева Ю. Н., «Кампания петиций» 1905 года как отражение общественного мусульман России в начале XX века, «Известия Самарского научного центра РАН», 2005, т. 7, № 2, 311-320 с.
- 5.16 Grdzeldze T., Georgia, patriarchal orthodox church of, «The encyclopedia of Eastern orthodox christianity», 2 volume set, John Wiley & Sons, 2010, 264-275 p.

5.17 Rapp S. H., Georgian Christianity, «Eastern Christianity», John Wiley & Sons, 2010, 137-155 p.

6. Պարբերական մամուլ

ԱԼԻՔ (Թիֆլիս)

6.1 Կոնդակ հայ ժողովրդի - 1906, 16 մայիսի:

ԱՐԱՐԱՏ (Սբ. Էջմիածին)

6.2 Պետերբուրգ - 1905, Գ (մարտ):

6.3 Պրավոսլավ եկեղեցի - 1905, Դ (ապրիլ):

6.4 Բարձրագույն հրաման հայոց եկեղեցական կալուածների և դպրոցների մասին - 1905, Զ (հունիս):

6.5 Պրավոսլավ եկեղեցի վրաց - 1905, Զ (հունիս):

6.6 Հրահանգ - 1906, Զ-Ե (հունիս-հուլիս):

6.7 Զուգդիդի և Սենակի գավառների հոգևորականների համաժողովը - 1905, Է-Ը (հուլիս-օգոստոս):

6.8 Հրաման - 1906, Ե (մայիս):

6.9 Վեհափառ և սրբազնագույն կաթողիկոս Ամենայն հայոց - 1910, ԺԲ (դեկտեմբեր):

6.10 Հայաստանի բարենորոգությունները - 1914, Բ (փետրվար):

Հովիվ (Թիֆլիս)

6.11 Վրաց եկեղեցի - 1906, 12 փետրվարի:

6.12 Վեհափառ կաթողիկոսի կոնդակը - 1906, 21 մայիսի:

6.13 Կենտրոնական ժողովը փակված - 1906, 17 սեպտեմբերի:

6.14 Վեհափառ կաթողիկոս Ամենայն հայոց հանգեավ ի տեր - 1907, 4 նոյեմբերի:

6.15 Նիկոն արքեպիսկոպոս - 1908, 2 հունիսի:

6.16 Նորին կայսերական մեծություն թագավոր կայսեր ներկայանալը - 1909, 7 հունիսի:

6.17 Հայրապետական խոսք - 1909, 19 հուլիսի:

6.18 Վրաստանի նոր էկզարխը – 1910, 31 հունվարի:

Հորիզոն (Թիֆլիս)

6.19 Էջմիածնի ցավը – 1910, 12 դեկտեմբերի:

6.20 Վեհափառ Մաթևոս Բ-ի մահը - 1910, 12 դեկտեմբերի:

6.21 Ներքին գործերի նախարարի կարգադրությունը - 1911, 19 նոյեմբերի:

6.22 Պատգամավորների ժողովը - 1911, 13 դեկտեմբերի:

Մշակ (Թիֆլիս)

6.23 Ռուսաց գործակալությունից – 1903, 28 փետրվարի:

6.24 Բարձրագույն ուկազ - Մշակ, 1904, 15 դեկտեմբերի:

6.25 Բանաձև մեծամասնության – 1906, 27 օգոստոսի:

6.26 Կաթողիկոսական հարցի շուրջ - 1911, 27 հունվարի:

6.27 Մի նոր կարծիք Օրմանյանի մասին - 1911, 6 դեկտեմբերի:

6.28 Բողոքող և հեռացող պատգամավորների բողոքագիրը, տրված համազգային ընտրողական ժողովին – Մշակ, 1911, 15 դեկտեմբերի:

6.29 Հայաստանի բարենորոգումների մասին - 1913, 16 հոկտեմբերի:

6.30 Լուրեր Հայկական հարցի մասին - 1914, 6 ապրիլի:

Մուրճ (Թիֆլիս)

6.31 Ներքին տեսություն - 1905, օգոստոս:

Баку

6.32 Борьба с турецкой пропаганде - 1913, 24 апреля.

Закавказье

6.33 К вопросу об автокефалия грузинской церкви - 1907, 8 августа.

6.34 К положению дел в грузинской церкви - 1908, 8 марта.

6.35 Убийство экзарха - 1908, 29 мая.

- 6.36 Ищите убийц - 1908, 1 июня.
- 6.37 Интеллектуальное подстрекательство - 1908, 5 июня.
- 6.38 Мусульманские духовные правления - 1909, 4 июля.
- 6.39 Новый труд проф. А.А. Цагарели - 1912, 6 июля.

Закавказская речь

- 6.40 К выборам католикоса всех армян - 1911, 25 мая.
- 6.41 Автономная Армения - 1912, 19 декабря.

Каспий

- 6.42 Как назвать закавказских мусульман - 1891, 1 мая.
- 6.43 Необходимые пояснения к петициям мусульман - 1905, 30 марта.
- 6.44 Митинг мусульман - 1905, 29 ноября.

Новое время

- 6.45 Панисламизм в России - 1906, 21 января

Русское слово

- 6.46 На Кавказе - 1907, 3 декабря.
- 6.47 На Кавказе - 1908, 12 июня.
- 6.48 Выборы католикоса - 1908, 15 ноября.

Сотрудник закавказской миссии

- 6.49 Речь князя Н.К. Тавдгиридзе - 1912, 15 февраля.
- 6.50 Магометанская просьба - 1914, 15 марта.

Тифлисский Листок

- 6.51 Новый министр внутренних дел - 1902, 12 апреля.
- 6.52 Действия и распоряжения правительства - 1906, 3 января.

- 6.53 Сепаратизм и грузины – 1906, 13 января.
- 6.54 По поводу агитации против автокефалии грузинской церкви - 1906, 26-го января.
- 6.55 Резолюция мусульман - 1906, 1-го февраля.
- 6.56 Дневник - 1906, 9 марта.
- 6.57 Местный отдел - 1907, 1 мая.
- 6.58 Программная речь - 1909, 21 июля.
- 6.59 К вопросу о выборах католикоса - 1911, 22 января.

Кавказский календарь

- 6.60 Кавказский календарь на 1900 год, под. ред. Е. Кондратенко, М. Шарадзе, Тифлис, 1899, 665 с.
- 6.61 Кавказский календарь на 1901 год, под. ред. Е. Кондратенко, М. Шарадзе, Тифлис, 1900, 674 с.
- 6.62 Кавказский календарь на 1902 год, под. ред. Е. Кондратенко, Товарищества, Тифлис, 1901, 738 с.
- 6.63 Кавказский календарь на 1903 год, под. ред. Е. Кондратенко, А.Б. Кутателадзе, Тифлис, 1902, 712 с.
- 6.64 Кавказский календарь на 1904 год, под. ред. Е. Кондратенко, А. Б. Кутателадзе, Тифлис, 1903, 728 с.
- 6.65 Кавказский календарь на 1906 год, под. ред. Д. Д Пагираева, Тифлис, 1906, 260с., 537 с.
- 6.66 Кавказский календарь на 1908 год, под. ред. Д. Д Пагираева, К. П. Козловского, Тифлис, 1907, 690 с.
- 6.67 Кавказский календарь на 1911 года, под. ред. Д. Д Пагираева, Казенный дом, Тифлис, 1910, 574 с.
- 6.68 Кавказский календарь на 1912 год, Казенный дом, Тифлис, 1911, 878 с.
- 6.69 Кавказский календарь на 1913 год, под. ред. А. А. Эльзенгера и Н. П. Стельмашука, Тифлис, 1912, 893 с.